शोधशौर्यम्

ISSN - 2581-6306

Peer Reviewed and Refereed
International
Scientific Research Journal

website : www.shisrrj.com

# SHODHSHAURYAM
# INTERNATIONAL SCIENTIFIC REFEREED RESEARCH JOURNAL

Volume 5, Issue 6, November-December-2022

Email: editor@shisrrj.com, shisrrj@gmail.com

# शोधशौर्यम्

# Shodhshauryam

## International Scientific Refereed Research Journal

**[ Frequency: Bimonthly ]**

**ISSN : 2581-6306**

## Volume 5, Issue 6, November-December-2022

International Peer Reviewed, Open Access Journal
Bimonthly Publication

Published By
Technoscience Academy

Website URL : www.technoscienceacademy.com

# Advisory / Editorial Board

## Advisory Board


- **Prof. Radhavallabh Tripathi**
  Ex-Vice Chancellor, Central Sanskrit University, New Delhi, India
- **Prof. B. K. Dalai**
  Director and Head. (Ex) Centre of Advanced Study in Sanskrit. S P Pune University, Pune, Maharashtra, India
- **Prof. Divakar Mohanty**
  Professor in Sanskrit, Centre of Advanced Study in Sanskrit ( C. A. S. S.), Savitribai Phule Pune University, Ganeshkhind, Pune, Maharashtra, India
- **Prof. Ramakant Pandey**
  Director, Central Sanskrit University,Bhopal Campus.Madhya Pradesh, India
- **Prof. Parag B Joshi**
  Professor & OsD to VC, Department of Sanskrit Language & Literature, HoD, Modern Language Department, Coordinator, IQAC, Director, School of Shastric Learning, Coordinator, research Course, KKSU, Ramtek, Nagpur, India
- **Prof. Sukanta Kumar Senapati**
  Director, C.S.U., Eklavya Campus, Agartala, Central Sanskrit University,Janakpuri, New Delhi, India
- **Prof. Sadashiv Kumar Dwivedi**
  Professor, Department of Sanskrit, Faculty of Arts, Coordinator, Bharat adhyayan kendra, Banaras Hindu University, Varanasi Uttar Pradesh, India
- **Prof. Dinesh P Rasal**
  Professor, Department of Sanskrit and Prakrit, Savitribai Phule Pune University, Pune, Maharashtra, India
- **Prof. Kaushalendra Pandey**
  Head of Department, Department of Sahitya, Faculty of Sanskrit Vidya Dharma Vigyan, Banaras Hindu University, Varanasi, Uttar Pradesh, India
- **Prof. Manoj Mishra**
  Professor, Head of the Department, Department of Vedas, Central Sanskrit University, Ganganath Jha Campus, Azad Park, Prayagraj, Uttar Pradesh, India

- **Prof. Ramnarayan Dwivedi**
  Head, Department of Vyakarana Faculty of Sanskrit Vidya Dharma Vigyan, BHU, Varanasi, Uttar Pradesh, India
- **Prof. Ram Kishore Tripathi**
  Head, Department of Vedanta, Sampurnanand Sanskrit University, Varanasi, Uttar Pradesh, India
- **Dr. Pankaj Kumar Vyas**
  Associate Professor, Department- Vyakarana, National Sanskrit University (A central University), Tirupati, India

---

## Editor-In-Chief

- **Dr. Raj Kumar**
  SST, Palamu, Jharkhand, India
  Email : editor@shisrrj.com

---

## Associate Editor

- **Prof. Dr. H. M. Srivastava**
  Department of Mathematics and Statistics, University of Victoria, Victoria, British Columbia, Canada
- **Prof. Daya Shankar Tiwary**
  Department of Sanskrit, Delhi University, Delhi, India
- **Prof. Satyapal Singh**
  Department of Sanskrit, Delhi University, Delhi, India
- **Dr. Ashok Kumar Mishra**
  Assistant Professor (Vyakaran), S. D. Aadarsh Sanskrit College Ambala Cantt Haryana, India
- **Dr. Somanath Dash**
  Assistant Professor, Department of Research and Publications, National Sanskrit University, Tirupati, Andhra Pradesh, India

- **Dr. Raj Kumar Mishra**
  Assistant Professor, Department of Sahitya, Central Sanskrit University Vedavyas Campus Balahar Kangara Himachal Pradesh, India

---

## Executive Editor

- **Dr. Sheshang D. Degadwala**
  Associate Professor & Head of Department, Department of Computer Engineering, Sigma University, Vadodara, Gujarat

---

## Editors

- **Dr. Ekkurti Venkateswarlu**
  Assistant Professor in Education, Sri Lal bahadur Sashtri National Sanskrit University, ( Central University ), New Delhi, India
- **Rajesh Mondal**
  Department of Vyakarana, National Sanskrit University, Tirupati, Andhra Pradesh, India

---

## Assistant Editors

- **Dr. Virendra Kumar Maurya**
  Assistant Professor- Sanskrit, Government P.G. College Alapur, Ambedkarnagar, Uttar Pradesh, India

---

## International Editorial Board

- **Dr. Agus Purwanto, ST, MT**
  Assistant Professor, Pelita Harapan University Indonesia, Pelita Harapan University, Indonesia

- **Dr. Morve Roshan K**
  Lecturer, Teacher, Tutor, Volunteer, Haiku Poetess, Editor, Writer, and Translator
  Honorary Research Associate, Bangor University, United Kingdom
- **Vaibhav Sundriyal**
  Research Scientist, Old Dominion University Research Foundation, USA
- **Dr. Elsadig Gamaleldeen**
  Assistant Professor, Omdurman Ahlia University, Sudan
- **Frank Angelo Pacala**
  Samar State University, Samahang Pisika ng Pilipinas
- **Thabani Nyoni**
  Department of Economics Employers Confederation of Zimbabwe (EMCOZ) ,
  University of Zimbabwe, Zimbabwe
- **Md. Amir Hossain**
  IBAIS University/Uttara University, Dhaka, Bangladesh
- **Mahasin Gad Alla Mohamed**
  Assistant Professor, Kingdom Saudi Arabia, Jazan University, Faculty of Education -
  Female Section, Sabya

# CONTENT


| SR. NO | ARTICLE/PAPER | PAGE NO |
|---|---|---|
| 1 | **पाणिनीय परिभाषा स्वरूप विवेचनम्**<br>डॉ. सत्य प्रियः | 01-10 |
| 2 | **पाणिनीयकाशकृत्स्नधातुपाठयोः अदादिजुहोत्यादिगणधातूनां तुलना**<br>कोड्क कुमारस्वामि | 11-17 |
| 3 | Environment, Climate and Sustainable Governance<br>Shameena Khan, Prof. Naved Jamal | 18-25 |
| 4 | Mapping the UN Sanctions Regime : A Case Study of Sanctions on North Korea<br>Kumar Gaurav | 26-34 |
| 5 | Judicial Approaches to LGBT Rights in India<br>Dr. Mayank Shekher Tiwari, Dr. Swapnil Tripathi | 35-43 |
| 6 | **व्याकरणशास्त्रे ईश्वरचन्द्र-विद्यासागरस्य योगदानम्**<br>Pradip Sing | 44-56 |
| 7 | **संस्कृतशिक्षणे व्याकरणानुवादविधेः योगदानम्**<br>डा. विश्वजित् प्रामाणिकः | 57-64 |
| 8 | **व्याकरणशास्त्रे परिभाषाणां स्वरूपं महत्वञ्च**<br>डॉ. कैलाशचन्द्रसैनी | 65-69 |
| 9 | **जातीय दंश में बचपन - ओमप्रकाश वाल्मीकि**<br>डॉ. आरती सिंह | 70-74 |
| 10 | **विभिन्नोपनिषत्सु प्राप्तयौगिकमुद्राणां पर्यालोचनम्**<br>डॉ. मणिकान्ततिवारी | 75-85 |
| 11 | **बौद्धदर्शने मोक्षनिरूपणम्**<br>खोकनदासः | 86-91 |
| 12 | **संस्कृत वाङ्मय में आख्यान और उपाख्यान परंपरा पर विचार-विमर्श**<br>अखिलानन्द उपाध्याय | 92-96 |

| | | |
|---|---|---|
| 13 | **मुण्डकोपनिषद्: विहङ्गम दृष्टिकोण**<br>राघवेन्द्र पाण्डेय | 97-102 |
| 14 | **Pranayama : The Secrete of Stress-Free Life**<br>Ruchi Shukla | 103-106 |
| 15 | **A Geographical Study on Global Environmental Management and Planning**<br>Dr. Namita Yadav | 107-115 |
| 16 | **साहित्यशास्त्रे लक्षणावैशिष्ट्यम्**<br>राजश्रीचट्टोपाध्याय | 116-122 |
| 17 | **Impact of New Foreign Trade Policy on Merchandise Trade and Service Trade in India**<br>Dr. Neha Jaiswal | 123-131 |
| 18 | **A Critical Appraisal of National Education Policy, 2020**<br>Ranjana Kumari | 132-137 |

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

# पाणिनीय परिभाषा स्वरूप विवेचनम्

डॉ. सत्य प्रियः
सहायक प्रध्यापकः, संस्कृत विभागः,
जम्मू विश्वविद्यालयः, जम्मू, जम्मू कश्मीर।

**सारांशः -** सूत्रभेदेषु अन्यतमा परिभाषा, सा एवात्र चर्चयितव्या। परिभाषा शब्दस्तावत **परितो भाष्यते कार्यमनया सा परिभाषेति कथ्यते**। परिभाषाऽ्यानं विना व्याकरणशास्त्रस्य अनेकातिविशिष्टरहस्यानां बोधः न भवितुमर्हति। इह व्याकरणशास्त्रे परिभाषाशब्दोऽयं योगरूढ्या कंचिद्विशिष्टार्थमेवावबोधयति। सामान्यतः कथ्यते यत येन सूत्रेण वाक्येन वा अनियमप्रसंगेषु कश्चिद् नियमः विधीयते, तदेव सूत्रं वाक्यं वा परिभाषानाम्ना कथ्यते। इह व्याकरणशास्त्रे परिभाषाणां बहुशः प्रयोगः भवति। इत्थं अस्याः महत्वम् उपयोगित्वं वा स्पष्टमेव। अस्मादेव विषयोऽयं पत्रेऽस्मिन विस्तरेण चर्च्यते ।

मुख्यपदानि – परिभाषाप्रयोगः, सूत्रम् पाणिनीय व्याकरणम् बोधः नियमः वाक्यम्।

सृष्ट्यादावीश्वरप्रदत्तानां सर्वज्ञानमयानां[1] वेदानां सर्वविधज्ञानविज्ञानादिनाम् अधिष्ठानत्वात्[2] धर्मार्थकाममोक्षरूपादि-पुरुषार्थचतुष्टयसिद्ध्यादि-प्रयोजनावाप्त्यपि न तेन विना सम्भवतीति स्पष्टैव मनुमतिः। तत्रापि सांगोपांगवेदाध्ययेन विना न चेश्वरप्राप्त्यवसरः इति पाणिनीय-शिक्षाकारः-

**छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।**
**ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते[3]॥**
**शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।**
**तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते[4] ॥**

अंगेष्वपि तत्र व्याकरणशास्त्रस्यैव प्राधान्यमिति भाष्यकारः - **षट्स्वंगेषु प्रधानं व्याकरणं, प्रधाने च कृतो यत्नो फलवान् भवति[5]**। मोक्षावाप्तिप्रसंगेऽपि तत्र व्याकरणस्योपयोगितेत्याह आचार्यभर्तृहरिः -

**इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम्।**
**इयं सा मोक्षमाणानां अजिह्मा राजपद्धतिः[6] ॥**

महाभाष्ये महर्षिणा पतंजलिना सूत्रमेव व्याकरणमिति प्रतिपादितम्। सूचनात सूत्रमिति सूत्रशब्दस्य व्युत्पत्तिः[7]। सूत्रतः एव शब्दाः प्रतिपद्यन्ते, शब्दानां निष्पत्तिर्भवति। उक्तं

**सूत्रेष्वेव हि तत् सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके।**
**सूत्रं योनिरिहार्थानां सूत्रे सर्वं प्रतिष्ठितम्[8] ।।**

**Copyright:** © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

वृत्तौ, भाष्ये अथ च सर्वेषु व्याख्यानग्रन्थेषु च वर्णिताः तथ्याः सिद्धान्ताः वा सर्वे अपि पाणिनीय-सूत्रेष्वेवाबद्धा इति भावः। तत्र **अल्पाक्षरत्व**[9]मादि-सूत्रलक्षणं वायुपुराणे प्रतिपादितम्। आचार्येण पाणिनिना षड्विधानां सूत्राणां प्रवर्तनं स्वग्रन्थे कृतम्। यथा -

**संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च।**
**अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम्**[10] **॥**

सूत्रभेदेषु अन्यतमा परिभाषा, सा एवात्र चर्चयितव्या। परिभाषा शब्दस्तावत् **परितो भाष्यते कार्यमनया सा परिभाषेति कथ्यते**। परिभाषाऽऽख्यानं विना व्याकरणशास्त्रस्य अनेकातिविशिष्टरहस्यानां बोधः न भवितुमर्हति। इह व्याकरणशास्त्रे परिभाषाशब्दोऽयं योगरूढ्या कंचिद्विशिष्टार्थमेवावबोधयति। सामान्यतः कथ्यते यत् येन सूत्रेण वाक्येन वा अनियमप्रसंगेषु कश्चिद् नियमः विधीयते, तदेव सूत्रं वाक्यं वा परिभाषानाम्ना कथ्यते। उक्तं यथा- **अनियमप्रसंगे नियमकारिणी परिभाषा इति**[11]। महर्षिणा स्वामिदयानन्दसरस्वतिना स्वपारिभाषिक इति नामके ग्रन्थे विषयेऽस्मिन् यच्चोक्तं तेनापि प्रकृतसिद्धान्त एव पुष्णाति- **अनियमे नियमकारिणी परिभाषा**[12]। सूत्राणामर्थप्रतिपादने, तत्प्रवृत्तौ, प्रायोगिक-प्रक्रियासु वा यान्यपि सन्देहस्थानानि भवन्ति, तेषां सर्वेषामेव निवारणमत्र परिभाषाभिरेव सम्भवति। यथा चोक्तं भगवता पतंजलिना- **परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत्**[13] **।** वस्तुतः परिभाषा तावत् विध्यादिशास्त्रतात्पर्यस्पष्टीकरणपूर्वकं विधिशास्त्रप्रवृत्तिं शब्दसाधुत्वदिशा योजयति, असाधुत्वं च निवारयति। योगरूढत्वम् अनियमप्रसंगे नियमकारित्वम् इति योगार्थेन सह अपि स्वीक्रियते। अन्यत्रापि भाष्यकारः अधिकारप्रकारं वर्णयन् कथयति- **अधिकारो नाम त्रिप्रकारः ... कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति । यथा प्रदीपः सर्वं वेश्म अभिज्वलयति**[14]। विषयेऽस्मिन् आचार्यनागेशोऽपि कान्चित् प्राचीनां कारिकां पठन्नाह-

**एकदेशस्थिता शास्त्रभवने याति दीपताम्।**
**परितो व्यपृतां भाषां परिभाषां प्रचक्षते**[15] **॥**

तत्र न्यासकारोऽपि- **परितो व्यापृता भाषा परिभाषा इति**। पदमंजरीकारस्तावत् तत्रैव एवं वक्ति- **परितः सर्वत्र पूर्वत्र परत्र व्यवह्रियते चानन्तरे च भाव्यते कार्यमनयेति करणे गुरोश्च हलः (अष्टा. 03.03.103) इति अकार प्रत्ययः**[16] इति सर्वत्रैव परिभाषा विषयोऽयं विस्तरेण विविक्तः प्राप्यते। एतैः सर्वैरपि प्रमाणैः व्याकरणशास्त्रे परिभाषा विषयस्यांपयोगिता अथ च प्राधान्यं सुस्पष्टतां याति।

तत्रापि किं च परिभाषाणां मूलमिति शास्त्रेषु नैव स्पष्ट-रूपेण किंचिद् प्राप्यते। तत्र पाणिनीय-अष्टाध्याय्यामपि परिभाषा इति शब्दस्य न तावत् स्पष्ट उल्लेखः प्राप्यते, तथापि वार्तिककारः कात्यायनः परिभाषा-शब्दस्य नाम्ना उल्लेखः करोति- **वर्णपाठ उपदेश इति चेत् तव कारणत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः**[17]। अन्यत्रापि कात्यायनः **स्वरितेनाधिकारः**[18] इति सूत्रं परिभाषा-सूत्ररूपेण स्थापयन् आह- **अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात् परिभाषा**[19]। पुनरपि सामान्येन इदमेव स्वीक्रियते यत् परिभाषास्तावत् प्राचीनानां वैयाकरणानां सूत्रपाठानां काचित् विशिष्ट-वचनानि एव स्युः, इति **सीरदेव**[20]**-पुरुषोत्तमदेव**[21]**-कैयट-हरदत्तादयः**। तत्र सीरदेवेन- **परिभाषा हि न साक्षाद् पाणिनीयवचनानि, किं**

**तर्हि? नानाचार्याणाम्**[22]। इति प्रमाणैः इदं हि सुस्पष्टं भवति यत परिभाषास्तावत विध्यादिसूत्राणां प्रवृत्तौ सहायकरूपा एव अथ च तत्प्रवृत्तौ सारल्य-करणार्थमेव च तासामुपयोगः।

परिभाषाणां किं च मूलमिति विचारानन्तरं किं मुख्यं लक्ष्यमित्यपि विचारणीयः। प्रायशः एतद्धि स्वीक्रियते यत विधि-संज्ञादि-सूत्राणां प्रवृत्तौ कदाचित पाक्षिकरूपेण अथवा स्थूलरूपेण विचारणे सूत्रेषु अव्याप्ति-अतिव्याप्ति-असंभवादि दोषाः अपि प्रतीयन्ते, यद्यपि सूक्ष्मेक्षया विवेचने तेऽपि निवृत्ता भवन्ति, इति तेषामेव निवरणार्थम् एतासां परिभाषाणां प्रवृत्तिरिति अवधेयम्|

अव्याप्तौ तावत **एरुः**[23] इति सूत्रेण लोडादेशानाम् इकारस्य उकारादेशो विधीयते। तत्र पचतु, पचन्तु इति रुप-सिद्धिः भवति। अत्र हि शंकेयमुदेति यत **सुप्तिङन्तं पदम्**[24] इति पदसंज्ञा तु तिङन्तस्य भवति, पचतु इति रूप-सिद्धौ कथं तावत पदसंज्ञा इति **सुप्तिङन्तं पदम्**[25] इति सूत्रस्य अव्याप्तिः। अत्र प्रकृत-दोषस्य निवारणं तावत एक **देशविकृतमनन्यवद्भवति**[26] इति परिभाषया एकांशे विकारे न च स्वरूप-भिन्नता इति सहजतया भवति।

अतिव्याप्तौ तावत **विपराभ्यां जेः**[27] इति सूत्रेण वि, परा इत्येवं पूर्वाद् जिधातो आत्मनेपदं विधीयते। तत्र **विजयते, पराजयते** इति रूप-सिद्धिः सारल्येन भवति। परं च **बहुवि जयति वनम्, परा जयति सेना** इत्यादि रूपेषु प्रकृतसूत्रप्रवृत्तिर्न भवति यतोहि **सहचरिताऽसहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम्**[28] इति परिभाषया वि-परा शब्दयोः साहचर्येन ग्रहणात उपसर्गयोरेव ग्रहणं भवति इति उपर्युक्तयोः उदाहरणयोः उपसर्ग-भिन्न-शब्द-ग्रहणात न तत्र प्रकृत सूत्र-प्रवृत्ति इति न च आत्मनेपदत्वम्। अत्र स्पष्टतः एव अतिव्याप्ति-रूप-दोष-निवृत्तिः।

असंभवे तावत **जराया जरसन्यतरस्याम्**[29] इति सूत्रेण जरा इत्येतस्य जरसित्ययमादेशो भवति अन्यतरस्याम् अजादौ विभक्तौ परतः। तत्र जरसा, जरया इत्यादि रूपेषु सहजा एव सूत्र-प्रवृत्तिः,परं च निर्जरसौ, निर्जरसः इत्यादिरूपेषु निरुपसर्गत्वात **निर्दिश्यमानस्य आदेशा भवन्ति**[30] इति परिभाषया निर्दिश्यमानस्य एव आदेश भवति, इति अत्र असंभवा सूत्र-प्रवृत्तिः। अत्र स्पष्टतया एव प्रकृतस्य सूत्रस्य अप्राप्तिः दृश्यते इति अस्मिन परिस्थितौ एक **देशविकृतमनन्यवद्भवति**[31] इति परिभाषया समाधानं कृत्वा प्रकृत-दोषनिवृत्तिर्जायते। एतद्धि असम्भव-रूप-दोष-निवारणस्योदाहरणम्।

**भेदाः-** सामान्यतः परिभाषाविभागः द्विधा क्रियते - 1. सूत्ररूपेणठिताः परिभाषाः, 2. ज्ञापिताः परिभाषाः। पारिभाषया प्रायशः द्वितीयविधायाः एव ग्रहणं भवति। एताश्च सूत्रपाठात् बहिर्भूताः सत्यपि सूत्रज्ञापितत्वात्, न्यायसिद्धत्वात्, लोकविदितत्वात् अथवा सूत्रकारद्वारा तन्मन्तव्यानुसारं स्वीकरणत्वात् च प्रामाण्यत्वप्रसंगे सूत्रवदेव स्वीक्रियन्ते अथ च सूत्रवदेव सर्वे व्यवहाराः साध्यन्ते इति प्रामाण्याविरोधः। द्वितीयप्रकारकाः अपि एताः ज्ञापिताः परिभाषा तावत् चतुर्धा विभज्यन्ते 1. ज्ञापकसिद्धाः, 2. न्यायसिद्धाः, 3. वाचनिक्यः, 4. मिश्रिताश्च ।

1. **ज्ञापकसिद्धाः –** यत्र शास्त्रेण (सूत्रेण) शास्त्रैकदेशेन/सूत्रैकदेशेन वा केचन विशिष्टनियमाः व्यंजनया वृत्या ध्वनिता भवन्ति तत्रैव खलु ज्ञापकसिद्ध-परिभाषाणामवसरः। सूत्रकारेण केवलमविधयैव न

सर्वम् अभिहितमपितु लक्षणया व्यंजनया वापि साक्षाद् अनुक्ता अपि विषया विज्ञाप्यन्ते लक्ष्यन्ते वा। उक्तं हि तावत् भाष्यकारेणापि-

**इहेंगितेन चेष्टितेन निमिषितेन महता वा**
**सूत्रनुबन्धनेन आचार्याणामभिप्रायो लक्ष्यते**[32]।

पाणिनेराचार्यस्य मनोगतानां भावानां अनुसारमेव तत् तत् सूत्रं सूत्रपदं वा सार्थकतामवाप्नोतीति निश्चप्रचमेतत् अन्यथा हि तत् तत् सूत्रपदं सर्वमेव वा सूत्रजातमनर्थकं स्यादिति। एतस्मादेव एताः परिभाषाः वैयाकरणैः अनुक्ताः अपूर्वाः वा न स्वीक्रियन्ते अपितु परोक्षरूपेण आचार्यप्रोक्ता एवोच्यन्ते। यथा हि **नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्**[33], **नानुबन्धकृतमसारूप्यम्**[34] एवं विधानां परिभाषाणां बाहुल्यं दृश्यते।

यथा हि **अनेकाल्शित सर्वस्य**[35] इति सूत्रेण अनेकाल अथ च शित यो आदेशः स सर्वस्य स्थाने भवति इति प्रतिपादितमस्ति इति स्वीकृते **इदम इश्**[36] इति इश्, **अष्टाभ्य औश्**[37] इति च औश् आदेशः शकार-सहितत्वात अनेकालेव, यतो हि अनुबन्धा येन सह पठिता, **एकान्ता अनुबन्धाः**[38] इति प्रमाणेन, तस्य अवयव-रूपेणैव स्वीक्रियन्ते, तदा तत्र सूत्रे शिद् ग्रहणस्य आनर्थक्यं स्पष्टतयैव प्रतिभाति अथ च वैयर्थ्यमपि। परंच सूक्ष्मेक्षया विचारिते इदं हि नैश्चित्यं गच्छति यद् पाणिनीये शास्त्रे नाक्षरमपि व्यर्थीभूतमिति, शिद्ग्रहणे कश्चिद् विशेष एव उद्देश्य अनुस्यूतः। **व्याख्यानतो विशेष प्रतिपत्तिर्न संदेहादलक्षणम्**[39] इति विशिष्टे व्याख्याने कृते विशिष्ट एव भाव निःसृतो भवति। अत्रापि प्रकृष्टे व्याख्याने कृते इदं च ज्ञायते यद् शिद् ग्रहणं व्यर्थं प्रतिभाति, पुनरपि आचार्यः ग्रहणं करोति इति ज्ञापनार्थमेव ग्रहणमिति निश्चप्रचमेतत, किं च ज्ञाप्यते? **नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति**[40] अर्थात अनुबन्ध-सहितत्वेन यदनेकाल्त्वं जायते तन्न स्वीक्रियते इह शास्त्रे, अपितु अनुबन्धेन सह यदनेकाल तदेव गृह्यते। तेन **इश्, औश्** इत्यादय आदेशा इह शास्त्रे एकाल एव, एवं च सत्यां सूत्रेऽस्मिन शिद् ग्रहणं सार्थकमिति नात्र वैयर्थ्य-प्रसंगः। परिभाषैषा एकान्त-पक्षे एव, अपरे पक्षे न च ज्ञापकार्थम्।

2. **न्यायसिद्धाः -** येन प्रकारेण मनुष्याणां सहजप्रवृत्तिर्भवति यद्वा येन नियमेन किंचिदिष्टं प्रति नीयते इष्टं वा प्राप्यते स एव न्याय इति नाम्ना कथ्यते, अथ च अनिष्टनिवारका, इष्टप्रापका, सर्वसुखदायका वा नियमा एव न्याय शब्देन उच्यन्ते। लोके ये केचन नियमा सर्वसुखबोध्याः भवन्ति ते कदाचित तथैव इह व्याकरणादिशास्त्रेष्वपि आश्रीयन्ते। ते व्याकरणशास्त्रनियमा एव लोकन्यायसिद्धा इत्युच्यन्ते। यथा- **सन्निपातलक्षण-विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य**[41], **असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे**[42], **सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम्**[43]।

शतानि इति रूपसिद्धौ **शत+शि** इत्यवस्थायां **नपुंसकस्य झलचः**[44] इति सर्वनामस्थाने शि-प्रत्यये नुमि कृते **शतन्+शि** इत्यवस्थायां **ष्णान्ता षट्**[45]**, षड्भ्यो लुक्**[46] इति शेर्लुक् प्राप्नोति, लोपे च जाते कथं तावत इष्ट-रूप-सिद्धिः? इत्यत्र न्यायसिद्धा परिभाषेयं सुष्टु समादधाति। कथं तावत? उच्यते-

**सन्निपातलक्षण-विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य**[47]। कस्यचित आश्रयेण यो हि अन्यस्य सम्बन्धो जायते स च सन्निपातः। लक्षणः=निमित्तः,अनया परिभाषया इदं हि सुस्पष्टं भवति यत

सन्निपातनिमित्तको विधिः एवं भूतस्य विधिशास्त्रस्य निमित्तं न भवति यत् हि तस्य सन्निपातस्य विघातको भवति। अत्र प्रकृत-प्रसंगे शतन्+शि इत्यत्र शतशब्दस्य नान्तत्वं तावत् शि-निमित्तमेव, नान्तत्वे तस्य शेरेव **षड्भ्यो लुक्**[48] इति लुक् प्राप्यते, एतद्धि लोकवदेव न च शास्त्रेऽपि युक्तः। किंच लोके इति? लोके उपजीव्येन उपजीवकस्य विघातक-व्यहारः, न च युक्त इति। यथा यः कोऽपि यस्य पुरुषस्य धनेन धनवान् भवति, धनवति च जाते सः दातारमेव विघातयेदिति न च युक्तः, लोके निन्दितश्चैषः व्यवहार इति स्वीक्रियते। एष एव लौकिकः न्यायः अस्याः परिभाषायाः मूलमिति, तन्न भवति इति **शतानि** इति इष्ट-रूप-सिद्धिः।

**वाचनिक्यः –** न्यायाद् ज्ञापकाद् वा व्यतिरिक्ता परिभाषाः अथवा वाचनिक्यश्च ता परिभाषाः उच्यन्ते या न तु सूत्र-ज्ञापिता न च वा न्याय-सिद्धा एव अपितु अचार्याणां वचनरूपाः साक्षादेव सूत्र-रूपाः पठिताः, अथ च भाष्यकृद्भिः, वार्तिककृद्भिः वा आचार्यैः कुत्रचिदपि पठिता ता अपि अस्मिन् भेदे परिगणिता भवन्ति। यथा- **तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य**[49], **तस्मादित्युत्तरस्य**[50], **आद्यन्तौ टकितौ**[51], **पूर्व-पर-नित्यान्तरंगानामुत्तरोत्तरो बलीयः**[52], **यस्मिन् विधिस्तदावल्ग्रहणे**[53] इत्यादयः।

यथा हि **सुधी+उपास्यः** अत्र **इको यणचि**[54] इति सूत्रेण इकः स्थाने यण भवति अचि परतः इति कथ्यते, अत्र पूर्वपदे इक्यमस्ति तद्दृष्ट्वा इयं शंका भवति यत् अचि परतः कस्य इकः स्थाने यण स्यात्, प्रथमस्य अथवा द्वितीयस्य स्थाने वा? अत्र **तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य**[55] इति परिभाषा-सूत्रं समादधाति, सूत्रार्थं व्यवस्थापयन् कथयति, पूर्वस्य इति अव्यवहितपूर्वस्य इकः स्थाने यणादेशः भवति। उपास्य-स्थितस्य अचि परतः तदव्यवहितपूर्वस्य सुधी- स्थितस्य धकारोत्तरवर्तिनः ईकारस्य स्थाने एव यणादेशो भवति, पूर्वे कृते धकारस्य बाधात् यणादेशाप्राप्तिः।

मुख्यरूपेण एष एव त्रिविधः विभागः परिभाषाणां क्रियते, पुनरपि गौणरूपेण तावत् परिभाषाणाम् अष्टधा विभागः प्रायशः क्रियते, तासामपि संक्षेपेण विवरणमत्र प्रस्तूयते। गौणस्तावद् विभागः- 1. ग्रहण-नियमार्थाः, 2. बलीयस्त्व-नियमार्थाः, 3. प्रयोगसाधुत्व-नियमर्थाः, 4. विकल्प-विधायिन्यः, 5. कार्यि-नियमार्थाः, 6. अतिदेश-विधायिन्यः, 7. अनुबन्ध-विधायिन्यः, 8. प्रकीर्ण-विषयाश्च।

1. **ग्रहण-नियमार्थाः -**यत्र कुत्रचित् ग्रहणावसरेषु याभिः परिभाषाभिः कश्चिद् विशेष एव नियमः क्रियते/विधीयते ता ग्रहण-नियमार्थाः परिभाषा इति स्वीक्रियन्ते। यथा **वनो र च**[56] इत्यत्र वन्नन्तात् प्रातिपदिकात् ङीप् सन्नियोगेन र-विधानं क्रियते, तत्र **अर्थवद् ग्रहणे नानर्थकस्य**[57] इत्यनया परिभाषया अर्थवत एव धीवन् इति वन्नन्तात् र-विधानं भवति। अनर्थकाद् वन्नन्तात् अतिश्वन् इत्यादि-शब्देभ्यः न कदापि भवति। अत्र ग्रहण-नियमार्थ एव अस्या पारिभाषाया प्रवृत्तिः भवति इति स्पष्टः।
2. **बलीयस्त्व-नियमार्थाः –** यत्र च युगपदेव कदाचिद् अनेके विधयः प्राप्वुवन्ति, तत्र सूत्र-प्रवृत्यर्थं कश्चिद् पौर्वापर्य-विधान-पुरस्सरं बलीयस्त्व-नियमः क्रियते, येन सूत्र-प्रवृत्तिः यथाक्रमं भवेत्,

रूप-सिद्धिश्च यथेष्टं वा स्यादिति ता एव परिभाषा बलीयस्त्व–नियमार्थाः इत्युच्यन्ते। यथा- **पूर्व-पर-नित्यान्तरंगानामुत्तरोत्तरो बलीयः**[58] इत्यनया परिभाषया पूर्वादीनां प्रवृत्ति-क्रम-निर्धारणं विविधेषु स्थलेषु क्रियते।

3. **प्रयोगसाधुत्व-नियमर्थाः** – काश्चन परिभाषाः तावत् प्रयोगाणां साधुत्व-प्रकल्पनार्थं भवन्ति, ता अत्र पठ्यन्ते। यथा **सन्निपातलक्षण-विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य**[59] इति परिभाषा शतानि, सहस्राणि इत्यादि-रूपाणां साधुत्वमेवावधारयति न पुनः कष्टाय, रामाय आदिषु प्रसृजति।
4. **विकल्प-विधायिन्यः –** अनेकत्र सूत्रेषु उपदिष्टानां विधीनां नित्यत्वेन गतिर्भवति, काचित् तादृशेषु स्थलेषु याभिः परिभाषाभिः विकल्प-विधानं क्रियते, ता एव खलु विकल्प-विधायिन्यः परिभाषाः। यथा- **सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद् भवति**[60], **सर्वे विधयः छन्दसि विकल्प्यन्ते**[61], **समासान्तविधिरनित्यः**[62] इत्यादयः।
5. **कार्यि-नियमार्थाः-** सूत्रेषु प्रायशः तावत् कार्यि-निर्देशः समान्यरूपेण एव क्रियते, तत्रैव याभिः परिभाषाभिः कार्यीणां विशेषरूपेण अवधारणं भवति, ता एव कार्यि-नियामकाः परिभाषाः। यथा- **धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति**[63] इत्यनया परिभाषया धातोः विहिते प्रत्यये, इत्यस्य भावः अस्ति यत् धातोः इति धातुशब्दमुच्चार्य विहिते प्रत्यये एव कार्याणि भवन्ति इति अवगन्तव्यम् । तद्यथा **हनस्तो चिण्णलोः**[64] इति हन् धातोः विहितः तकारादेशः भ्रौणहन्+ ष्यञ् इत्यत्र प्रातिपदिकात् न भवति।
6. **अतिदेश-विधायिन्यः –** याभिः परिभाषाभिः कुत्रचित् अतिदेशानां विधानं क्रियते, ता एव अतिदेश-विधायिन्यः परिभाषा इति स्वीक्रियन्ते। यथा- **व्यपदेशिवदेकस्मिन्**[65], **व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन**[66], **प्रकृतिवदनुकरणं भवति**[67], **एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति**[68], इत्यादयः। तत्र पचतु, भवतु इत्यादिषु रूपेषु **एरुः**[69] इति सूत्रेण तिङन्तस्थस्य इकारस्य उकारे कृते कथं तावत् पदसंज्ञा स्यादिति समादधातीयं परिभाषा। कथं तावदिति **एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति**[70] इत्यनया यत्र हि कश्चिदेकः अथवा कश्चिदंशः अन्यथात्वं भजते, न तेन समुदायो अन्यो भवति, अपितु तदेव इति पदशंज्ञायां न काचित् बाधेति। लोकेऽपि कस्यचित् शुनः कर्णे, पुच्छे वा छिन्ने न हि अश्वो गर्दभो वा जायते, अपितु स एव।
7. **अनुबन्ध-विधायिन्यः -** याभिस्तावत् अनुबन्धानां व्यवस्थापनं साधुः भवति ता एव अनुबन्ध-विधायिन्यः परिभाषा इति उच्यन्ते। यथा- **एकन्ता अनुबन्धाः**[71], **अनेकान्ता अनुबन्धाः**[72], **नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्**[73] इत्यादयः। अत्र अनुबन्ध- विषये विविधाः सिद्धान्ताः वर्णिताः।
8. **प्रकीर्ण-विषयाः –** उपर्युक्ताः परिभाषाः विहाय, ये च अवशिष्टा ता एव विविध-विषयिण्यः परिभाषा इति उच्यन्ते। यथा **लिङ्ग-वचन-वासरूपविधि-साहचर्य** विषयाः परिभाषाः।

**पादटिप्पणयः-**

[1] यः कश्चित् कस्यचित् धर्मो मनुना परिकीर्तितः।
स सर्वोभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः॥ मनु. 2.7

[2] सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे॥ मनु. 1.21

[3] पाणिनीय-शिक्षा  कारिका सं. 41

[4] महाभाष्य पस्पशाह्निक

[5] भर्तृहरि, 1.1

[6] सूचनात सूत्रणाच्चैव ....सूत्रस्थानं प्रचक्षते । सुश्रुत सूत्रस्थान 03

[7] तन्त्रवार्तिक, 2.3.11

[8] अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद् विश्वतो मुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ वायुपुराण, 49.142

[9] सूत्र लक्षणम् ।

[10] इको गुणवृद्धि । परिभाषेयं स्थानिनियमर्था । अतिप्रसंगे नियमो विधीयते । काशिका 1.1.3

[11] पारिभाषिक, स्वामी दयानन्द सरस्वती, आर्ष साहित्य प्रचार मण्डल, नई दिल्ली

[12] महाभाष्य, 2.1.2. आ. 01

[13] तदेव, 1.1.48

[14] नागेश भट्ट महाभाष्य- उद्योत टीका, 2.1.1

[15] हरदत्त- पदमन्जरी 3.3.103

[16] पदमंजरी-काशिका-वृत्ति, 3.3.103

[17] वार्तिकम्, 1.1.49

[18] पा. अष्टा. 1.1.49

[19] वार्तिकम्, 1.3.11

[20] परिभाषा-वृत्ति, पृ. 186

[21] परिभाषा- वृत्ति, पृ. 55

[22] परिभाषा-वृत्ति, पृ. 186

[23] पा. अष्टा. 3.4.86

[24] पा. अष्टा. 1.4.14

[25] पा. अष्टा. 1.4.14

[26] पारिभाषिकः, परि. 38

[27] पा. अष्टा. 1.3.19

[28] पारिभाषिकः, परि. 91

[29] पा. अष्टा. 7.2.10

[30] पारिभाषिकः, परि. 13

[31] पारिभाषिकः, परि. 38

[32] महाभाष्य – 8.2.3

[33] पारिभाषिक, परि. 07

[34] पारिभाषिक, परि. 08

[35] पा. अष्टा. 1.1.54

[36] पा. अष्टा. 5.3.3

[37] पा. अष्टा.7.1.21

[38] पारिभाषिक, परि. 05

[39] पारिभाषिकः, परि. 01

[40] पारिभाषिक, परि. 05

[41] पा. महा. सू. 01.01.39

[42] पारिभाषिक, परि. 44

[43] पारिभाषिक, परि. 91

[44] पा. अष्टा. 7.1.72

[45] पा. अष्टा. 1.1.23

[46] पा. अष्टा. 7.1.22

[47] पा. महा. सू. 01.01.39

[48] पा. अष्टा. 7.1.22

[49] पा. अष्टा. 1.1.65

[50] पा. अष्टा. 1.1.66

[51] पा. अष्टा. 1.1.45

[52] पारिभाषिकः, परि. 39

[53] पारिभाषिकः, परि. 34

[54] पा. अष्टा. 6.1.77

[55] पा. अष्टा. 1.1.65

[56] पा. अष्टा. 4.1.7

[57] पारिभाषिकः, परि. 15

[58] पारिभाषिकः, परि. 39

[59] पारिभाषिकः, परि. 75

[60] पारिभाषिकः, परि. 35

[61] पारिभाषिकः, परि. 36

[62] पारिभाषिकः, परि. 74

[63] पारिभाषिकः, परि. 78

[64] पा. अष्टा. 7.3.32

[65] पारिभाषिकः, परि. 31

[66] पारिभाषिकः, परि. 33

[67] पारिभाषिकः, परि. 37

[68] पारिभाषिकः, परि. 38

[69] पा. अष्टा. 3.4.86

[70] पा. महा. सू. 4.1.83

[71] पारिभाषिकः, परि. 05

[72] पारिभाषिकः, परि. 04

[73] पारिभाषिकः, परि. 06

## संदर्भ-ग्रन्थ-सूची-


1. पारिभाषिकः, आचार्य प्रद्युम्नः, राम लाल कपूर ट्रस्ट, रेवली, सोनीपत, हरियाणा, 2014
2. पाणिनीय अष्टाध्यायी, राम लाल कपूर ट्रस्ट, रेवली, सोनीपत, हरियाणा, 2018
3. महाभाष्य, पतंजलि, (प्रदीप-कैयट) गुरुकुल झज्जर, हरियाणा, 2020 वि. सं.
4. काशिका, वामन-जयादित्य, चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, वाराणसी, 1954
5. वाक्यपदीयम्, द भारतीय विद्या प्रकाशन, नई दिल्ली, वि. सं 2066
6. पाणिनीय शिक्षा, मोती लाल बनारसी दास, नई दिल्ली-11007, 2005
7. मनुस्मृति, आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट, खारि बावली, नई दिल्ली-
8. पारिभाषिक, (हिन्दी व्याख्या) स्वामी दयानन्द सरस्वती, आर्ष साहित्य प्रचार मण्डल, नई दिल्ली
9. वायु पुराण, श्रीराम शर्मा आचार्य, संस्कृति संस्थान, बरेली, सन 1969

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

# पाणिनीयकाशकृत्स्नधातुपाठयोः अदादिजुहोत्यादिगणधातूनां तुलना

**कोङ्क कुमारस्वामि**

**शोधच्छात्रः, व्याकरणविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः**

Email- kumaraswamykumi@gmail.com

**सारांशः** - संस्कृतजगति लौकिकवैदिकशब्दानामनुगुणं तत्तद्व्याकरणधातुपाठादयोश्च तत्तत्कालेषु प्रसिद्धाः जाताः। सर्वान्ते पाणिनीयव्याकरणम्, धातुपाठश्च सर्वसम्मतत्वेन विराजेते। पाणिनीयधातुपाठात् पूर्वमपि स्थितेषु धातुपाठेषु काशकृत्स्नधातुपाठः अन्यतमः। एतयोस्तुलनया ज्ञायन्ते प्रयुक्ताः तत्तत्कालिकलौकिकधातवः। अतोऽत्र पाणिनीयकाशकृत्स्नधातुपाठयोः अदादिजुहोत्यादिगण धातूनां तुलनात्र विहिता। वस्तुतः पाणिनीयधातुपाठे अदादिगणः, जुहोत्यादिगणः पाथक्येन पठितः, काशकृत्स्नधातुपाठे तु जुहोत्यादिगणः अदादिगणान्तर्भूतो वर्तते । अत्र अदादिजुहोत्यादिगणधातुनां तुलनां कृत्वा ईषत्समानाः धातवः इति विभज्य तत्रस्थानां धातूनां मूलधात्वर्थनिर्देशानुबन्धवर्ण- वर्तमानकालिकरूपादिषु भेदाः सविवरणं स्पष्टीकृताः। ततः परं केवलं काशकृत्स्नधातुपाठे एव पठिताः धातवः काशकृत्स्नधातुव्याख्यानुगुणं व्याख्याताः। अवशिष्टाः धातवः मूलधात्वर्थनिर्देशवर्तमानकालिकरूपदृष्ट्या समानास्सन्ति।

**विशेषशब्दाः** – मूलधातुः, धात्वर्थनिर्देशः, वर्तमानकालिकरूपम्, अनुबन्धवर्णः, अदादिगणः, जुहोत्यादिगणः, काशकृत्स्नधातुव्याख्यानम्, ईषत्समानाः धातवः, केवलकाशकृत्स्नधातवः, विविधधातव इत्यादयः।

---

**प्रस्तावना** – प्राचीनेऽस्मिन् व्याकरणशास्त्रे बहूनामाचार्याणां योगदानं समुपलभ्यते। इदं हि व्याकरणशास्त्रं अनेकप्रकारकम्। श्रीतत्त्वनिधिनामके वैष्णवग्रन्थे नव-व्याकरणानि प्रदर्शितानि ।

**ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्।**

**सारस्वतं चापिशलं शाकल्यं पाणिनीयकम् ।।**[1] इति

पाणिनीयव्याकरणधातुपाठाभ्याम् केषुचिद्विषयेषु अन्यव्याकरणधातुपाठाः साम्यं, वैभिन्नयं वा भजन्ते। इदं तु तेषां तुलनया सञ्ज्ञायते। अत पाणिनीयकाशकृत्स्नधातुपाठयोर्विषये तुलनया सामानासमानविचारोऽत्र यथामति प्रस्तूयते।

- **उद्देश्यम्** - विविधधातुपाठानां तुलनया तत्तत्कालिकधातूपयोगविधिः, धातुभेदाः, नूतनधातूनां ज्ञानं, काले काले च परिवर्तनपद्धतिः इत्यादीनां विशिष्टज्ञानम्।
- **विषयः** – पाणिनीयधातुपाठस्य, काशकृत्स्नधातुपाठस्य च अदादिजुहोत्यादिगणधातून् सुष्ठु तुलनां कृत्वा विभागद्वयं कृतम्।

1 सं.व्या.शा.इ.पृ-78

**Copyright:** © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

1. पाणिनीयकाशकृत्स्नधातुपाठयोः अदादिजुहोत्यादिगणीयाः ईषत्समानाः धातवः।
2. केवलकाशकृत्स्नीयाः अदादिजुहोत्यादिगणधातवः। इति

पाणिनीयधातुपाठे अदादिगणः, जुहोत्यादिगणः पाथक्येन पठितः। किन्तु काशकृत्स्नधातुपाठस्य व्याख्यारूपे काशकृत्स्नधातुव्याख्याने जुहोत्यादिगणः अदादिगणान्तर्भूतो वर्तते, अर्थात् जुहोत्यादिगणधातवोऽपि अदादिगणधातुष्वेव पठ्यन्ते इति। अदादिजुहोत्यादिगणधातुषु ईषत्समानधातवः, केवलकाशकृत्स्नधातवश्च सविवरणं विचार्यन्ते। कृतपूर्वविभागानुसारमधुना विचार्यते।

**1. पाणिनीयकाशकृत्स्नधातुपाठयोः अदादिजुहोत्यादिगणीयाः ईषत्समानाः धातवः**

**1.1. अदादिगणः**

(प्रथमं काशकृत्स्नधातुं दत्वा ततः पाणिनीयधातुर्दीयते)

**2.8. क्ष्णु तेजने(अणिकरणे) - क्ष्णौति=अणिं करोति।** **2.32 क्ष्णु तेजने- क्ष्णौति।**

पाणिनीयधातुपाठे क्ष्णु तेजने इति धातुना क्ष्णौति इति रूपं भवति। काशकृत्स्नधातुव्याख्याने तु क्ष्णु तेजने इति धातुं पठित्वा क्षौति इति रूपमपठत्। तत्रैव व्याख्याने क्ष्ण्वन्, क्षवकः, क्ष्णुत् इति रूपाणि दत्तानि। द्वयोर्धात्वोः वर्तमानकालिकरूपे (क्ष्णौति – क्षौति) इति भेदो लोक्यते।

**2.10.रु शब्दे - रौति=भर्त्सयति।** **2.28 रु शब्दे- रौति,रवीति।**

पाणिनीयधातुपाठे रु शब्दे इति धातुना रौति,रवीति इति रूपद्वयं भवति। अत्र **तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके** [2] इति सूत्रेण सार्वधातुकस्य हलादेः तिङः ईट् वा स्यात्। तेन रवीति इति रूपं सम्पद्यते, ईडभावेपक्षे तु रौति इति। काशकृत्स्नधातुव्याख्याने तु रु शब्दे इति धातुं पठित्वा रौति इत्येव रूपमपठत्।

**2.11. षु प्रसवे - सौति=गर्भं विमुञ्चति।** **2.36 षु प्रसवैश्वर्ययोः- सौति।**

अत्र द्वयोर्धातुपाठयोः धात्वोः मूलधात्वर्थनिर्देशवर्तमानकालिकरूपञ्च समानञ्चेदपि पाणिनीयधातुपाठे धातोः ऐश्वर्ये इत्यधिकार्थो निर्दिष्टः।

**2.14. वी प्रजनकान्त्यासनखादनेषु च - वेति=प्रसूते।**

**2.43 वी गतिप्रजनकान्त्यासनखादनेषु- वेति।**

अत्र द्वयोर्धातुपाठयोः धात्वोः मूलधात्वर्थनिर्देशवर्तमानकालिकरूपञ्च समानञ्चेदपि पाणिनीयधातुपाठे धातोः गतौ इत्यधिकार्थो निर्दिष्टः।

**2.19. श्रा पाके – श्राति,श्रपयति=पचति।** **2.48 श्रा पाके – श्राति।**

---

2 अष्टा.7.3.95

पाणिनीयधातुपाठे श्रा पाके इति धातुना श्राति इति रूपं भवति। काशकृत्स्नधातुव्याख्याने तु श्रा पाके इति धातुं पठित्वा श्राति,श्रपयति इति रूपद्वयमपठत्। अत्र घटादित्वात् मित्वमिति हेतोः श्रपयति इति रूपमदादिति। पाणिनीयेऽपि घटादित्वात् मित्त्वम्, तेन श्रपयति, अन्यत्र तु श्रापयति इत्यर्थः।

**2.22. रा आदाने - राति=गृह्णाति।** **2.52 रा दाने आदाने – राति।**

**2.22.ला आदाने - लाति=गृह्णाति।** **2.53 ला आदाने दाने – लाति।**

अत्र द्वयोर्धातुपाठयोः धात्वोः मूलधात्वर्थनिर्देशवर्तमानकालिकरूपञ्च समानञ्चेदपि पाणिनीयधातुपाठे धातोः दाने इत्यधिकार्थो निर्दिष्टः।

**2.29. मृजुष् शुद्धौ - मार्ष्टि=शुद्धं करोति।** **2.61 (मृजू) मृजुष् शुद्धौ – मार्ष्टि।**

पाणिनीयधातुपाठे मृजूष् शुद्धौ इति धातुना मार्ष्टि इति रूपं भवति। काशकृत्स्नधातुव्याख्याने मृजुष् शुद्धौ इति धातुं पठित्वा मार्ष्टि इति रूपमपठत्। अत्र मूलधात्वोः (मृजूष् – मृजुष्) ईषद्भेदो प्रतीयते। तेन मृजूष् धातोः **स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा**[3] इति सूत्रेण वलाद्यार्धधातुकस्य इड्विकल्प इति तत्कार्याणि च प्रवर्तन्ते। तथा **उदितो वा**[4] इति सूत्रेण क्त्वायाम् इड्विकल्प इति तत्कार्याणि भवन्ति।

**2.44. आसु उपवेशने - आस्ते=उपविशति।** **2.11 आस उपवेशने - आस्ते।**

पाणिनीयधातुपाठे आस उपवेशने इति धातुना आस्ते इति रूपं भवति। काशकृत्स्नधातुव्याख्याने आसु उपवेशने इति धातुं पठित्वा आस्ते इति रूपमपठत्। अत्र मूलधात्वोः (आस –आसु) उकारानुबन्धे ईषद्भेदो प्रतीयते। तेन **उदितो वा**[5] इति सूत्रेण क्त्वायाम् इड्विकल्प इति कार्याणि भवन्ति।

**2.49.सिजि अव्यक्ते शब्दे–सिङ्क्ते(सिङ्क्ते)=ध्वनिं करोति। 2.19शिजि अव्यक्ते शब्दे–शिङ्क्ते।**

पाणिनीयधातुपाठे शिजि अव्यक्ते शब्दे इति धातुना शिङ्क्ते इति रूपं भवति। काशकृत्स्नधातुव्याख्याने तु सिजि अव्यक्ते शब्दे इति धातुं पठित्वा सिङ्क्ते इति रूपमपठत्। अत्र प्रथममन्यं वर्तमानकालिकरूपं दृश्यते, तत्प्रसङ्गानुसारं संशोध्य टीकाकाराः साधुरूपं प्रादर्शयन्। अत्र धात्वर्थनिर्देशः समानश्चेदपि मूलधात्वोः (शिजि – सिजि), वर्तमानकालिकरूपयोः(शिङ्क्ते – सिङ्क्ते) भेदः दृश्यते।

**2.48. णिजि शुद्धौ –निङ्त्ते(निङ्क्ते)=शोधति।** **2.18 णिजि शुद्धौ - निङ्क्ते।**

**2.50. वृजी वर्जने =वृङ्त्ते(वृक्ते)=त्यजति।** **2.22 वृजी वर्जने – वृक्ते ।**

**2.51. पृजी सम्पर्के – पृङ्त्ते(पृक्ते)=मिलति।** **2.21 पृजि सम्पर्चने – पृक्ते।**

---

3 अष्टा.7.2.44

4 अष्टा.7.2.56

5 अष्टा.7.2.56

एतेषां धातूनां मूलधात्वर्थनिर्देशः, वर्तमानकालिकरूपञ्च समानमेव। किन्तु काशकृत्स्नधातुव्याख्याने प्रथममन्यानि वर्तमानकालिकरूपाणि दृश्यन्ते, तानि प्रसङ्गानुसारं संशोध्य टीकाकाराः साधुरूपाणि प्रादर्शयन्। पृजी सम्पर्के – पृजि सम्पर्चने अस्मिन् भेदो
विलोक्यते धात्वर्थनिर्देशे ।

**2.52 .षूञ् प्राणिगर्भविमोचने - सूते=गर्भं मुञ्चति। 2.25 षूङ् प्राणिगर्भविमोचने - सूते।**

पाणिनीयधातुपाठे षूङ् प्राणिगर्भविमोचने इति धातुना सूते इति रूपं भवति। काशकृत्स्नधातुव्याख्याने षूञ् प्राणिगर्भविमोचने इति धातुमुक्त्वा सूते इति रूपमवदत्। अत्र मूलधातोः (षूङ् – षूञ्) अनुबन्धवर्णे भेदः दृश्यते।

**2.57 . हुङ् अपनयने - हूते=त्यजति। 2.76 ह्नुङ् अपनयने – ह्नुते।**

पाणिनीयधातुपाठे ह्नुङ् अपनयने इति धातुना ह्नुते इति रूपं भवति। काशकृत्स्नधातुव्याख्याने हुङ् अपनयने इति धातुं पठित्वा हूते इति रूपमपठत्। अत्र टीकायामुच्यते – "अपपाठोऽयं प्रतीयते, तथैवोदाहरणेष्वपि। अत्र ह्नुङ् इति शुद्धपाठः।
कातन्त्रोऽपि इत्येव ह्नुङ् पठ्यते"[6] इति।

**2.62 . उर्णुञ् आच्छादने – ऊर्णोति,ऊर्णुते,ऊर्णीते=वयति।**

**2.34 ऊर्णुञ् आच्छादने- ऊर्णोति,ऊर्णौति, ऊर्णुते।**

पाणिनीयधातुपाठे ऊर्णुञ् आच्छादने इति धातुना ऊर्णोति, ऊर्णौति, ऊर्णुते इति रूपत्रयं भवति। ऊर्णोति इति परस्मैपदिनि, ऊर्णुते इति आत्मनेपदिनि। ऊर्णौति इति तु **ऊर्णोतेर्विभाषा**[7] इति सूत्रेण विकल्पेन वृद्ध्या सिद्ध्यति। काशकृत्स्नधातुव्याख्याने ऊर्णुञ् आच्छादने इति धातुं पठित्वा ऊर्णोति, ऊर्णुते, ऊर्णीते इति रूपत्रयमपठत्। अत्र **तनादेरु**[8] इति सूत्रेण यन् विकरणो भवतीत्युक्तं टीकायाम्। तत्रैव युधिष्ठिरमीमांसकाः पादटिप्पण्यां वदति – "अदादिगणस्थेषु धातुषु **तनादेरुः** इत्यस्य कथं प्रवृत्तिः? एवम् शूची अभिषवे[9] इत्यत्रापि **दिवादेर्यन्** इत्यवदत् वयं तु पश्यामः यथा वेदे क्वचित् द्विविकरणता, त्रिविकरणता दृश्यते तथैव प्राक् लोकभाषायामपि क्वचित्की प्रवत्तिरासीत्। तस्यैवावशेषोऽत्र काशकृत्स्नधातुपाठ उपलभ्यते।"[10] इति। तथा ऊर्णीते इति विषये तु ईकारागमः कथमिति न ज्ञापितः वृत्तिकृता इत्युक्तम्।

**2.63 . ष्टूञ् स्तुतौ – स्तौति,स्तवीते, स्तुते =प्रशंसति।**

---

6 का.धा.व्या.पृ–127

7 अष्टा.7.3.90

8 का.व्या.सू–73

9 का.धा.व्या.भ्वा.ग–1.230

10 का.धा.व्या.पृ–31

**2.38 ष्टुञ् स्तुतौ - स्तौति,स्तुवीति।**

**स्तुते,स्तवीते।**

पाणिनीयधातुपाठे ष्टुञ् स्तुतौ इति धातुना स्तौति,स्तुवीति - स्तुते,स्तवीते इति रूपाणि भवन्ति। **तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके** [11] इति सूत्रेण सार्वधातुकस्य हलादेः तिङः ईट् वा स्यात्। तेन स्तुवीति, स्तवीते इति रूपे सम्पद्येते। काशकृत्स्नधातुव्याख्याने ष्टूञ् स्तुतौ इति धातुं पठित्वा स्तौति,स्तवीते, स्तुते इति रूपाण्यपठन्। अत्र मूलधात्वोः( ष्टुञ् - ष्टूञ्) भेदः दृश्यते। काशकृत्स्नधातुव्याख्याने ईडागमसहितपरस्मैपदिरूपं न प्रदर्शितम्।

**2.65. हू दानादनयोः – जुहोति,जुहोते=ददाति,गृह्णाति।** **3.1 हु दानादनयोः – जुहोति।**

पाणिनीयधातुपाठे हु दानादनयोः इति धातुना जुहोति इति रूपं भवति। अत्र **जुहोत्यादिभ्यः श्लुः** इति शपः श्लुः, तस्य लुक्, **श्लौ** [12] इति सूत्रेण धातोः द्वित्वं ततः चुत्वं गुणश्च। काशकृत्स्नधातुव्याख्याने हू दानादनयोः इति धातुं पठित्वा जुहोति,जुहोते इति रूपद्वयमपठत्। अत्र टीकायामुच्यते – **ह्वादेर्द्विः**[13] इति सूत्रेण हू इत्यादीनां द्विर्भवति। **कवर्गहकारयोश्चवर्गः**[14] इति सूत्रेण कवर्गस्य हकारस्य च चवर्गादिशो भवति। **पूर्वोऽभ्यासः**[15] इति सूत्रेण द्विर्भावे पूर्वोऽभ्याससंज्ञो भवति। **द्वयमभ्यस्तम्**[16] इति सूत्रेण द्विर्भावे द्वितीयम् अभ्यस्तसंज्ञं भवति। **अभ्यासस्य धुटां तृतीयाः प्रथमाः**[17] इति सूत्रेण अभ्यासस्यय धुटां (अन्तस्थानुनासिकवर्जितानां व्यञ्जनानां) स्थाने तृतीयाः प्रथमाश्च भवन्ति इति प्रकारेण जुहोति रूपं प्रवर्तते। जुहुते इत्यात्मनेपदरूपं तु चिन्त्यमित्युक्तम्। हू इति धातुविषये अत्र हु इत्येव शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः, जुहुते इत्यत्र ह्रस्वोकारस्य वृत्तिकृता निर्देशात्[18]।

**2.66. ञभी भये – बिभेति,बिभेते=उद्विजते।** **3.2 ञिभी भये – बिभेति।**

पाणिनीयधातुपाठे ञिभी भये इति धातुना बिभेति इति रूपं भवति। काशकृत्स्नधातुव्याख्याने ञभी भये इति धातुं पठित्वा बिभेति,बिभेते इति रूपद्वयमपठत्। अत्र टीकायामुच्यते – "बिभेते इत्यात्मनेपदरूपं तु चिन्त्यमित्युक्तम्। ञिभी इति युक्तः पाठः"[19] इति।

---

11 अष्टा.7.3.95

12 अष्टा.2.4.75

13 का.व्या.सू.75

14 का.व्या.सू.76

15 का.व्या.सू.77

16 का.व्या.सू.78

17 का.व्या.सू.79

18 का.ध.व्या.पृ–129

19 का.ध.व्या.पृ–129

**2.74. कित ज्ञाने – चिकेत्ति=जानाति।** **3.21 कि ज्ञाने – चिकेति।**

पाणिनीयधातुपाठे कि ज्ञाने इति धातुना चिकेति इति रूपं भवति। काशकृत्स्नधातुव्याख्याने कित ज्ञाने इति धातुं पठित्वा चिकेत्ति इति रूपमपठत्। अत्र धात्वर्थनिर्देशः समानश्चेदपि मूलधात्वोः(कि – कित), वर्तमानकालिकरूपयोः(चिकेति – चिकेत्ति) भेदः दृश्यते।

**2.79. णिजिर् शौचशोषणयोः – नेनेक्ति,नेनिङ्ते(नेनिक्ते) =दुःखितो भवति।**

**3.12 णिजिर् शौचपोषणयोः- नेनेक्ति, नेनिक्ते।**

**2.80. विजिर् पृथग्भावे –वेवेक्ति,वेविङ्ते(वेविक्ते) =पृथग्भवति।**

**3.13 विजिर् पृथग्भावे - वेवेक्ति वेविक्ते।**

एतयोः धात्वोः मूलधात्वर्थनिर्देशः, वर्तमानकालिकरूपञ्च समानमेव। किन्तु काशकृत्स्नधातुव्याख्याने प्रथममन्ये वर्तमानकालिकरूपे दृश्येते, ते प्रसङ्गानुसारं संशोध्य टीकाकाराः साधुरूपे (नेनिङ्ते–नेनिक्ते) , (वेविङ्ते–वेविक्ते) प्रादर्शयन्। टीकायामुच्यते – निनिक्ते इति साधु। एवमुत्तरसूत्रयोरपि द्रष्टव्यम्[20]।

**2.81. विषृ व्याप्तौ – वेवेष्टि,वेवीष्टे(वेविष्टे) =व्याप्नोति,आवृणोति।**

**3.14 विषॢ व्याप्तौ – वेवेष्टि,वेविष्टे।**

पाणिनीयधातुपाठे विषॢ व्याप्तौ इति धातुना वेवेष्टि,वेविष्टे इति रूपद्वयं भवति। काशकृत्स्नधातुव्याख्याने विषृ व्याप्तौ इति धातुं पठित्वा वेवेष्टि,वेविष्टे इति रूपद्वयमपठत्। अत्र प्रथममन्यं वर्तमानकालिकरूपं दृश्यते, तत्प्रसङ्गानुसारं संशोध्य टीकाकाराः साधुरूपं (वेवीष्टे–वेविष्टे) प्रादर्शयन्। धात्वोरनुबन्धवर्णे (विषॢ- विषृ) भेदो परिदृश्यते।

**2.84.माङ् माने शब्दे च - मीमांसते=परिमापयति। 3.7 माङ् माने शब्दे च – मिमीते।**

पाणिनीयधातुपाठे माङ् माने शब्दे च इति धातुना मिमीते इति रूपं भवति। काशकृत्स्नधातुव्याख्याने माङ् माने शब्दे च इति धातुं पठित्वा मीमांसते इति रूपमपठत्।
अत्र वर्तमानकालिकरूपे भेद आलोक्यते।

**2. केवलकाशकृत्स्नीयाः अदादिजुहोत्यादिगणधातवः**

**2.1. अदादिगणः**

**2.37.चाकशृ दीप्तौ -** काशकृत्स्नधातुव्याख्याने चाकशृ दीप्तौ इति धातुं पठित्वा चाकष्टि इति रूपमदात्।
अस्य प्रकाशते इत्यर्थो दत्तः। तथा व्याख्यायां चाकशन्, चाकशकः=प्रकाशकः, चाक्यः, चाकष्टम्, चाकशनम्, चाकशनीयम्, चाकष्टव्यम् चाकशम्, चाकश्यम् इत्येते सप्त प्रकाशेऽर्थे इति निर्दिष्टाः[21]।

---

20 का.ध.व्या.पृ–132

**2.41. ईळ स्तुतौ** - काशकृत्स्नधातुव्याख्याने ईळ स्तुतौ इति धातुं पठित्वा ईळते इति रूपमपठत्। अस्य प्रशंसति इत्यर्थो प्रदत्तः। तथा व्याख्यायां ईळा, ईळनम्, ईळनीयम्, ईळयम्, ऐळयम्, ईळिः=काष्ठपर्णाभ्यां निर्मितः क्षेत्रप्राकारः, ईळिका इत्येते सप्त प्रशंसायामर्थे[22] इति निर्दिष्टाः। पाणिनीयकाशकृत्स्नधातुपाठयोः अदादिजुहोत्यादिगणयोः ये च अवशिष्टाः धातवः सन्ति ते सर्वे मूलधात्वर्थनिर्देशवर्तमानकालिकरूपदृष्ट्या समानास्सन्ति।

**उपसंहारः-** पाणिनीयकाशकृत्स्नधातुपाठयोः अदादिजुहोत्यादिगणधातूनां तुलनात्र विहिता। आदौ अदादिजुहोत्यादिगणधातुनां तुलनां कृत्वा ईषत्समानाः धातवः इति विभज्य तत्रस्थानां धातूनां मूलधात्वर्थनिर्देशवर्तमानकालिकरूपेषु भेदाः स्पष्टीकृताः। ततः परं केवलं काशकृत्स्नधातुपाठे एव पठिताः धातवः काशकृत्स्नधातुव्याख्यानुगुणं व्याख्याताः। अवशिष्टाः धातवः मूलधात्वर्थनिर्देशवर्तमानकालिकरूपदृष्ट्या समानास्सन्ति। एवं रीत्या पाणिनीयकाशकृत्स्नधातुपाठयोः अदादिजुहोत्यादिगणधातूनां तुलना यथामति कृता।

।। इति शम्।।

**सन्दर्भग्रन्थसूची**


1. संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास, युधिष्ठिर मीमांसक, रामलाल कपूर ट्रस्ट, 1984.
2. (पाणिनिमुनिप्रणीता) अष्टाध्यायी, पण्डित ब्रह्मदत्त जिज्ञासु, रामलाल कपूर ट्रस्ट, 2009.
3. काशकृत्स्नधातुव्याख्यानम्, युधिष्ठिर मीमांसकः, भारतीय प्राच्यविद्या प्रतिष्ठानम्, 1887.
4. काशकृत्स्नव्याकरणम्, युधिष्ठिर मीमांसकः, भारतीय प्राच्यविद्या प्रतिष्ठानम्, 1887.
5. क्षीरतरङ्गिनी(पाणिनीयधातुपाठस्य पश्चिमोत्तरपाठस्य व्याख्या), युधिष्ठिर मीमांसक, रामलाल कपूर ट्रस्ट, 2006.
6. बृहद्धातुकुसुमाकरः, हरेकान्त मिश्रः, चौखाम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, 2011.
7. (महामुनि-पाणिनिप्रणीतः) धातुपाठः, नरेश झा, चौखाम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, 2008.


21 का.धा.व्या.पृ-124-125

22 का.धा.व्या.पृ-125

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

# Environment, Climate and Sustainable Governance

Shameena Khan and Prof. Naved Jamal
Department of Political Science, Faculty of Social Sciences, Jamia Millia Islamia, New Delhi, India

**Abstract** - Climate change has been dubbed the most significant environmental concern of the twenty-first century, prompting passionate debate.Global warming is only one aspect of climate change. The rise in average temperature is simply one sign of bigger effects that include extreme heat, droughts, floods, storms, rising sea levels, food production consequences, and infectious illnesses. The periodic reports of the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), established by the United Nations and the World Meteorological Organization in 1988, consolidate key sources of knowledge on climate change. The general consensus is that anthropogenic emissions of fossil fuels and deforestation lead to a significant increase in atmospheric Carbon dioxide and other GHGs.

The problem of sustainability is being exacerbated by global warming. As our modern civilization witnesses an unmistakable period of global warming, the cause of this shift continues to be a source of debate among scientists and the general public. The present paper focuses on several areas of 'Environment and Climate Change,' including the causes, expected repercussions, sustainable governance, and the need for a better knowledge of climate change and increased worldwide awareness. Due to the sheer nature of the sustainable development, the key assumption of this study is that it cannot be realized without governance.

**Keywords:** Climate change, global warming, IPCC, Paris Agreement, Sustainable governance.

---

> “The world is reaching the tipping point beyond which climate change may become irreversible. If this happens, we risk denying present and future generations the right to a healthy and sustainable planet- the whole of humanity stands to lose”– Kofi Annan (Former Secretary-General of UN)

When the COVID-19 outbreak broke out in 2020, most of the world went online, speeding a decades-long digital change. Many people began working from home, and many businesses developed digital strategies to keep operations running and some income flowing. Meanwhile, researchers used artificial intelligence (AI) to know more about the virus and speed up the search for a vaccine, while mobile applications were designed to help "monitor and trace" the pandemic's progression. Internet traffic soared by up to 60% in some nations quickly after the epidemic (OECD, 2020), demonstrating the pandemic's digital acceleration. Furthermore, the

**Copyright:** © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

rising reliance on the internet has heightened the urgency of privacy and cyber security problems.

Before the COVID-19 pandemic, several countries had enhanced their comprehensive approach to digital transformation. Generally, digital transformation has indeed been defined as changes within an organisation that have adapted through advancing technology to remain competitive, either to meet a new consumer requirement, institutional need, or to deliver new value or services to the customer. Governments around the world are also paying more attention to developing digital technologies like artificial intelligence (AI), blockchain, and 5G network, though the latter is necessary to support improved mobile broadband, IoT devices, and AI applications.The COVID-19 crisis emphasises the importance of a well-coordinatedstrategy for digital transformation. This necessitates a fine balancing act that will vary in each country, as cultural, social, and economic considerations all determine the most appropriate policy environment.

During the covid lockdown, there was a noteworthy environmental effect due to the closure of businesses, industries, construction sites, schools, and offices, as well as lower traffic activity. In the twenty-first century, climate change is a big concern. Because of the outbreak, both land and commercial aviation has been suspended. The reduction of GHGs and effluents released by businesses and transportation has reduced pollution in the environment.COVID - 19 regulations have provided residents of heavily polluted cities with clean air and clear skies. The air quality index (AQI) had improved in several cities.Noise pollution has also decreased dramatically. In India it had decreased by about 50-70 percent as a result of empty roadways and closed businesses. A good lesson has been taught to humans that if **we protect the environment, the environment will protect us.**

Environmental protection must be at the heart of any strategy for long-term inclusive growth. Because of the mounting evidence of global warming and the accompanying climate change, the topic has recently taken new importance. Environmental goals necessitate activity in multiple sectors, which is an important component of any environmental plan. Environmental goals can only be met if environmental considerations are factored into policymaking across a multitude of sectors. This would necessitate a sharing of responsibilities for pollution monitoring, regulatory enforcement, and the creation of mitigation and abatement strategies at all tiers of government and across sectors.

**Climate Change-** A change in normal conditions over a significant period of time is referred to as climate change.Climate change takes place due to natural and human influences. Since the

Industrial Revolution (1750), humans have contributed to climate change through the emissions of GHGs and aerosols, and through changes in land use, resulting in a rise in global temperatures.[1] One of the most severe environmental challenges of our day is global climate change, which is caused by rising quantities of Greenhouse gases (GHGs). The World Meteorological Organization and the United Nations Environment Programme founded the **Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) in 1988** to evaluate previous and future trends of changing climate.[2] According to Jacobs (2012), it is a one-of-a-kind, unprecedented, and extraordinary body that "brought together nearly every climatologist in the world from a variety of disciplines to generate general agreement on the nature of the issue, the scientific proof on what was happening now, and how much you could do about it now."

**"Climate Change 2021,"** the **IPCC's Sixth Assessment Report**, was published in three parts. According to the assessment, human activities are driving climate change, and the globe is on course to warm 1.5 degrees Celsius over pre-industrial levels over the next twenty years. Even in the best situation, the IPCC has said for the first time that 1.5 degrees of warming is unavoidable. More frequent and intense heat waves, more incidences of heavy rainfall, dangerous rises in sea levels, droughts, and ice melting are all predicted to occur around the globe, according to the report.

**Other findings:**

- Oceans and land, two critical sinks, would be substantially reduced in their capacity to absorb carbon dioxide in the atmosphere if emissions continue to rise.
- Marine heatwaves are triggering coral bleaching and increasing acidity,which is decimating fish stocks.
- The last ten years have been the hottest in the last 125,000 years.
- Young folk's participation is essential if future generations' interests are to be protected.

**Implications of Climate Change-** Climate change could have a broad variety of environmental, social, and economic implications. In most cases, these effects will be negative; however, in a few rare cases, they may be positive (such as increased crop yield). The intensity of the negative consequences will worsen as the average world temperature rises. Even if global warming is

[1]http://www.wmo.int/pages/themes/climate/causes_of_climate_change.php
[2]WMO (World Meteorological Organization) and UNEP (the UN Environment Programme) which was established earlier in 1972 to coordinate United Nations environmental activities and assist developing countries in implementing environmentally sound policies and practices.

limited to 2 degrees Celsius above pre-industrial levels, negative consequences will occur, and the planet will need to adapt to the new weather conditions. Melting of glaciers, defrosting of permafrost, elongating of mid- and high growing seasons, pole-ward and elevational shifts of animals and plants variations, downturn in some animals and plants communities, early flowering of trees, increased temperatures, floods, and other climate changes are all mentioned in the IPCC Assessment reports. If climate change continues to progress as predicted, it willhave a direct impact on human health, just as extreme weather events do, with greater risks of mortality and disability.

**Adaptation and Mitigation-** The IPCC reports describe the consequences of uncontrolled global warming. Continued emission of greenhouse gases will cause further warming and long-lasting changes in all components of the climate system, increasing the likelihood of severe, pervasive and irreversible impacts for people and ecosystems.[3]Even with the best mitigation response, a significant detrimental shift in climate is unavoidable, the process of climate change adaptation must be prioritise. The most important adaptation metric is development. A robust economy is better equipped to adapt in respect of both cost and scientific competency. Emphasizing the importance of international cooperation in creating a strong mitigation strategy, the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) was established in 1992, establishing the concept of "common but differentiated responsibility" among both developed and developing countries, taking into account their respective capabilities. **The Kyoto Protocol**, approved under the **UNFCCCin 1997**, established legally binding GHG reduction targets for individual developed countries. **'Net zero' carbon targets**, which several nations have stated, may be a "destructive diversion" from the aim of reducing carbon emissions, according to Oxfam, an independent not for profit organization. To keep global warming below 1.5°C and avoid irreparable harm from climate change, the world has to get on track and strive to cut emissions by 45 percent from 2010 levels by 2030, with the major polluters leading the way. The **UN COP26climate summit in Glasgow** saw the launch of the **Global Methane Pledge**. The United States and the European Union are leading the charge. This pledge has been signed by over 90 nations so far.

The Global Methane Pledge is a commitment to reduce the amount of methane released into the atmosphere. One of the main goals of this agreement is to reduce methane emissions by up to 30% from 2005 levels by 2030. In addition, **Indian Prime Minister Mr. Narendra Modi** made the following commitments at the **COP26 summit**in an effort to combat climate change:

[3]http://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar5/syr/AR5_SYR_FINAL_SPM.pdf

- India will reach net zero emissions by 2070 at the earliest.
- By 2030, India would assure that renewable energy accounts for 50% of the total energy consumption.
- India will also establish technology to generate 500 gigawatts of renewable energy by 2030, up from its current objective of 250 gigawatts.

In August of 2015, the National Adaptation Fund for Climate Change (NAFCC) was constituted by the Government of India. Its goal is to cover the costs of climate change adaptation for India's states and union territories, which are extremely vulnerable to the consequences of climate change. The German think tank published the **17th edition of the Climate Change Performance Index. India is ranked tenth** in the global ranking, **with a score of 69.22**. Except in the domain of renewable energy, where it is graded "medium," it is a strong performer. According to the research, India benefits from its low per capita emissions.

**Paris Agreement**[4] Parties to the UNFCCC secured a breakthrough agreement to tackle climate change and expedite and deepen the actions and investments required for a sustainable low-carbon future at COP 21 in Paris on December 12, 2015. The Paris Agreement's main objective is to enhance the global response to climate change by keeping global temperature increase this century to about 2 degrees Celsius above pre-industrial levels and continuing to pursue measures to limit temperature rise even further to 1.5 degrees Celsius. In addition, the agreement intends to improve countries' ability to deal with the effects of climate change, as well as aligning financing flows with a low-carbon, climate-resilient path.All Parties are required by the Paris Agreement to make their best attempts through "Nationally Determined Contributions" (NDCs) and to enhance these efforts in the coming years. It went into effect on November 4, 2016. Since then, more nations have ratified the Agreement, bringing the total number of parties to 192 plus the European Union.

**Sustainable Governance-** We need a pluralistic strategy to deal with the shared objective of sustainable development, one that can deal with different actors and levels, one that can help construct a shared vision for sustainable development and resolve trade-offs. In other words, we require governance in order to cope with long-term growth. Sustainable development means different things to different people, but the most frequently quoted definition is undoubtedly **'development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs'**, and was published in 1987 by the

[4]https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement

Brundtland-Commission in their report ‘Our Common Future’. **Sustainable governance** is a concept in political ecology and environmental policy that emphasises the importance of sustainability (development) in all human activities- political, social, and economic.

The following are some of the most important principles of sustainable governance:

- Considering cities and communities, as well as economic and political life, as a subset of the environment, at all stages of decision-making and actions.
- Highlighting people's interdependence with the environments in which they reside.
- Encouraging the shift from open-loop/cradle-to-grave systems (such as disposal of garbage without composting) to closed-loop/cradle-to-cradle methods (like permaculture and zero waste strategies).

The 21st edition of the **World Sustainable Development Summit** was recently held in a virtual environment by **TheEnergy and Resources Institute** (TERI).It is the world's only Summit on global concerns to be held in a developing country. Now the question arises- How do we accomplish long-term policy outcomes and instil a longer-term perspective in policy decision? Economic globalisation, societal inequalities, resource shortages, and changing demographics, all of which cut through policy sectors and beyond national borders, force policymakers to quickly adapt and learn from others' failures. Governments should, in theory, act with the long term in mind. This entails developing policy solutions that preserve or raise the standard of living for current and future generations without imposing an undue burden on future generations.

Indeed, the greatest risk of destabilization is a rise in global population's material desires. Nonetheless, immovable planetary restrictions limit our capacity to satisfy these needs. As a result, environmental sustainability entails just using regenerative resources to the degree that they can be replaced. Any evaluation of sustainable governance must consider not only policy outcomes, a country's underlyingdemocratic system, and the rule of law, but also the political leadership's ability to successfully manage operations.

**Figure 2. International climate change negotiations: A timeline**

**Some concluding thoughts**- Climate change policies have a variety of historical roots, functions of the system, political drives, and societal repercussions. Nevertheless, when it comes to planetary concerns like climate change, the dangers are intrinsically global, necessitating global sustainable leadership and, hence, inter-national remedies. The mitigation strategies presented by countries as part of the Paris Agreement are insufficient to keep global warming below 1.5°C or even 2°C. As a result, it is critical that world powers, the private sector, and citizens act quickly and do everything possible to protect our planet.

## References

1. https://www.thehindubusinessline.com/opinion/columns/the-effect-of-covid-19-on-indias-air quality/article31564038.ece
2. https://www.indiatoday.in/education-today/gkcurrent-affairs/story/covid-19-4-vitalenvironmental-changes-evidenced-in-india since-lockdown-1673726-2020-05-02

3. Jain, SK. Impact of retreat of Gangotri Glacier on the flow of Ganga River*. Curr.* S*ci*. 2008; 95: 10121014.
4. Intergovernmental Negotiating Committee for a Framework Convention on Climate Change. *United Nations Framework Convention Climate Change.*Retrieved from:http://www.un-documents.net/unfccc.htm#article-3
5. Intergovernmental Panel on Climate Change. *Sixth Report on Climate Change.* Retrieved from:http://www.ipcc.ch/ipccreports/ar4-syr.htm
6. Brand R. & Karvonen A. (2007) The ecosystem of expertise: complementary knowledges for sustainable development. *Sustainability: Science, Practice and Policy* 3: 21-31.
7. Kooiman, J. (2003), *Governing as Governance*, SAGE Publications, London.
8. OECD (2020a), *Keeping the Internet Up and Running in Times of Crisis*, OECD,Paris, *www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/keeping-the-internet-up-and-running-in-times-of-crisis-4017c4c9/*.
9. OECD (2020b), *OECD Digital Economy Outlook 2020*, OECD Publishing, Paris,*https://doi.org/10.1787/bb167041-en*.
10. Berghaus, S., Back, A., 2017. Disentangling the Fuzzy Front End of Digital Transformation:
11. Activities and Approaches. *ICIS 2017 Proceedings*. 4.
12. Cowell R, Owens S, 2006, *"Governing space: planning reform and the politics of sustainability" Environment and Planning C: Government and Policy*
13. Glasbergen P, Biermann F,Mol A (Eds), 2007 *Partnerships, Governance, and Sustainable Development* (Edward Elgar, Cheltenham, Glos)
14. Kooiman J, 2003 *Governing as Governance* (Sage, London)
15. Mol A, 2006, *"Environmental governance in the Information Age: the emergence of informationalgovernance"* Environment and Planning C: Government and Policy
16. Pierre J, Peters B, 2000 *Governance, Politics and the State* (Macmillan, Basingstoke, Hants)
17. Smith B C, 2007 *Good Governance and Development* (Palgrave, Basingstoke, Hants)
18. United Nations, 1992 *Agenda 21* (United Nations, New York)
19. UNEP, 2007 *Global Environmental Outlook*- GEO 4 United Nations Environment Programme(UNEP, Nairobi)
20. World Bank, 2002 *Governance and Development* (World Bank,Washington, DC)
21. WCED, 1987 *Our Common FutureWorld Commission on Environment and Development* (Oxford
22. University Press, Oxford)

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

# Mapping the UN Sanctions Regime : A Case Study of Sanctions on North Korea

Kumar Gaurav
Department- Center for International Politics, Organisation, and Disarmament (School of International Studies), Jawaharlal Nehru University, India

**Abstract :-** The paper discusses the United Nations sanctions by problematizing the institutional and legal approach to sanctions. The rise of UN sanctions gets its legitimacy from Chapter VII of the United Nations charter. The charter explicitly highlights the underlying reason behind establishing sanctions regime, i.e., international peace and security. The paper is divided into three sections. The first section discusses the historical development of UN sanctions and the associated institutional-legal mechanism. The second section of the paper engages in understanding UN sanctions on North Korea and tries to develop a more critical outlook towards implementing non-proliferation sanctions. Finally, the concluding part tries to form a pluralistic understanding of sanctions that considers a holistic perspective to make sanctions more effective in international politics as a tool for controlling rogue nations.

**Keywords :-** UN sanctions, North Korea, Economic Sanctions, Non-Proliferation Sanctions, China.

**Introduction-** The idea of sanctions in the international arena is rooted in the disciplinary discourse of what constitutes a good state or how should a good state behave. The rise of nuclear weapons in the cold war has meant that the behavioural impact of rogue nations is not just confined to regional conflicts but a more significant catastrophic world event. The practical use of sanctions at the international level can be traced to the retributive theory of punishment. This makes the United Nations Security Council (UNSC from hereafter), the principal organ that deals with peacekeeping, enacting sanctions, and authorizing military action, crucial. The use of sanctions as a mechanism to bring about peace and order amidst chaos remains a contested debate. A plethora of arguments are presented on either side of the sanctions debate. The non-feasibility of military intervention and diplomatic efforts make sanctions one of the most frequently used tools to bring about harmony. However, the actual reasons are not always about establishing peace and order. The role of great power politics and domestic political considerations cannot be left unquestioned. Some legal experts even question the validity of sanctions per international law and find it to be shaky. Gordon (1999) takes the argument even forward and equates it with a form of warfare. The paper tries to look at the provision of sanctions by reviewing the literature on the UNSC and evaluates the mechanism and

**Copyright:** © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

rationale used to enforce sanctions. The essay attempts to historically trace the different types of sanctions to understand the UN sanctions regime.

The perennial question that haunts the international community has remained the same, how to make rogue nations follow the liberal international principles while minimizing the cost to humanity and human rights violations. At the same time, there are also questions about when is the right time to impose sanctions and how specific can sanctions be? The paper limits itself by analyzing cases related to nuclear proliferation. The particular case of North Korea is used to explore the intricacies associated with non-proliferation sanctions. Have sanctions led to a change in the behaviour of nations breaking the rules is the larger question that the paper tries to explore. These questions further lead to other inquiries on how motivated a state is by internal vs external factors?[1]

**Historical Development of UN sanctions-** The use of sanctions as a coercive tool can be traced to the ban by Pericles on Megaran traders from Athens in 432 B.C. The formal use of sanctions can be traced to the formation of the League of Nations, and the first case of multilateral sanctions being imposed by the league of nations was in response to cross border aggression by Yugoslavia (1921), Greece (1925) and Italy (1935) (Hufbauer et al. 2009). The most extensive study of sanctions has been done by taking 116 case studies of sanctions that have happened since world war I, and generally, it is presumed that sanctions have been successful as a tool for foreign policy objectives.[2]

The UN resolutions related to mandatory multilateral sanctions get their legal authority from part VII of the Security Council, which is concerned with threats to the peace, breaches of the peace or acts of aggression, within the purview of Chapter VII of the UN charter and includes articles 39 through 51(Repertoire of the Practice of the Security Council 2016-17). Part VII itself is divided into ten sections. If the Council under article 39 considers any issue a threat, breach of the peace or an act of aggression, it may take any of the provisional measures (Article 40) to the use of brutal force (article 42) (Friedrich-Ebert-Stiftung 2011). The area of concern in sanctions can be further narrowed down to section III, containing article 41. Article 41 does not mention the word "sanctions" per se but

1. See Victor D. Cha, "Korea's Place in the Axis," Foreign Affairs, Vol. 81, No. 3 (May/June 2002), pp. 79–92; and David C. Kang, "International Relations Theory and the Second KoreanWar," International
Studies Quarterly, Vol. 47, No. 3 (September 2003), pp. 301–324.

2. Gary Clyde Huffbauer, Jeffrey J. Scott and Kimberly Ann Elliott in Economic Sanctions reconsidered: History and Current Policy (Washington, D.C.: Institute for International Economics, 1990) analysed 116 cases on sanctions post World War I in detail to form a nuanced approach to understand the efficiency of sanctions. They came to the conclusion that sanctions were successful in 40 percent of the cases which was much greater than what was earlier anticipated and challenged conventional wisdom against the use of sanctions.

delineates the situation explicitly. While the conditions laid out are not exhaustive, they provide a base upon which sanctions have found their place in international politics. Article 41 states,

The Security Council may decide what measures not involving the use of armed force are to be employed to give effect to its decisions, and it may call upon the Members of the United Nations to apply such measures. These may include complete or partial interruption of economic relations and of rail, sea, air, postal, telegraphic, radio, and other means of communication, and the severance of diplomatic relations.

The use of sanctions remained limited in the cold war era. The Security Council imposed sanctions on South Africa (1963) and Southern Rhodesia (1965), which later became mandatory sanctions. Resolution 253 (1968) was imposed on Rhodesia when it tried to declare independence from the UK unilaterally. Targeted sanctions were imposed on South Africa due to its nuclear development and the presence of the inhuman apartheid regime. The replacement of comprehensive sanctions by targeted sanctions to minimize the adverse impact of sanctions. The security council first recognized the nature of "the special economic hardships" in the case of Zambia, where resolution 326(1973) was imposed. The success of sanctions in South Africa became one of the reasons for the popularity of sanctions in the post-cold war era (Gottemoeller 2007). In the post-cold war era, from 1990 until the early 2000s, the number of sanctions increased substantially.

The use of sanctions can be classified into five broader categories (Special Research Report 2013). These are conflict resolution, Non-proliferation, Counter-Terrorism, Democratisation, and the Protection of Civilians. These categories, however, need not be neatly present and can overlap. The security council first imposed sanctions for the proliferation of weapons of mass destruction on Iraq in 1990. After that, two sanctions have been imposed upon the Democratic Republic of North Korea (DPRK) and Iran. Resolution 1718 was imposed on DPRK on 14 October 2006 due to DPRK testing nuclear weapons on 9 October 2006. Resolution 1737 of 23 December 2006 was concerned with the imposition of sanctions on Iran due to lack of compliance with the IAEA guidelines earlier mentioned in resolution 1696 on 31 July 2006.

When we look at the institutional approach to sanctions, we need to look at security council resolutions and sanctions committee along with the panels and group of experts or monitoring groups that help these committees. Earlier, it was not common to have a sanctions committee and a panel/expert or monitoring group being included with the authorized resolution but now, it has become common. It becomes important as the lack of such a mechanism often gives the notion that the intent for implementation of sanctions is missing. The Security Council under the UN charter first resorts to Chapter VI (Peaceful Settlement of disputes) when confronted with a conflict. However, when the conflict escalates, more robust measures are needed and thus, they resort to Chapter VII which may choose sanctions and design regimes that usually involves an arms embargo

and a mix of targeted measures (Friedrich-Ebert-Stiftung 2011). The passing of sanctions resolution then leads to the establishment of a sanctions committee under rule 28 of the Security Council. The Committees are normally chaired by an elected state member of the Council. There are 15 members from the Council who are part of the committee. This committee monitors the sanctions regimes, looks at the efforts that are taken by states to address the conflict, and also considers exemption request in regards to sanctions from states. The decision in the committee is taken consensually.

The Council also appoints a panel of experts which assists the committee members in their work. The panel gathers information and conveys it to the committee that helps improve the efficiency of sanctions. Generally, panels are formed for 6 months with a membership of five to eight, with each member being an expert in different areas concerning sanctions. To avoid any kind of political pressure, they are formally only responsible for the work they are doing by maintaining high methodology and focusing on evidence with the review, comments, and response allowed to the violators.[3]

Apart from the security council, sanctions committee and the panel of experts, there is also the principal UN secretariat which is situated in the security council affairs division (SCAD). The secretariat is headed by a secretary that is assigned to each committee. Their most important functions are providing support to both the committee and the expert panel, thereby establishing an institutional continuity between the committee and the panels. The validity of institutional measures and their importance demands that the member states comply with the measures that are taken by the security council. Article 25 of the UN charter warrants compliance with the sanctions by the member states. At the same time, the enforcement of sanctions is not possible if other states do not give the active support needed for the enforcement of the sanctions regime.

The United Nations, in conformity with Chapter VIII of the UN charter on Regional Cooperation, can also enforce the sanctions that are imposed by regional organizations (Ngobi 1995).

**Sanctions on North Korea-** The sanctions on North Korea were first considered in the year 1993-1994. Back then, there was fear amongst the United States, Japan, and South Korea of a possible preemptive strike by North Korea if the sanctions are imposed.[4] There was also no political support from Russia and China which would have made the whole exercise futile in the security council. However, things had changed considerably by July 2006. China had stopped supplying oil to North Korea briefly (Funabashi 2007). China had also warned North Korea to not go ahead with July missile

3 .United Nations (2007): Best Practices and Recommendations for improving the Effectiveness of United Nations Sanctions [ Based on the report of the Security Council Informal Working Group on General Issues of Sanctions (2006), S/2006/997]

4 .The North Korean warning of turning South Korea into “a sea of fire” had prompted South Korea to alert its’ military forces in 1994.

firings. With support from Russia and China in the security council, Resolution 1695 was used to impose targeted sanctions on North Korea. A further threat of a stricter sanction was also given to North Korea when it announced its' intention of going ahead with testing a Nuclear device in October 2006 (Choi and Lee 2007). When North Korea paid no heed to the warnings and went ahead with the tests, Resolution 1718 was passed relatively easily in the security council.

The administration of sanctions was not strictly defined and was left for each state to decide on their own. Article 42 of Chapter VII which favours use of military force was not part of the resolution due to opposition from China. The sanctions intrinsically were inspired by the following goals: improving the condition of human rights, ensuring peace, averting the spread of nuclear weapons, and if possible, a unification of South Korea and North Korea in future (Frank 2006). The sanctions were imposed differently by different countries. Russia stopped the export of "luxury goods" which was defined in a manner that the impact was not much. South Korea also stopped food and fertilizer aid in addition to sanctioned material. China had stopped the export of weapons but it did not give an exhaustive and explicit list of items it had stopped exporting. China and South Korea had also not explicitly listed things that would be part of sanctioned "luxury goods".

Park and Walsh (2016) in their study of sanctions against North Korea raise three questions:

1. Are Sanctions effective in controlling or halting WMD procurement?
2. Is there any unintended positive or negative consequence of sanctions against North Korea?
3. How can the effectiveness of sanctions be improved?

The prevalent literature that addresses the sanctions on North Korea can be divided into 3 schools based on their opinion about the effective way to halt the WMD program of North Korea (Park and Walsh 2016). The first school believes that North Korea is a heavily armed state which is a threat to international peace and security and there is still enough scope for expanding sanctions. The second school while not questioning sanctions theoretically is concerned with the implementation of sanctions and questions the institutional approach which has grave flaws due to its overt reliance on other member nation-states without which the sanctions are not going to be effective in containing North Korea. The third school focuses on the trade relationship between China and North Korea. It draws on how China economically provides an outlet to North Korea when international pressure is being built through sanctions. Haggard and Noland (2012) point out Chinese firms provide credit to North Korean companies. Early (2015) in *Busted Sanctions* calls the Chinese firms "third-party spoilers".

The most important distinction in terms of using sanctions is the peculiar socio-economic and political condition of each country. In the case of North Korea, the sanctions and the condition of the two countries were very different. Iran due to its dependence on international sales of oil was more vulnerable to targeted sanctions, while North Korea almost exclusively relies on Chin for the sale of

commodities and coal (Iran Project on benefits and cost of international sanctions against 2012). North Korea's dependence on international financial institutions makes it less susceptible to economic sanctions (Park and Walsh 2016).

The core concern that remains at the very heart of any sanctions regime is the humanitarian cost associated with sanctions which often leads to resentment domestically in the country being targeted and is used as a tool by the political leader of the country to mobilize support and strengthen their hold. However, such a view is often not true in the case of authoritarian regimes since citizens do not have substantial control over the decisions that affect the institutional apparatus (Mack and Khan 2015). All this often leads to a rhetorical question on whether to engage with North Korea or contain it using sanctions. The answer somewhat lies in how much of North Korea's behaviour is impacted by external factors i.e., if North Korea is insecure, and predictable or internal factors i.e. if instead, it is fundamentally aggressive and unpredictable. The first one calls for using engagement and carrot while the other one should be dealt with by going for isolation and deterrence.

**Conclusion-** The use of sanctions and their efficiency remains a puzzle to the international community. Any unilinear view towards the efficacy of sanctions only provides us with an unclear clear picture of the UN sanctions regime. A broader more critical approach towards sanctions by taking into consideration not just the state's behaviour but also the humanitarian impact and understanding not from an abstract idea of whether it is democratic or authoritarian but rather focusing on what citizens of the country feel is important in any productive engagement with a rogue nation. While not neglecting North Korea's continuing nuclear and military behaviour, we need to take into consideration its overall relations with the world. The use of sanctions needs to be done along with humanitarian assistance. Kang (2011) in his analysis summarizes three prevailing pieces of literature on North Korea to challenge the dominant view about the peninsular state.[5] He first looks at the institutions and bureaucracy within North Korea and presents a picture that might be in line with the dominant. Using principal-agent theory, he says that even authoritarian regimes governed by dictators have to rely on agents who themselves can delay, modify, and resist the decisions of the principal actors (Miller 2005). McEachern (2010) using conducts an empirical study to conclude that much like any other state, North Korea and its institutions are not sui generis and are open to systematic scholarly inquiry. He finds three key institutions in North Korea: the Korean People's Army (KPA), the Korean Workers' Party (KWP), and the cabinet. Through his rigorous exploration of 4,400 speeches spanned across 1994-2009, he concludes that the country has evolved

5. Kang reviews Patrick McEachern's Inside the Red Box: North Korea's Post Totalitarian Politics (2010), Stephen Haggard and Marcus Noland's Famine in North Korea: Markets, Aid, and Reform (2007), and Suk-Young Kim's Illusive Utopia Theater, Film, and Everyday Performance in North Korea (2010)

institutionally and the outcomes within the country are not preordained. He also says that coercive apparatus may not be the way forward since it leads to abandoning the diplomatic path.

Secondly, Kang (2011) looks at the economy of North Korea to delve deeper into how has the state been able to survive so far. The general argument around this revolves around the impact of expanding economic relations on the strength of the state. Lankov (2008) argues that the economic engagement would lead to loosening of the grip that authoritarian regime has over their citizens and would open the space to ideologies that would compete with the regime. On the other hand, some like former U.S commander of forces in Korea B. Bell argues that it would further elevate the life of the regime. Haggard and Noland (2007) analyze the change that has happened within North Korea after the great famine of the mid-1990s and concluded that North Korea now is more open, more penetrated, and marketized than any other time in the past.

Lastly, the issue of human rights is one that needs is addressed by Kang. While not refuting the presence of prison camps, the stories of people who have escaped and the inhumane condition, most people themselves do not consider their lives to be abnormal. Kim (2010) argues that the state uses media in the form of "theatre, film, and everyday performance" to entertain as well as ideologize them so that they can be organized and mobilized whenever the need be. The important point that needs to be drawn from here is how the state is not static, it is authoritarian and uses myths and propaganda but the static representation of the state renders any step towards tacking with it pointless.

The above three ways of looking at North Korea are essential in dealing with states that have an authoritarian perspective. The top-down approach towards sanctions while containing the behaviour to a certain extent have not been efficient enough to make long-lasting changes. The sanctions need to be more informed not only about the citizens of the country on which sanctions are imposed, but also institutions, geography, and the socio-political environment. The role of P5 is also crucial to it and any sanctions regime will not lack the necessary measures if it is not backed by the great powers. Lastly, to quote Bruce Cummings (2005) who wrote about North Korea, "We look at it and see ourselves". Thus, there is a need to look at North Korea not with a predisposed lens but one that talks about them on their terms. It is more than just a country which is building nuclear weapons and missile.

## References

1. Cha. V.D. (2002), "Korea's Place in the Axis", Foreign Affairs, US, May/June 2002.
2. Choi, J. and K. Lee (2008), "U.S. Sanctions and the Treasury Department Actions against North Korea from 1955 to October 2007". North Korean Review, 4(1): 7-25.

3. Cummings, Bruce (2005), “We look at it and see ourselves”, London Review of Books, UK, 15 December 2005.
4. Early, Bryan (2015), Busted sanctions: Explaining Why Economic Sanctions Fail, California: Stanford University Press.
5. Frank, Ruediger (2006), “The Political Economy of Sanctions Against North Korea”, Asian Perspective, 30(3): 5-36.
6. Friedrich-Ebert-Stiftung (2011), Global Threats and the role of United Nations Sanctions, FES Digital Library, New York.
7. Funabashi, Yoichi (2007), The Peninsula Question: A Chronicle of the Second Korean Nuclear Crisis, US: Brookings Institution Press.
8. Gordon, Joy (1999), “Economic Sanctions, Just War Doctrine and the ‘Fearful spectacle of the Civilian Dead’”, Cross Currents, 49(3): 387-400.
9. Gottemoeller, Rose (2007), “The Evolution of Sanctions in Practice and Theory”, survival, 49(4): 99-110.
10. Haggard, S. and M. Noland (2007), Famine in North Korea: Markets, Aid, and Reform, New York: Columbia University Press.
11. Hufbauer, G.C. et al. (1985), Economic Sanctions Reconsidered, Washington D.C: Peterson Institute for International Economics.
12. Iran Project (2012), Weighing the Benefits and Cost of International Sanctions Against Iran, The Iran Project, December 2012: 1-86
13. Kang, D.C. (2011), “They Think They’re Normal”, International Security, 36(3): 142-171.
14. McEachern, Patrick (2010), Inside the Red Box: North Korea’s Post-Totalitarian Politics, New York: Columbia University Press.
15. Khan, Asif and A. Mack (2000), “The efficacy of UN sanctions”, Security Dialogue, 31(3): 279-292.
16. Kim, Suk-Young (2010), Illusive Utopia: Theater, Film, and Everyday Performance in North Korea, Ann Arbor: University of Michigan Press.
17. Lankov, Andrei (2008), “Staying Alive” Foreign Affairs, [Online: Web] Accessed 6 May 2021, URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/asia/2008-03-01/staying-alive
18. Miller, G.J. (2005), “The Political Evolution of Principal-Agent Models”, Annual Review of Political Science, 8(1): 203-225.
19. Ngobi, J.C. (1995), “The United Nations Experience with sanctions”, in David Cortright and George A.Lopez(eds.) Economic Sanctions: Panacea or Peacebuilding in a Post-Cold war World?, New York: Routledge.
20. Park, J. and J. Walsh (2016), Stopping North Korea Inc.:Sanctions Effectiveness and Unintended Consequences, Cambridge: MIT security studies program.

21. United Nations (2007): Best Practices and Recommendations for Improving the Effectiveness of United Nations Sanctions [ Based on the report of the Security Council Informal Working Group on General Issues of Sanctions (2006), S/2006/997]
22. United Nations Security Council (2013), Special Research Report on UN sanctions, Security Council, New York.
23. United Nations Security Council (2016), Repertoire of the Practice of the Security Council, Department of Political and Peacebuilding affairs, New York.

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

# Judicial Approaches to LGBT Rights in India

Dr. Mayank Shekher Tiwari, Assistant Professor, Mathura College of Law, Mirzapur, Uttar Pradesh, India
Dr. Swapnil Tripathi, Assistant Professor, Nehru Gram Bharati University, Prayagraj, Uttar Pradesh, India

**ABSTRACT :**

The Human Rights discourse that maintains every individual's right to live freely provides a framework for individuals to choose and live a life style that is centered on the same sex relationships. Thus, decriminalization of homosexuality, right to protection from human rights abuses/hate crimes and non-discrimination on the basis of sexual orientation should be on the agenda of any human rights organisation. However, it was only in 1994, that an International Human Rights Organisation- Amnesty International finally publicly acknowledged that violence and abuse of lesbians and gay men because of their sexual orientation constituted an infringement of human rights. Another ground-breaking verdict was issued by the United Nations Human Rights Committee in the case of Nicholas Toonen vs the State of Australia1 in which the committee acknowledged that the criminalization of homosexuality in the State of Tasmania, Australia was a violation of Articles 2 and 26 (right to privacy and right to equal protection under the law) of the International Covenant or Civil and Political Rights.

**Keywords:** Decriminalization Of Homosexuality, Section 377 : An Annotation, The Cause For The Repeal Of Section 377, Protection From Human Rights Abuses/Hate Crimes, Anti-Discrimination/ Equal Opportunity Laws, Position In Us, Position In India, Right To Privacy, Freedom Of Expression And Equality, Social Norms.

A decade of lesbian and gay activism and lobbying in the U.S and Europe has resulted in a few gains in terms of putting lesbian and gay rights on the human rights agenda. Human rights groups in India have not yet raised the issues of lesbian and gay rights in spite of the stark criminalization faced by gay men and lesbian women. The only initiative undertaken was the conference on Gender Just Laws organised by women's groups and human rights groups in 1996 where lesbian and gay rights were discussed openly on a broad platform with people from various backgrounds.

Lesbians and bisexuals, like other sexual minorities (transgenders, hijras, and prostitutes)

---

[1] United Nations Report of the Human Rights Committee vol. General Assembly Official Records, Communication No.488/1992, 9th Session, Supplement No.40 (A/49/40). New York: 1994 pp.226-237.

**Copyright:** © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

challenge the norms of traditional families that are constructed on the premises of heterosexuality patriarchy, monogamy, and control of women's sexuality. Inherent in this challenge, is the recognition of other kinds of families - single parent families, same-sex domestic partnerships, multiple adult related (and not just sexually) families, etc.

At one level, the accepted norm of the family needs to be questioned at its very roots. Simultaneously, the law should endeavour to broaden the legal definition of "family". We believe that the definition of the family must be looked at again and not just through the lens of hetero-patriarchy but also through various lenses that reflect lived realities.

The family is not a static institution as it appears to be, or as people discuss it. The overall function of the family is in essence the same in various societies - i.e., provision of legal heirs. In a majority of communities where social, caste and gender discrimination and hierarchical status exists, heterosexuality is the norm, and reproduction is the main function of the family. Another essential function of the family is to maintain and reproduce cultural and social values and carry them forward through generations. Violence against the powerless within the heterosexual, patriarchal family is an important "hidden" norm that has social sanction. This is because-family is considered to be a sacred institution, which should be maintained "at all costs" - even that of violence. Other forms and structures based on trust and faith and without defined hierarchies in the relationships between members do not have legal and social sanction because they affect and violate the norms and values that are perpetuated by the heterosexual family structure of patriarchy.

Lesbianism by its very existence raises issues that the women's movement is concerned with, and therefore feels it is important to create and articulate a space for lesbian rights within the context of the women's movement.

Within the women's movement in India, lesbian issues have been raised occasionally over the past decade. The range of responses has varied from hostility and dismissal cautious acknowledgement. Rarely has acknowledgement led to action. We do recognise that an important reason for the lack of dialogue and action within the women's movement on this issue has been the lack of visibility of lesbian women in the movement with the exception of a few brave women I for whom there has been little or no support. This has then led to a vicious spiral where on the one hand, lesbian women do not "come out" because of lack of support or resources. On the other hand, because there are very few women who do "come out" their energies are expanded in survival, leaving very little left for activism/ mobilisation or organisation within the movement.

However, in asserting the rights of lesbians and gay men to marriage/ civil contract unions / domestic partnerships as a prerequisite the decriminalization of homosexuality and the protection of lesbians and gay men from human rights abuses and discrimination. Lesbian and gay rights have the following four sections:

I. Decriminalization of homosexuality.
II. Protection of lesbians, gay men and other sexual minorities from human rights abuses.
III. Anti-discrimination on the basis of sexual orientation.
IV. Domestic partnerships for lesbians and gays.

## 1.1 DECRIMINALIZATION OF HOMOSEXUALITY

Section 377 of the Indian Penal Code (1860) criminalizes homosexual acts. This statute is based on the British law-Offences. Against the Person Act (1861) - which was subsequently instituted in all colonized countries, including India and Ireland. The experiences of gay men who have been threatened and violated - physically and emotionally - by this law have only been documented in the last decade.

The current usage of Section 377 is therefore, primarily by the police to sexually harass and blackmail gay men even though it is a criminal offence to blackmail people.

Section 377 has also been used to intimidate women - particularly those who have run away together, or those who have made their relationship known. The story of Tarulata/Tarun Kumar[2] who, in 1987, underwent a female to male sex change operation and married Lila Chavda in 1989. They had met five years previously, when Tarulata's sister, who was running for elections, campaigned in Dasade. Muljibhai Chavda, Lila's father has gone to the Gujarat High Court saying that it is a lesbian relationship and that the marriage should be annulled. The petition contends that, "Tarunkumar possesses neither the male organ nor any natural mechanism of cohabitation, sexual intercourse and procreation of children. Adoption of any unnatural mechanism does not create manhood and as such Tarunkumar is not a male." Muljibhai has called for criminal action under Section 377. The Gujarat High Court has accepted the petition in this case.

Parul and Mehernaaz[3] (names changed in report) two young woman ran away from their respective homes and spent 10 months roaming around the country trying to live together. Finally they returned to Bombay only to be put in custody, as ParuI's father had filed a case of kidnapping against Mehernaaz.

## 1.2 SECTION 377 : AN ANNOTATION

I. It does not distinguish between consensual and coercive sex.
II. The act of sodomy, and not homosexuality per se, is a cognizable offence.
III It has not been used in cases against lesbian women, except for intimidation, and in the exceptional case of Tarulata / Tarunkumar described earlier.
IV. Heterosexual couples engaging in sodomy can be indicted under Section 377, and women

---

2 India Today, April 18th 1990.
3 Bombay Times (Times of India), August 8th, 1995.

often cite this as a cause for divorce.

V. It is currently being used actively by groups working to register cases of child sexual abuse, since the existing rape laws do not cover child sexual abuse. The clause in Section 377 "against the order of nature" is used in cases of sexual abuse of children.

**1.3 THE CAUSE FOR THE REPEAL OF SECTION 377**

First of all, the definition of “unnatural acts" is Victorian and obsolete. Consensual sex between two adults (over 18) should be protected by an individual's constitutional right to privacy. Further, section 377 violates Article 14 of the Constitution since it discriminates against persons on the basis of sex and therefore sexual orientation. In fact, this antiquated statute has been repealed even in Britain, the country of its origin.

Along with the repeal of Section 377, there is an urgent need for the enactment of a comprehensive sexual assault law which firstly, broadens the definition of sexual assault beyond the limited scope of 'penile penetration" (heterosexual or homosexual); and secondly differentiates assault on minors and adults. Such a law should also determine a common age of consent for sexual activity (lesbian, gay or heterosexual).

**1.4 PROTECTION FROM HUMAN RIGHTS ABUSES/HATE CRIMES**

Men and women who are identifiably, openly lesbian and gay face violence and the persistent threat of violence. This may take the form of verbal and physical assault on the streets, death threats, and even murder. This has been justified "because he/she was gay".

It also takes the form of psychological violence on men and women who are subjected to shock therapy, aversion therapy and incarceration as "treatment" for their "problem". Many women have gone through the humiliation and trauma of having their bodies mutilated in this "normalisation" process. This happens even for women who are not transsexual (Le, who does not feel that they were born into the wrong sex or in the wrong body). In a society which sees the Possibility/of a relationship only between men and women, women who love women are considered aberrations and the medical community thus "cures" them by these extreme steps.

In 1994, after a 17 year debate, Amnesty International finally recognized violence against lesbians and gays as a human rights abuse in its book, “Breaking the Silence: Human Rights Violations on the Basis of Sexual Orientation”.

**1.5 ANTI-DISCRIMINATION/ EQUAL OPPORTUNITY LAWS**

The law reflects the prejudices and norms of existing societies, and thus marginalizes some members within the framework of society. This is the case all over the world. But it need not be so. In fact, the law should help counter the prejudices and protect the rights of marginalized sections. This would mean having clear anti-discrimination laws for the threatened communities. The enactment of such legislation would ensure that the rights of lesbians and gay men are protected

particularly in the areas of housing, education, employment, insurance and health care.

Article 2 of the Universal Declaration of Human Rights states that, "No person should be discriminated against on the basis of race, sex, religion, caste, colour, or any other status." Many countries have introduced "Sexual Orientation" as a clause within this anti-discrimination framework.

**1.6 POSITION IN US**

Most states in the USA had sodomy statues of their own, and those that did not, incorporated the common law principles from the old English laws. At least half the statues still retain sodomy statues defining it variously. The age of consent also varies.

Foreigners/immigrants found to be homosexual are liable to be deported immediately. Homosexuals, both gay men and lesbians, are barred from the armed forces. Since 1943, when military psychiatrists redefined homosexuality as a medical disorder rather than a crime, the US armed forces have ousted between 80,000 and 100,000 gay men and lesbians.

**1.7 POSITION IN INDIA**

In India, homosexuality has traditionally been tolerated, even celebrated, although the Manu Smriti pronounces severe punishments for male as well as female homosexuality. The Kamasutra contains an entire chapter entitled 'Auparishtaka' (oral congress) and Vatsyayana, the author insists that the practice is permitted by the orders of the holy writ (Dharma Shastras) with just a few exceptions. One of the forms in which Shiva is worshipped is Ardhanarishwara, containing both the male and the female energies.

Alain Danielou in his book "Shiva and Dionysius" examines the tantric rite of anal penetration and goes on to state "the hermaphrodite, the homosexual and the transvestite have a symbolic value and are considered privileged beings, images of Ardhanarishwara.

The British obviously found the practice unchristian and abhorrent and in 1860, enacted the Indian Penal Code which in Section 377 states:

**"Unnatural offences-** Whoever voluntarily has carnal intercourse against the order of nature with any man, woman or animal shall be punished with imprisonment for life, or with imprisonment or either description for a term which may extend to 10 years, and shall also be liable to fine".

***Explanation.-*** Penetration is sufficient to constitute the carnal intercourse necessary to the offence described in this section The exact scope of this vague definition - "carnal intercourse against the order of nature" - has been a major subject of debate in the existing case law. It has generally been interpreted to include acts of anal sex (*coitus per annum*) as well as oral sex (*coitus per os*) between males. The possibility of this definition being extended to heterosexual acts of anal or oral sex also exists, but has not been tested. Consent of the other party is completely irrelevant for conviction, but it may be a relevant consideration while

fixing the quantum of punishment.

## 1.8 RIGHT TO PRIVACY

In 1955, the American Law Institute Model Penal Code stated that every individual is entitled to protection "against state interference in his personal affairs when he is not harming others" and eliminated the sodomy statues. In 1957, the Wolfenden Committee (UK) stated that "it is not the function of criminal law to intervene in the lives of citizens or to seek to enforce any particular pattern of behaviour. There must remain a realm of private morality and immorality which is in brief and crude terms, not the law's business." After examining extensive data and various arguments for and against. It recommended that private consensual sexual activity between adult males be removed from the operation of criminal law.

The Constitution of India guarantees that "No person shall be deprived of his life or personal liberty except according to procedure established by law." (Article 21). The provision has been through considerable judicial interpretation and a fledgling right to privacy has been read into the right to life and personal liberty.

In *Kharak Singh vs State of U.P*[4], while considering the verse of certain police regulations which allowed surveillance, including domiciliary visit, stated that the right to privacy "is an essential ingredient of personal liberty" and that "nothing is more deleterious to man's physical happiness and or than a calculated interference with his privacy,"

In *Govind Singh vs State of M.P*[5] 1975' 3 SCR 946 a right to privacy emanating from the right to personal liberty and the freedom of speech was contemplated.

The 5th and 14th Amendments to the U.S Constitution state that "no person shall be deprived of its life liberty or property, without due process of law" and a right to privacy, or a "right to be let alone" has been interpreted into these provisions for over a century. The concept initially evolved in response to the development of new sophisticated methods of surveillance, like wiretaps etc, akin to right to property. More recently, privacy of a human .personality has also been recognized.

*Griswold vs Connecticut*[6], in 1965, recognized the privacy of the bedroom of married couples" Following this principle, the U.S Supreme Court has held that private consensual acts of sodomy between married couples cannot be criminalized by state statues (Charles O. Cotnery Jerome Henry, 393 US 847 : *Buchatla vs. Bachelor* 4DI US489).

In *Einsenstadt vs Baird*[7], the court held "the Griswold principle protected more than the

4 AIR 1961, SC 1295
5 1975, 3 SCR 946
6 381 (1965) US 479
7 405 (1972) US 438

marital relationship alone. It extended protection to persons who had a significant personal relationship and desired to choose for themselves, free from state pressures, whether or not they wanted to use contraception".

In *Roey Woed*[8], it was held that a Texas abortion law could not prohibit voluntary abortions during the first 3 months of pregnancy, on the basis of a constitutional right to privacy. That right includes the privilege of an individual to plan his own affairs, for outside the areas of plainly harmful conduct, every American is left to sharp is own life as he thinks best, do what he pleases, go where he pleases".

In spite of the recognition of these basic principles of human behaviour, the U.S Supreme Court has displayed singular lack of understanding when it comes to statutes criminalizing sodomy. The constitutionality of these statutes has been challenged several times and has largely been upheld.

Most recently in *Bowers vs Hardwick* (1986)[9], the State of Georgia statue which criminalized sodomy was challenged after a homosexual was charged with committing sodomy on a consenting male adult in the bedroom of his house. The U.S Court of Appeals for the Eleventh Circuit upheld the challenge and put the burden on the state "to provide that it has a compelling interest in regular such behaviour and that the statue was the most narrowly drawn means of achieving that end.

The U.S Supreme Court reversed the judgment with a narrow 5:4 margin. The dissenting judges observed "the concept of privacy embodies the moral fact that a person belongs neither to himself and not others nor to society as a whole".

The question also came before the European Court of Hunan Rights in *Jeffry Dudgeon v Northern Ireland*. Jeffrey Dudgeon, 35 years old and consciously homosexual from the age of 14 lived in Belfast, Northern Ireland. He along with some others had been conducting a campaign aimed at bringing the law in Northern Ireland in line with that in England and wales[10].

On 21 January 1976, the police went to his house, and seized personal papers including diaries and correspondence. He was asked to go to police station where he was questioned for almost 4½ hours about his sexual life. With a view to institute proceedings for gross indecency, the police sent his file to the Director (Public Prosecutions. One year later, in February 1977.

Mr. Dudgeon was informed that charges were not being pressed and his papers returned. W.J.Dudgeon petitioned the European Commission of Human Rights.

The European Court of Hunan Rights held: "the legislation complained of interferes with Dudgeon's right to respect for his private life guaranteed by Article 8.1 (ECOHR) in so far as it prohibits homosexual acts committed in private between consenting males." On whether this breach

---

8 410 US 113

9 760 FZD 1202, 1986

10 European court of Human Rights series A, Volume 45.

was justified, the majority opinion was that it was not.

The fact that the authorities in Northern Ireland had refrained in the past years from prosecuting homosexual acts in private between consenting men over the age of 21 years and capable of valid consent and that no evidence was brought to show this had been injurious to the moral standards in the country was noted by the Court.

The Court accepted that in a democratic society some degree of regulation of male homosexual conduct is necessary, but that the present legislation was totally unjustified and its very existence caused anxiety, suffering and psychological distress to homosexual men.

As a result of this ruling, in October 1982, Northern Ireland issued an order in council bringing the law in line with that in England and Wales.

## 1.9 FREEDOM OF EXPRESSION AND EQUALITY

Article 19, Universal Declaration of Human Rights (UDHR) and Articles 18 and 19, International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) guarantee the freedom of thought and expression. A right to freedom of speech and expression is recognized in Article 19(1) (a) of the Indian Constitution.

Article 2 UDHR bars "distinction of any kind such as race, colour, sex, language, opinion, national or social origin, property, birth or status." A similar right is recognized in Article 26 ICCPR, and in Articles 14 and 15 of our constitution as interpreted by the Supreme Court.

The Siracusa Principles recognise certain limitations, which can be put in the rights in the ICCPR, but also state in the "General Interpretative principles Relating to the Justification of Limitation".

Any assessment of the necessity of a limitation shall be made on objective considerations".
"(12) "The burden of justifying a limitation upon a right guaranteed by the Covenant lies with the state."

Attention must also be drawn to the fact that even in times of public emergency, the ICCPR prescribes in Article 4.1 that a derogation of the obligation is not allowed if involving "discrimination solely on the ground of race, colour, sex, language, religion or social origin." It is clear that the right against discrimination is not to be violated even in the most desperate times.

In the U.K., inspite of the 1967 amendment to the criminal law, serious onslaughts on the rights of gay men and lesbians continue. In 1986, the British government enacted Clause 28 banning the "promotion of homosexuality (as a) pretended family relationship."

Clause 25 of the Criminal Justice Bill, still under debate in the U.K., includes provisions for higher sentences for soliciting, procuring and indecency by gay men. The Children's Bill, 1991 seeks to ban lesbians and gay men from fostering children. Clearly, merely to decriminalize is not the end

of the problem.

In India, the very existence of homosexuality is denied, and those who are 'found out' face severe ostracism and summary dismissal from their jobs. When Lila Srivastava & Urmila Namdeo decided to cement their long-standing friendship with marriage, they were dismissed from the police service without issuing a show cause notice. Though the authorities freely vocalized their fear for "discipline" in the ranks, on paper the reason for dismissal was “absence without leave.”

### 1.10 SOCIAL NORMS

Homosexuality has been treated in various ways by society. A sin against god, a heresy which can only be absolved by fire, a sexual deviance which must be given deterrent punishment, a mental aberration that must be treated.

However, evidence is piling up that homosexuality is neither a disease nor a crime, but is inherent to human nature. 111(" Kinsey reports on male and female sexual behaviour (1948 and 1953) concluded that homosexual behaviour was neither unnatural, abnormal nor neurotic, but that it represented as "inherent physiologic capacity", and is found "in every age group, in every social level, in every conceivable occupation, in cities and on farms, and in the most remote areas."

To quote just one instance, a report from the Indiana Institute for Sex Research (Bell, Weinberg and Hammersmith, 1991) based on exhaustive questioning of persons of contrasting sexual orientation found that "there is no reason to think it would be an easier for homosexual men and women to reverse their sexual orientation than it would be for heterosexual (persons) to become predominantly or exclusively homosexual"

### CONLUSION:

Homosexuality is not a mental disease. It is as natural as heterosexual. The human cannot control on it. In India the LGBT community face harassment, violence. It is very necessary to make people aware of the presence of LGBT community. The Government of India should wipe away its conservative nature and take concrete steps for the welfare of sexual minority. The supreme court’s verdict on Decriminalization of section 377 was a significant landmark for the LGBT community. finally, we can say that, the judgment by the Hon’ble Supreme Court was given within the favor of the LGBT community it should work effectively both on paper and in practicality.

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

# व्याकरणशास्त्रे ईश्वरचन्द्र-विद्यासागरस्य योगदानम्

Pradip Sing
Research Scholar, Department of Vyakarana
National Sanskrit University,Tirupati, Andhra Pradesh, India

**सारांशः**–विश्वस्य प्राचीनतमास्वखिलासु भाषासु संस्कृतं सर्वस्यापि अतिशेते इत्यत्र न कस्यापि वैमत्यम्। वस्तुतोऽस्यवैशिष्टस्य हेतुषु अस्याः व्याकरणं प्रामुख्यं भजते, येनाद्यापीयं भाषाऽक्षुण्णरूपेण विराजमाना सर्वान् भारतीयान् वैदेशिकान् अपि च सम्मोहयति।ब्राह्मणेन निष्कारेण धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च, प्रधानं हि षडङ्गेषु व्याकरणम्, प्रधाने हि कृतो यत्नः फलवान् भवति इति वचनेन व्याकरणमेव वेदस्य प्रधानाङ्गं फलितम्।व्याकरणशास्त्रे पाणिनीयव्याकरणं सर्वातिशायि विश्वप्रसिद्धः वर्तते। पाणिनीयव्याकरणस्य सहजबोधार्थं प्रक्रियामार्गे अनेकाः वैयाकरणाः व्याकरणग्रन्थं विरचितवन्तः। तेषु मुख्यं भवति भट्टोजिदीक्षितेन विरचितः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी इति नामकः ग्रन्थः। प्रक्रियामार्गैव बङ्गप्रदेशे संस्कृतानुरागी सर्वेषां सहजरूपेण व्याकरणं शिक्षार्थं बङ्गनवजागरणस्य प्रातःस्मरणीयः मनीषी पण्डितः ईश्वरचन्द्र–विद्यासागरः महोदयः पाणिनिव्याकरणम् आधारीकृत्य ग्रन्थद्वयं विरचितम्। अतः संस्कृतव्याकरणशास्त्रे ईश्वरचन्द्र–विद्यासागरस्य योगदानम् इति विषयमाधारीकृत्य मया लेखेऽस्मिन्विचारः विहितः।

**विशेषशब्दाः-** विद्यासागरस्य परिचयकार्यकालकृतयश्च, व्याकरणशास्त्रे योगदानम्, संस्कृत व्याकरणस्य उपक्रमणिका, समग्र व्याकरणकौमुदी इत्यादयः।

**शब्दाः-** विद्यासागरस्य परिचयकार्यकालकृतयश्च, व्याकरणशास्त्रे योगदानम्, संस्कृत व्याकरणस्य उपक्रमणिका, समग्र व्याकरणकौमुदी इत्यादयः।

'व्याकरणं' वेदपुरुषस्य मुख्यत्वेन स्वीक्रियते। वि आङ् इत्युपसर्गद्वयपूर्वकात् 'डु कृञ् करणे'[1]इति धातोः 'करणाधिकरणयोश्च[2]' इति सूत्रेण ल्युटि अनादेशे गुणे च व्याकरणम् इति सिद्ध्यति। 'व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेन इति व्याकरणम्[3]' – इत्यपि उच्यते। अर्थात् व्याकरणेन साधुशब्दज्ञानं भाषाशुद्धिः च जायते। व्याकरणस्यापरं नाम शब्दशास्त्रमपि वर्तते।व्याकरणस्य मुख्यः सम्बन्धः पदैरेव, न तु वाक्यैर्न वा वर्णैः, अतः व्याकरणं

1 . धा.पा. तनादिगणः, धातुः 10

2 . अष्टा. 3–3–117

3. महाभाष्यम् पस्पशाह्निकम्

**Copyright:** © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

पदशास्त्रमप्युच्यते।व्याकरणशास्त्रं नितान्तं प्राचीनं वर्तते। रामायणे सर्वप्रथमं यदा रामेण सह हनुमतः सङ्गमोऽभवत्, तदा हनुमद्वाक्यशुद्धिं वीक्ष्य भगवान् श्रीरामो लक्ष्मणं प्रत्याह –

**नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम्।**

**बहु व्याहरताऽनेन न किञ्चिदपभाषितम्।।**[4]

महाभारतस्योद्योगपर्वणि त्रेतायुगे महर्षिव्यासेन निर्दिष्टं यत् –

**सर्वार्थानां व्याकरणाद् वैयाकरण उच्यते।**

**तन्मूलती व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा।।**[5]

व्याकरणं वेदस्य मुख्य स्थानीयं मतं –'मुखं व्याकरणं स्मृतम्'[6] इति। वेदेङ्गानि च षडाहु व्याकरणम् –

**छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।**

**ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।।**

**शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।**

**तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते।।**[7]

व्याकरणशास्त्रस्य साधुज्ञानं विना वेद, वेदाङ्ग, स्मृति, पुराण, काव्यादिषु शास्त्रेषु शास्त्रान्तरेषु वा सुगमतया प्रवेशो दुर्लभः, यस्य कस्यापि शास्त्रस्य, शास्त्रान्तरस्य वा अध्ययनं क्रियते न वा व्याकरणशास्त्रस्याध्ययनमवश्यकर्तव्यतया करणीयम्। व्याकरणं योऽधीते, स शास्त्राण्यधिगन्त्यं समर्थो भवतीति। अतः व्याकरणस्य विषये एवम् उच्यते –

**यद्यपि बहुनाधीषे, तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्।**

**स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृच्छकृत्।।**[8]

व्याकरणशास्त्रे पाणिनीयव्याकरणं सर्वातिशायि विश्वप्रसिद्धः वर्तते। अस्य ग्रन्थस्य वैज्ञानिकतां दृष्ट्वा विद्वांसः पाणिनिं महासङ्गणकः (Super Computer)इत्याख्यया विभूषयन्ति। अतः उक्तमस्ति –

**पाणिनीयं शब्दशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम्।**

**सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन।।**

---

[4]. रामा. 4-3-29

[5]. म.भा. उ.प. 42 - 60

[6]पाणिनीयशिक्षाः

[7]पाणिनीयशिक्षाः 41-42

[8] . सु.भा.प्रकरणमं वेकरणाप्रशंसा,श्लो.सं. 12

पाणिनीयव्याकरणे अष्ठाध्यायीनामकग्रन्थे प्रायः चतुस्सहस्रसूत्राणि वर्तन्ते, तत्र षड्विधानि विभक्तानि सूत्राणि सन्ति तानि च –

**संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च।**

**अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्र लक्षणम्।।**[9]

अस्य पाणिनीयव्याकरणस्य त्रिमुनिव्याकरणम् इति नामान्तरम् अस्ति –

**वाक्यकारं वररुचिं भाष्याकारं पतञ्जलिम्।**

**पाणिने सूत्रकारञ्च प्रणितोऽस्मि मुनित्रयम्।।**

पाणिनीयव्याकरणस्य सहजबोधार्थं, लोकप्रियकरणार्थञ्च नैकाः वैयाकरणाः अष्टाध्यायी इति ग्रन्थस्य सूत्राणां पूनर्व्याख्यानं कृतवन्तः। प्रक्रियापरम्परायां त्रिमुनि व्याकरणम् आधारीकृत्य बहवः वैयाकरणाः व्याकरणग्रन्थं विरचितवन्तः। तेषु मुख्यं भवतिभट्टोजिदीक्षितेन विरचितः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी इति नामकः ग्रन्थः। समग्रभारतवर्षे तस्य ग्रन्थस्य पठनपाठनरवः प्रसिद्धः मुख्यरूपेण श्रूयते। सर्वेषां सूत्राणां समावेशनं, प्रक्रियारूपेण सन्निवेशनमस्याः सिद्धान्तकौमुद्याः वैशिष्ट्यम्।

वैदिकभाषानुशीलनं भित्तिमादाय अतिप्राचीनकालात् भारतवर्षे व्याकरणचर्चायाः शुभारम्भो भवति। बङ्गप्रदेशे अञ्चलविशेषे पाणिनीयः व्याकरणस्य विस्तृतिः अध्ययनम् अध्यापना च अव्याहतस्थितेऽपि साधारणभावेन पाणिनीयसूत्रस्य संक्षिप्तरूपान्तरं देशेऽस्मिन् जनप्रियमासीत्। प्राचीनबङ्गे सर्वाग्रे येषां संक्षेपितव्याकरणानां नामानि प्राप्तानि तेषु सर्वाग्रे मैत्रेयरक्षितस्य नामोल्लेखयोग्यम्। मैत्रेयरक्षितस्य विरचितं धातुप्रदीपः, दुर्घटवृत्तिः, पुरूषोत्तमदेवस्य भाषावृत्तिः, परिभाषावृत्तिः, कारकचक्रः, शर्ववर्माविरचितं कातन्त्रव्याकरणं, वोपदेवस्य मुग्धवोधव्याकरणं, त्रयोदशशतके क्रमदीश्वरस्य संक्षिप्तसारव्याकरणं, पद्मनाभदत्तस्य सुपद्मव्याकरणं, काशीनाथविद्यानिवासस्य शिशुबोधव्याकरणं, परमानन्दसेनस्य चैतन्यामृतव्याकरणं नामकः पाणिने सारसंक्षेपः उल्लेखयोग्यं प्रचलितञ्च। कातन्त्रः वा कलापव्याकरणं पूर्वबङ्गे, मुग्धबोधव्याकरणं पश्चिमबङ्गप्रदेशे विशेषजनप्रियमासीत्। मध्ययुगेबङ्गप्रदेशे व्याकरणचर्चा[10] इत्युक्ते प्रधानतः अस्य समूहस्य व्याकरणस्य टीकाभाष्यं मूलमासीत्। आधुनिककाले ऊनविंशशतके भरतसेनविरचितं द्रूतबोधव्याकरणं, तारानाथतर्कवाचस्पतेः आशुबोधव्याकरणं, परम्परायामेव बङ्गनवजागरणस्य प्रातः स्मरणीय–पण्डित–ईश्वरचन्द्र–विद्यासागर[11]–विरचितं'संस्कृत व्याकरणोपक्रमणिका''समग्र व्याकरणकौमुदी' इत्यादिश्च ग्रन्थानां मध्ये विद्यासागर–विरचितं ग्रन्थद्वयम् अव्याहतभावेन बङ्गोत्तरप्रदेशेऽपि प्रचलति[12]।

---

[9]लघु सिद्धान्तकौमुदी

[10]. सं.सा.वा.दा.

[11]. अ.अ.वि.

[12]. वा.भा.व्या.क्र.

- **ईश्वरचन्द्र-विद्यासागरस्यपरिचयकार्यकालकृतयश्च**

भारतराष्ट्रस्य पूर्वभागः बङ्गप्रदेशः इत्युक्ते अधुना पश्चिमबङ्गराज्ये मेदिनीपुरमण्डलस्य वीरसिंह नाम इति ग्रामे सेप्टेम्बरमासस्य षड्विंशतितमदिवसे 1820 ख्रीष्टाब्दे एकस्मिन् दरिद्रब्राह्मणकुले ईश्वरचन्द्रवन्दोपाध्यायः जन्म लब्धवान्। पितुः नाम ठाकुरदास वन्दोपाध्यायः माता च भगवतीदेवी। पञ्चमे वत्सरे ईश्वरचन्द्रस्य विद्यारम्भः ग्राम्यपाठशालायाम् अभवत्। ग्राम्यपाठशालापाठं समाप्य, स नवमेवर्षे वयसि पिता ठाकुरदासवन्दोपाध्यायेन सह कलिकाताम् आगत्य 1829 ख्रीष्टाब्दे ईश्वरचन्द्रः अध्ययनार्थं संस्कृतमहाविद्यालये प्राविशत्। प्रवेशानन्तरं संस्कृतभाषा तथा संस्कृतशास्त्रविषये अध्ययनं कृतवान्। पञ्चमासाधिकद्वादशवत्सरं यावत् व्याकरणं, साहित्यम्, अलङ्कारशास्त्रं, वेदान्तशास्त्रं, न्यायशास्त्रं, ज्योतिषशास्त्रं स्मृतिशास्त्रम् इत्यादि विषये ज्ञानलाभं कृतवान्। तत्र परिश्रमेन मेधावलेन प्रतिवर्षं महाविद्यालये उन्नतस्थानमधिकृत्य ईश्वरचन्द्रः संस्कृतमहाविद्यालयस्य अन्तिमपरीक्षायमुत्तीर्य पाठं समाप्य द्वाविंशतिवयसि अर्थात् 1841 ख्रीष्टाब्दे संस्कृतमहाविद्यालयः कर्तृपक्षः तेषां कृते 'विद्यासागरः' इत्युपाधिं प्रशंसापत्रं च प्रदत्तवान्[13]। विद्यासागरमहोदयस्यप्रथमोद्योगः 1841 ख्रीष्टाब्दे फोर्ट-उयलियाम्-महाविद्यालये अध्यापकरूपेण, अनन्तरं 1850 तमे वर्षे संस्कृतमहाविद्यालयस्य साहित्यविषये अध्यापकः सञ्जातः, 1851 तमे वर्षे अध्यक्षपदं लब्धवान्। भारतभूमौ लब्धजन्मेषु सर्वेषु महापुरूषेषु ईश्वरचन्द्र-विद्यासागरः, यस्य पूर्वसंज्ञा आसीत् ईश्वरचन्द्रवन्दोपाध्यायः यश्च युगपुरुषरूपेण स्मर्यते। महापुरुषोऽयम् आधुनिककालस्य महान् पण्डितः, शिक्षाविद्, स्मृतिशास्त्रमर्मज्ञः, दार्शनिकः, मानवतावादी, समाजसंस्कारश्च आसीत्। बङ्गप्रदेशे बङ्गगद्यभाषायाः समृद्ध्यर्थं, संस्कृतभाषा संस्कृतसाहित्यञ्च विकाशे, संस्कृतव्याकरणशिक्षणविकाशे ईश्वरचन्द्र-विद्यासागरस्य योगदानं परिलक्ष्यते।

ईश्वरचन्द्र-विद्यासागरमहोदयेनसंस्कृतसाहित्ये सप्तदश, आङ्गल् भाषायां पञ्च, बङ्गभाषायां त्रिंशत् मिलित्वा द्वापञ्चाशत् पुस्तकानि विरचितानि। तेषां मध्ये संस्कृतव्याकरणविषये ग्रन्थद्वयमेव रचितम् - i) संस्कृत व्याकरणोपक्रमणिका,ii) समग्र व्याकरणकौमुदी।

- **व्याकरणशास्त्रे ईश्वरचन्द्र-विद्यासागरस्य योगदानम्**

प्राचीनयुगमध्ययुगयोर्मध्ये बङ्गप्रदेशे पाणिनीयव्याकरणस्य चर्चाविषये प्रमाणं बङ्गीयविरचितम् अष्टाध्यायीक्रमानुसारि संस्कृतव्याकरणं तस्य टीका भाष्यादिः[14]।

अपाणिनीयव्याकरणसम्प्रदायसङ्कुले बङ्गप्रदेशे झटिति पाणिनीयव्याकरण-सम्प्रदायस्य विकाशं भवितुं नार्हति। परन्तु भारतवर्षस्य इतरप्रान्तेषु सर्वत्र पाणिनीयपरम्परा व्याकरणस्य चर्चा वर्धमाना। तेन बङ्गप्रदेशस्य

---

13. मा,र,ई.वि. - पृ. 27

14 . सं.सा.वा.दा. - पृ. 238

संस्कृतचर्चायाः संयोगसाधने पाणिनीयपरम्परा उपयोगी भवेत् इति विचिन्त्य ये विद्वांसः वैयाकरणाः आजीवनं कृतप्रयत्नाः आसन् तेषु प्रातःस्मरणीयः मनीषी पण्डित ईश्वरचन्द्रविद्यासागरस्य योगदानम् उल्लेखयोग्यम्।

ऊनविंशशतकब्द्याम् अस्माकं भारतवर्षराष्ट्रस्य पूर्वभागः बङ्गप्रदेशः इत्युक्ते अधुना पश्चिमवङ्गः इति प्रदेशे व्याकरणस्य चर्चायाः बहुनां व्याकरणग्रन्थानां पठनपाठनं प्रचलितमासीत्। पाणिनीयव्याकरणस्य प्रसारः बङ्गप्रदेशे सर्वत्र तादृशः नासीत्। तस्मिन् समये आचार्यः ईश्वरचन्द्र-विद्यासागरः महोदयः पाणिनीयपरम्परायाः प्रसारे अन्यतमः पथिकृतः आसीत्। व्याकरणस्य प्रयोजनं शास्त्राध्यायने न केनापि शक्यम् अस्वीकृतञ्च। परन्तु महती पाणिनीय परम्परा वालानां सुखबोधाय अन्तरायभूता। इदानीं पाणिनीय परम्परा इतरव्याकरणापेक्षया काठिण्यं तं त्यक्त्वा इति न समीचीनम्। तस्मात् एव कारणात् पाणिनीयसिद्धान्तमनुसृत्यबङ्गप्रदेशस्य संस्कृतशिक्षार्थीनां, वालानां सहजभावेन अनायासेन संस्कृतव्याकरणविषयस्यशिक्षणं लाभार्थं ग्रन्थद्वयं विरचितम्। तद्यथा - 1. **'संस्कृत व्याकरणस्य उपक्रमणिका'(1851)** 2. **'समग्र व्याकरणकौमुदी' (1853)**।

ग्रन्थद्वये प्रतिपाद्यविषये समैक्यतापरिलक्ष्यते। संस्कृत व्याकरणस्य उपक्रमणिकायां ये विषयाः वीजरूपेण, सूक्ष्मरूपेण, सूत्रविहीन-व्याख्यारूपेण अधिकाः लौकिकाः उदाहरणेन सन्ति, तेषामेव विषयानां वृक्षरुपेण, स्थूलरूपेण, सूत्रसहितव्याख्यारूपेणैव समग्रव्याकरणकौमुदीग्रन्थे विवृयते। ग्रन्थद्वयस्य लेखनशैली एवं वर्तते यत् - आगमनविधिः निगमनविधेयश्च। आगमनविधिः अर्थात् उदाहरणपूर्विका व्याख्या। निगमनविधेयश्च प्रयोगः व्याकरणकौमुद्यां परिभाषा, कारक-विभक्तिनिर्णयः, तद्धितप्रत्ययः, स्त्रीप्रत्ययः, समासनिर्णयः विषये उपस्थाप्यते।

- **संस्कृतव्याकरणस्यउपक्रणिका -**

नव्यव्याकरणस्य कौमुदी परम्परा नवीनविद्यार्थिनः सूत्रवृत्ति उदाहरणादिनां कण्ठस्थीकरणेन संस्कृतभाषाज्ञानस्य लक्ष्यस्थलं न प्राप्नुवन्ति। तस्मात् एव कारणात् अस्मिन् ग्रन्थे सूत्रवृत्तिणां समावेशः तेन न कृतः।

विद्यार्थेषु संस्कृतव्याकरणस्य प्राथमिकज्ञानं सम्पादयितुम् एव 'संस्कृत व्याकरणस्य उपक्रमणिका' इति ग्रन्थस्य निर्माणं कृतवान्।

किमर्थं पाणिनीय सूत्रपरम्परां विहाय आचार्येन उपक्रणिका विरचिता इति चेत् उच्यते यद्, तदानीं वैदेशिकाः अपि प्राच्यज्ञानं सम्पादयितुं संस्कृतशिक्षायाः अनुरक्ता आसन्। तेषां कृते सुलभतया संस्कृतभाषाज्ञानम् उद्पादयितुं पण्डिताः बहुनां संस्कृतव्याकरणग्रन्थानां संरचनं कृतवान्। तेषु ग्रन्थेषु सूत्रभाष्यवर्जिता सहज-सरल-व्यवहारिकः उदाहरणेन व्याख्यारूपेन इयम् उपक्रमणिकाविशिष्टं स्थानं लभ्यते।

अस्मिन् उपक्रमणिकाग्रन्थे प्रकरणानुसारेण व्याकरणस्य विषयाः वर्णिताः सन्ति। तत्र आदौ वर्णनिर्णयः, वर्णस्योच्चारणस्थानम्। तदन्तरं सन्धिप्रकरणं, णत्वविधानं, षत्वविधानं, सुवन्तप्रकरणं, विभक्तिस्याकृतिः स्वरान्तव्यञ्जणान्तशब्दानां रूपंलिङ्गत्रये। सर्वनामशब्दः, संख्यावाचकशब्दः, अव्ययशब्दः, स्त्रीलिङ्गप्रत्ययः, कारकः, अर्थविशेष-शब्दविशेषयोगे विभक्तिनिर्णयः, विशेष्य-विशेषणम्, तिङन्तप्रकरणम्, अकर्मकक्रिया, सकर्मकक्रिया, धातुरूपः, कर्तृवाच्यं, कर्मवाच्यं, भाववाच्यं, कृदन्तशब्दः, समासः, तद्धितप्रत्ययःइत्यादयः विषयाः सुलभतया वर्णिताः। अस्य ग्रन्थस्य अध्ययनेन सामान्यमतिवालकाः अनायासेन प्राथमिक संस्कृत ज्ञानं सम्पादयितुम्

अर्हन्ति। तस्मात् बङ्गप्रदेशे संस्कृतशिक्षा प्रसाराय तथा वैदेशिकानाम् अपि संस्कृतानुरागजनने अस्य ग्रन्थस्य महत् अवदानम् अनस्वीकार्यम्।

- **समग्रव्याकरणकौमुदी -**

प्राचीन वैयाकरणानां माहेश्वर-सूत्र-रूपवर्ण-स्थापनपद्धतिं विहाय सूत्ररचना अस्य ग्रन्थस्य मुख्यं वैशिष्ट्यम्। माहेश्वरसूत्राणि वस्तुतः प्रत्याहारनिर्माणे बेतुभूतानि पाणिनिना विरचितानि बहुनि सूत्राणि प्रत्याहारमूलकानि यथा - '**अकः सवर्णे दीर्घः**[15]'**इको यणचि**[16]' इत्यादिषु सूत्रेषु प्रत्याहाराः एव मुख्याः। इदानीम् आचार्य-विद्यासागर-प्रणीते "समग्र व्याकरणकौमुदी" इत्याख्ये ग्रन्थे माहेश्वरसूत्राणि न स्थापितानि। तस्माद् अस्मिन् ग्रन्थे प्रत्याहारस्य  अपेक्षा नास्ति। परन्तु छात्राणां सुलभबोधाय आचार्येन पाणिनि-सूत्राणि एव भिन्नतया पुनः स्थापितानि। अत्र किमर्थम् एवं प्रत्याहारवर्जनेन पाणिनीय-सूत्राणाम् अर्थं स्वीकृत्य सुलभभाषायाः पुनः सूत्राणि भाषितानि तस्मिन् विषये कारणद्वयं परिलक्ष्यते।

प्रथमतः मन्दमति छात्राणाम् आशुबोधाय माहेश्वरसूत्रतत्वानि क्लेशकरं भवितुमर्हति इति विचिन्त्य विद्यासागर-महाभागेन एवं प्रकारेण प्रयत्नः विहितः।

द्वितीयतः आचार्यः विद्यासागरः महोदयः मूलतः पाणिनिव्याकरणस्य सूत्राणि सरलानि कर्तुं प्रयत्नं कृतवान्। दीर्घकारसूत्रस्य स्वल्पाकारं, बहुनां सूत्राणां समाहाररूपेण एकसूत्रम्, गूढस्वल्पकायसूत्राणां झटिति प्रतीत्यर्थं रूपान्तरितं नवरूपेण वा निर्मितम्। न केवलं पूर्वाचार्याणां सूत्राणामपि तु अनुक्तस्थाने स्वसूत्रमपि विरचितम्। बहुषु सूत्रेषु तस्य स्वातन्त्रता वर्तते।

आचार्यस्यईश्वरचन्द्रविद्यासागरस्य विशेषावदानमिदमस्ति यत् सः संस्कृतव्याकरणशिक्षार्थं सरलोपायेन "व्याकरणकौमुदी" इति ग्रन्थं विरचितवान्। ग्रन्थेऽस्मिन् भागचतुष्टयं परिलक्ष्यते।

प्रथमभागे प्रतिपाद्यविषयाः - 1. वर्णनिर्णयः, 2. परिभाषा, 3. सन्धिनिर्णयः, 4. णत्वविधान-षत्वविधानम्, विशेष्य-विशेषणम्, 5. सुबन्तप्रकरणम्, 6. सर्वनाम्नशब्दः, संख्यावाचकशब्दः, 7. अव्ययम् इत्यादयः।

द्वितीयभागे प्रतिपाद्यविषयाः- तिङन्तप्रकरणे -विभक्तिस्याकृतिः, धातुविभागः,  साधारणनियमः,तुदादि - भ्वादि - दिवादि - स्वादि - तनादि - क्र्यादि - रुधादिगणीयः धातुनां विषये प्रतिपादितम्।

तृतीयभागे प्रतिपाद्यविषयाः - 1. अदादि - ह्वादिगणौ 2. प्रत्ययान्त - णिजन्त - सन्नन्त - यङ्लुगन्त - नामधातुनां, परस्मैपद, आत्मनेपद विधानम्, कर्म्मवाच्य - भाववाच्य - कर्म्मकर्त्तृवाच्य प्रकरणम्, लकारार्थ निर्णयः 3. कृत्प्रकरणम् इत्यादयः।

चतुर्थभागे प्रतिपाद्यविषयाः 1. कारकविभक्तिः 2. तद्धितप्रत्ययः 3. स्त्री-प्रत्ययः 4. समासनिर्णयः इत्यादयः।

---

15 . अष्टा. 6-1-101

16 . अष्टा. 6-1-77

प्रथम–द्वितीय–तृतीयभागत्रये संस्कृतव्याकरणस्य परिभाषाप्रकरणं विहाय व्याख्यारूपेण सहजसरल: व्यावहारिक: अनेक:लौकिक: उदाहरणेन विषयाणां स्वरूपम् आलोचितमस्ति।चतुर्थभागे कारकप्रकणम्, तद्धितप्रकरणम्, स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्, समासप्रकरणमिति प्रकरणानां सूत्रात्मकालोचनं विद्यते। व्याकरणकौमुद्यां 851 सूत्राणि सन्ति। तेषु 167 सूत्राणि पाणिने:, कात्यायनस्य 18 वार्तिकानि एवं च 666 सूत्राणि विद्यासागरेण नवरूपेण निर्मितानि पाणिनिसूत्रम् आधारीकृत्य। एतेषु परिभाषाप्रकरणे 27 सूत्राणि, कारकविभक्तिप्रकरणे 123 सूत्राणि, तद्धितप्रत्यप्रकरणे 319 सूत्राणि, स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे 64 सूत्राणि, समासप्रकरणे 318 सूत्राणि विद्यन्ते।

- **व्याकरणकौमुदीग्रन्थे प्रथमभागस्य प्रतिपाद्यविषय: -**

**वर्णनिर्णय:**- वर्णविषये ईश्वरचन्द्रमहाभागेन उच्यते यत् – अ इ उ, क् ख् ग् एतेषां प्रत्येकं वर्ण: इत्युच्यते। स च द्विविध: स्वरवर्णव्यञ्जनवर्णश्चेति।

**स्वरवर्ण:** -अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ए ऐ ओ औ इति त्रयोदशवर्णा: स्वरवर्ण: इत्युच्यते। एतेषु अ इ उ ऋ ऌइति पञ्चवर्णाह्रस्वस्वरयुता:, अन्ये दीर्घस्वरयुता: भवन्ति। ऌकारस्य दीर्घ: नास्ति।

**व्यञ्जनवर्ण:** - क् ख् ग् घ् ङ् च् छ् ज् झ् ञ्, ट् ठ् ड् ढ् ण्, त् थ् द् ध् न्, प् फ् ब् भ् म्, य् र् ल् व् श्, ष् स् ह्: इति पञ्चत्रिंशत् वर्णा: व्यञ्जनवर्ण: इति निगदिता:, तन्मध्ये ककारादारभ्य मकारपर्यन्तम् एते पञ्चत्रिंशतिवर्णा: स्पर्शवर्ण: इत्युच्यते। क् ख् ग् घ् ङ् इति कवर्ग:, क्रमश: पञ्चपञ्चा: चवर्ग:, टवर्ग:, तवर्ग:, पवर्ग: रूपेण ज्ञायते। य् व् र् ल् एतेषां चर्तुणाम् अन्त:स्थवर्णाख्यम्। श् ष् स् ह् एतेषां वर्णानाम् उष्मवर्ण:, अनुस्वार: विसर्गस्य च विद्यासागरप्रणीतव्याकरणग्रन्थे अयोगवाहवर्णरूपेण गृह्यते।

**वर्णस्य उच्चारणस्थानानि**–वर्णानाम् उच्चारणस्थानविषये सर्वेषु व्याकरणग्रन्थेषु अयं विषय: चर्चित:। नायं ग्रन्थ: व्यतिक्रम:। पाणिनीयव्याकरणानुसारेण इदं ग्रन्थे वर्णानाम् उच्चारणविषय: उपस्थाप्यते।

**सन्धिप्रकरणम् –** वर्णद्वयस्य परस्परमेलनमेव सन्धि:[17] इत्युच्यते। व्याकरणकौमुद्यां स्वरसन्धि:, व्यञ्जनसन्धि:, अपि च विसर्गसन्धि: इति त्रिधा विभक्त:। यत्र स्वरवर्णेन सह स्वरवर्णस्य सन्धि: स स्वरसन्धि:, व्यञ्जनेन सह स्वर: व्यञ्जनमिति व्यञ्जनसन्धि:। विसर्गेण सह स्वर: व्यञ्जनमिति विसर्गसन्धि: इत्युच्यते।

**स्वरसन्धि:** -i) यदि अकाराद्वा आकाराद्वा परम् अकार: आकार: भवति तर्हि मिलित्वा आकार: भवति तच्च पूर्ववर्णेन सह भवति[18]। यथा – शश+अङ्क: = शशाङ्क:, दया+अर्णव:=दयार्णव: इत्यादयश्च।

**व्यञ्जनसन्धि:** -i) यदि तकारस्य अथवा दकारस्य स्थाने यदि चकार: अथवा छकार: भवति तर्हि तयो: स्थाने चकार: भवति[19]। यथा – भवत्+चरणम्=भवच्चरणम्, तद्+छवि: = तच्छवि: इत्यादय:।

---

[17]. पर: सन्निकर्ष: संहिता 1–4–109

[18]. अक: सवर्णे दीर्घ: 6–1–101

[19]. स्तो: श्चुना श्चु: 8–4–40

**णत्वविधानम् -** णत्वविधानमित्युक्ते नकारस्य स्थाने णकारविधानं, पाणिनीयव्याकरणे णत्वविधानार्थं बहुनि सूत्राणि सन्ति। तदनुकरणेनैव एते त्रयविंशति क्रमानुक्रमेन णत्वविधानं निर्णयविषये प्रतिपादितम्। ते नियमा:-

i) ऋ, ॠ, र, ष इत्येतेभ्य: चतुर्भ्य: परं नकारस्य णकार: भवति[20]। यथा - भ्रातृ+ नाम् = भ्रातृणाम्।

**षत्वविधानम् -** षत्वविधानमित्युक्ते सकारस्य स्थाने षकारादेश:। षत्वविधानविषये पाणिनीयव्याकरणे बहुनि सूत्राणि सन्ति।तदनुकरणेनैव एते चर्तुविंशति क्रमानुक्रमेन षत्वविधानं निर्णयविषये प्रतिपादितम्। ते नियमा: -

i) अकार:, आकार: भिन्न: स्वरवर्ण:, एवं ककार: रकार: इत्येतेभ्य: वर्णेभ्य: परं प्रत्ययस्य सकारस्य षकारादेश: भवति[21]। यथा - नदी+सु = नदीषु।

**सुवन्तप्रकरणम् -** प्रातिपदिकात्परं सप्तविभक्तय:, विभक्तियुक्तशब्दस्य सुबन्तमपि च पदसंज्ञा भवति। प्रत्येकस्मिन् विभक्तौ वचनत्रयं भवति। अत्रादौ स्वरान्त-पुलिङ्गशब्दानां उदाहरणं दृश्यते। तद्वत्स्त्रीलिङ्गशब्दानामपि नपुसकलिङ्गशब्दानां च रूपाणि सन्ति। तत:परं व्यञ्जनान्तशब्दानां रूपाणि, सर्वनामशब्दानां रूपाणि, संख्यावाचकशब्दानां रूपाणि सन्ति।

**अव्ययशब्द:** –येषां शब्दानामुत्तरे विभक्ति: नास्ति, तस्य परिवर्तनमपि नास्ति कदापि, तेषाम् अन्ते स्थितस्य रकारसकारयो: विसर्जनीयस्स्यात्। एते शब्दा: अव्ययसंज्ञका:। सिद्धान्तकौमुद्यां अयमेव विषय: प्रोक्त: -

**सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।**

**वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्[22]।।**

क्रियायोगे विंशत्यव्यया: उपसर्गसंज्ञा: स्यु:। **गतिश्च**[23] इति सूत्रेण पाणिनीयव्याकरणे प्रतिपादितं वर्तते। सिद्धान्तकौमुद्यां यथा निस् दुस् इत्यनयोरपि उपसर्गसंज्ञा: स्यु: व्याकरणकौमुद्यां तथा न स्वीकृतम्।

- **व्याकरणकौमुदीग्रन्थे द्वितीय-तृतीयभागस्य प्रतिपाद्यविषय: -**

**तिङन्तप्रकणम्** - क्रियावाचकप्रकृति: अर्थात् मूलशब्द: धातु: भवति[24]। यथा - भू, गम्, दृश् इत्यादय:। धातो: परं दशविभक्ति: भवति। यथा - लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट्, लोट्, लङ्, लिङ्, लुङ्, लृङ्ल-कारा:इत्यादय:। प्रत्येकस्मिन् विभक्तौ वचनत्रयं, प्रथमपुरुष-मध्यमपुरुष-उत्तमपुरुषे दशगणादिक्रमे व्यवहारिकानां धातुनां रूपाणि स्थापितानि।

---

[20]. रषाभ्यां नो ण: समानपदे 8-4-1

[21]. इण्को: 8-3-57। आदेशप्रत्ययो: 8-3-59।

[22]. सि.कौ. पृ. 67

[23]. अष्टा. 1-4-60

[24]. भूवादयो: धातव: 1-3-1

**कृत्यप्रकरणम्** – धातोः परं तव्यत्, निष्टा, तुमुन् प्रभृतीनां प्रत्ययानां कृत्यप्रत्ययरूपेण अभिहितम्। कृत्यप्रत्ययः बहुविधः भवति। कृत्यप्रत्ययः क्रियायाः मतं प्रकाशितं भवति। व्याकरणकौमुद्यां प्रत्येकप्रत्ययस्य व्यवहारः नियमसहयोगेन अधिकोदाहरणेन विषयोपस्थाप्यते।

एवं रूपेण उपक्रमणिकाग्रन्थात् व्याकरणकौमुदीग्रन्थे पाणिनीयसूत्रस्य सहज–सरल–व्याख्यासहयोगेन अधिकोदाहरणेन भागत्रयस्य वर्णितविषयस्य विषयः विद्यते।

- **व्याकरणकौमुदीग्रन्थे चतुर्थभागस्य प्रतिपाद्यविषयः –**

**कारकविभक्तिनिर्णयः**– कारकविभक्तिनिर्णयविषये प्रथमो भवति विभक्तिरिति तदनन्तरं कारकविषये ग्रन्थे आलोचितम्। आचार्येणव्याकरणकौमुद्यां विभक्तिविधायकं सूत्रं प्रणीतम् – **'संख्याकारकादिबोधयित्री विभक्ति'**[25]रिति। यथा – घटः घटौ घटाः इति।अत्रः घटः इत्युक्ते एकत्वसंख्याविशिष्टः घटः, घटौ इत्युक्ते द्वित्वसंख्याघटः, घटाः इत्युक्ते बहुत्वसंख्याविशिष्टः घटः इति। विभक्तयः सप्त इति। कुत्र का विभक्तिः तदग्रे क्रमशः आलोच्यते।

**विभक्तिनिर्णये** व्याकरणकौमुद्यां सप्तसप्ततिः सूत्राणि परिलक्ष्यन्ते तन्मध्ये **'अभिधेयमात्रेप्रथमा[26]'** इति सूत्रं पाणिनिप्रणीतः अष्टाध्यायीतः **प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रेप्रथमा**[27], सूत्रेण प्रथमाविभक्तिनिर्णयविषये उपस्थापितम्। तदैव वार्तिकेन वार्त्तिकमाधारीकृत्य **क्वचिन्निपातेनाभिधानम्**[28] इति सूत्रेण **'अव्ययोगे च'** इति सूत्रेण विरचितेन प्रथमाविभक्तिविषये आलोचितम्। यथा –

i) **अव्यययोगे च**[29]– इति प्रभृतीनां कतिपयानां योगेऽपि प्रथमाविभक्तिस्स्यात्। यथा – दशरथ इति ख्यातो नृपतिरासीत्, क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः[30] इति। सूत्रमिदं क्वचिन्नपातेनाभिधानम् इति वार्त्तिकमाधारीकृत्य सूत्रमिदं विरचितम्।

ii) **सम्बोधने च**[31] – सूत्रमिदं पाणिनीयव्याकरणस्य साक्षादनुकरणभूतम्। सम्बोधनं नाम अभिमुखीकरणम्। सम्बोधनेऽपि प्रथमाविभक्तिर्भवति। यथा – हे पिता !, हे राम ! इति।

---

25 . स.व्या.कौ. पृ. 465

26. स.व्या.कौ. पृ. 465

27 . अष्टा. 2–3–46

28 . वार्तिकम्

29 . स.व्या.कौ. पृ. 466

30. शिशुपालवधम्

31.अष्टा. 2–3–47

एवमेव प्रथमाविभक्तेः सप्तमीविभक्तिनिर्णयपर्यन्तं पाणिनिसूत्रं, वार्तिकमाधारीकृत्य, स्वविरचितसूत्रेण विभक्तिनिर्णयविषयम् उपस्थापितम्–

**'प्रत्यनुधिङ्निकषान्तरान्तरेणयावद्भिः'** सूत्रमिदं बहूनां सूत्राणां समाहाररूपम्। **कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया**[32], **अभितःपरितस्समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि**[33]**उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते**[34]।। एतेषां त्रयाणां समाहारे प्रकृतसूत्रमिदं विरचितम्।**पञ्चमी विभक्ते**[35] इति सूत्रस्य स्थाने **'निकृष्टादेकोत्कर्षे'**, **न लोकाव्ययनिष्टाखलर्थतृणाम्**[36] इति सूत्रस्य स्थाने **'न निष्टायाः'**इति सरलसूत्रं विरचितेण व्याख्यौदाहरणेन पञ्चमी–विभक्तिनिर्णयविषयः उपस्थाप्यते।

**कारकनिर्णये**षट्पञ्चाशत् सूत्राणि परिलक्ष्यन्ते,**'क्रियया सह यस्य सम्बन्धः, तत्कारकमित्युच्यते'** अर्थात् **'क्रियान्वयि कारकम्'**[37]अनेन सूत्रेण कारकं निर्धारितम्।षट् कारकाणि –

**अपादान-सम्प्रदान-करणाधारकर्म्मणाम्।**
**कर्त्तुश्चान्योऽन्यसन्देहे परमेकं प्रवर्त्तते।।**[38]

पण्डित विद्यासागरमहोदयः अष्टाध्यायी सूत्रपाठक्रमेण कारकाणां व्याख्या कृता यथा – आदावपादानं विषये क्रमेण सम्प्रदानम्–करणम्–अधिकरण्–कर्म–कर्तृ इति।

अपादानकारकनिर्णये व्याकरणकौमुद्यां **'यतोविश्लेषोऽपादानम्**[39]**'** इति सूत्रं पाणिनीसूत्रे **ध्रुवमपायेऽपादानम्**[40] इति सूत्रेण अपादानसंज्ञा विधीयते। एवंरूपेण पाणिनीसूत्रे**'कर्मणायमभिप्रैति स सम्प्रदानम्**[41] सूत्रस्य स्थाने **'यस्मै दानं सम्प्रदानम्**[42]**'**, **कर्त्तुरीप्सिततमंकर्म**[43] सूत्रस्य स्थाने **'क्रिययाक्रान्तं कर्म**[44]**'**, **स्वतन्त्रः कर्त्ता**[45] सूत्रे **'क्रियासम्पादकः कर्त्ता**[46]**'** इदं सूत्रं सहजे स्मरणार्थकं विरचितेन कारकनिर्णयविषय–व्याख्येन उदाहरणेन विषय उपस्थापितः।

---

32. अष्टा. 2–3–8
33. वार्तिकम् 1442–1443
34. वार्तिकम् 1444
35. अष्टा. 2–3–42
36. अष्टा. 2–3–69
37. स.व्या.कौ. पृ. 487
38. संक्षिप्तसारव्याकरणम्
39. स.व्या.कौ. पृ. 487
40. अष्टा. 1–4–24
41. अष्टा. 1–4–32
42. स.व्या.कौ. पृ. 490

**तद्धितप्रत्यप्रकरणम् –** अस्मिन् प्रकरणे 319 सूत्रेण तद्धितप्रत्ययनिर्णयविषयः निरूपितः। तद्धितप्रत्ययः इत्युक्ते पाणिनीव्याकरणस्य **तद्धिताः**[47] इति सूत्रेण तद्धितप्रत्ययाः निरूपिताः। पाणिनीसूत्राधारेण सरल–संक्षेपः उदाहरणेन नव्यसूत्रमपि व्याकरणकौमुदीग्रन्थे विरच्य कुत्र कुत्र तद्धितप्रत्ययः भवति तद्विषये आलोचितम्। एवञ्च सूत्रं सरलीकृतं, यथा – **'णितिवृद्धिराद्यस्य'** इति सूत्रम्**अचोञ्णिति**[48], **तद्धितेष्वचामादेः**[49]**किति च**[50] एतेषां त्रयाणां सूत्राणां विषयसमाहारे प्रकृतसूत्रमिदं विरचितम्। एवं प्रकारेण **तस्यापत्यम्**[51] इति सूत्रस्य स्थाने **'अपत्ये'**सूत्रेण विषयः प्रतिपादितः।

**स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्** -स्त्रियां प्रत्ययाः स्त्रीप्रत्ययाः। स्त्रीरूपार्थे ये प्रत्ययाः विधीयन्ते ते स्त्रीप्रत्ययत्वेन अभिधीयन्ते। तदपि **स्त्रियाम्**[52] इत्यधिकारे पाणिनीसूत्रेण व्याकरणकौमुद्यां स्त्रीप्रत्ययः विषयः प्रतिपादितः। व्याकरणकैमुदी ग्रन्थे आचार्यः विद्यासागरमहोदयः पञ्चषष्टिः सूत्रेण स्त्रीप्रत्ययः निर्णयविषयः प्रतिपादितः। पाणिनीव्याकरणस्य दीर्घसूत्रम्**इन्द्रवरूणभवशर्व्वरूद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्य्याणामानुक्**[53] इति सूत्रस्य स्थाने **'भवादेरानीपौ'** सूत्रेण स्त्रीप्रत्ययः विषयः प्रतिपादितः। एवं रूपेण **श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च**[54] इति वार्तिकमाधारीकृत्य **'श्वश्रः श्वशुरस्य'** सूत्रमिदं विरचितम्।

**समासप्रकरणम् -** समासनिर्णयविषये सारल्येन प्रोक्तं यत् –**"एकपदीभावःसमासः"**[55]। समासः षड् भेदाः– कर्मधारयः, तत्पुरूषः द्वन्दः, बहुव्रीहिः, द्विगु अव्ययीभावश्च। वस्तुतः कर्मधारयः द्विगु तत्पुरूषसमासस्य भेदः। समासनिर्णये अष्टादशाधिकत्रयशतं सूत्रं वर्तते। यथा –'लुग् विभक्तेः' अस्य सूत्रस्यार्थः भवति

---

43 . अष्टा. 1–4–49

44. स.व्या.कौ.पृ. 493

45 . अष्टा. 1–4–54

46. स.व्या.कौ. पृ. 496

47 . अष्टा. 4–1–76

48 . अष्टा. 7–2–115

49 . अष्टा. 7–2–117

50 . अष्टा. 7–2–118

51 . अष्टा. 4–2–92

52 . अष्टा. 4–1–3

53 . अष्टा. 4–1–49

54 . वार्तिकम्

55 . स.व्या.कौ.पृ. 601

समासान्तर्गतपदसमूहानां विभक्तीनां लोपः भवति। अस्य सूत्रस्य विषयः अष्टाध्याय्याः **सुपो धातुप्रातिपदिकयोः**[56] इत्यस्मात् सूत्रात् स्वीकृतः। एवमेव पाणिनीयव्याकरणस्य सूत्रं **न-लोपः प्रातिपदिकान्तस्य**[57] इत्यस्य स्थाने **'नस्य लोपः पूर्वस्य'**,**अव्ययंविभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद् यथानुपूर्व्वयौगपद्यसादृश्यस्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु**[58] सूत्रस्य स्थाने **'सुपाव्ययं समीपादौ'**, **पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन**[59] सूत्रस्य स्थाने **'न पुरणार्थैः'**, **'नगुणवाचिभिः'**, **'न तृप्तर्थैः'** सूत्रत्रयं विरच्य पाणिनीसूत्रस्य विषयः प्रतिपादितः। एवंरूपेण समासप्रकरणस्य दीर्घसूत्रं सरलं खण्डनं कृत्वा समासविषये स्वयं विरचितं व्याकरणकौमुदीग्रन्थे आलोचितम्।

संस्कृतधारा अतीते वेद-रामायण-शाकुन्तलादौ काले असंख्याभिः स्त्रोतधाराभिः पुष्टशरीरा हिमालयात् बङ्गसमुद्रं यावत् प्रवहन्ती ब्रह्मपुत्रधारेव बहुव्यापिनी विस्तृतकारा आसीत्। किन्तु कालान्तरे अधुना स्वल्पधीमनुष्यानां कृते संस्कृतशिक्षा दौर्वोध्यं जटिलशुष्कप्रायेव सञ्जाता। अद्य खलु सैव क्षिप्रं शुष्यन्ती राजस्थानमरौ विलुप्ता सरस्वतीमनुसन्तरीव प्रतीयते। अनेकेषु कारणेषु संस्कृतव्याकरणस्य जटिलता दीर्घव्यापकता च अन्यतमं कारणम्। इन्द्रादयो देवाः व्यासवाल्मीक्यादयः ऋषयः महाव्याकरणकर्त्तारोऽपि संस्कृतव्याकरणस्यान्तं पारं न प्राप्तवन्तः। तस्य समग्रस्य शब्दवारिधेः प्रक्रियां शब्दव्युत्पादनविद्यां ज्ञातुं न शक्तवन्तः। महाभाष्यधृतप्रमाणं बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रप्रतिपदोक्तानां शब्दानां शाब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम। अतः अल्पधीमनुष्याणां प्राथमिकतया व्याकरणज्ञानार्थं सहज-सरल-संक्षेपतः व्याकरणं कथनीयम्। एतदर्थं पाणिनेः परवर्त्तीकालेः बहवः वैयाकरणाः संस्कृतव्याकरणस्य सहज-सरल-रूपप्रदानार्थं प्रयत्नं कृतवन्तः। आचार्यः वरदराजः तस्य लघुसिद्धान्तकौमुद्यां मङ्गलाचरणे आह –

**नत्वां सरस्वतीं देवीं शुद्धां गुण्यां करोम्यहम्।**
**पाणिनीयप्रवेशाय लघुसिद्धान्तकौमुदीम्।।** इति।

पण्डित ईश्वरचन्द्रविद्यासागरोऽपि बङ्गभाषायां तस्य "उपक्रमणिका","व्याकरणकौमुदी" इति व्याकरणग्रन्थद्वये सहजतया सरलतया संक्षेपेण च व्याकरणस्य मूलतः पाणिनीव्याकरणस्य सूत्राणि सरलानि कृतवान्। दीर्घकारसूत्रं स्वल्पाकारं, गूढस्वल्पकायसूत्रं झटितिप्रतीत्यर्थं रूपान्तरितं नवरुपेन वा निर्मितम्। न केवलं पूर्वाचार्याणाम् अपितु अनुक्तस्थाने स्वसूत्रमपि विरचितवान्। तस्य केषु सूत्रेषु स्वातन्त्रता वर्तते। विद्यासागरस्य व्याकरणकौमुदी पण्डितानां कृते नास्ति अपि तु नवशिक्षार्थीनां कृते विद्यते। तस्य ग्रन्थः न केवलं बङ्गीयभाषीणां

---

56 . अष्टा. 2-4-71

57 . अष्टा. 8-2-7

58 . अष्टा. 2-1-6

59 . अष्टा. 2-2-11

कृते अपि तु समग्रसंस्कृतशिक्षार्थीनामपि लाभदायकं भविष्यति इति। एवमेव मया अल्पमतिना सारल्येन संक्षेपेण च यथामति लेखो विचारितः।

- **संक्षेताक्षरसूची**

अष्टा. – अष्टाध्यायी
अ.अ.वि. – अनन्य अद्वितीय विद्यासागर
रामा. – रामायणम्
पा.शि. – पाणिनीय शिक्षा
वा.भा.व्या.क्र. – वाङ्लाभाषा व्याकरण ओ क्रमविकाश
म.भा.उ.प.– महाभारतम् (उद्योगपर्वम्)
मा.र.ई.वि. – मानवरत्न ईश्वरचन्द्र विद्यासागर
स.सा.वा.दा. – संस्कृत साहित्ये वाङालीर दान
स.व्या.कौ. – समग्र व्याकरणकौमुदी
सि.कौ – सिद्धान्तकौमुदी

- **सहायकग्रन्थसूची**


1. अनन्य अद्वितीय विद्यासागर – अमलेश मिश्र, दे पावलिकेशन्स, कलिकाता – 2019
2. अष्टाध्यायी- डा. नरेश झा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन्, वाराणसी – 2006
3. वाङ्लाभाषा व्याकरण ओ क्रमविकाश –डा. निर्मल दाश, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, कलिकाता – 2003
4. महाभारतम् – सम्पा. उषा शर्मा, मानसी प्रकाशन्, मीरट – 1990
5. मानवरत्न ईश्वचन्द्र–विद्यासागर – मौसम मजुमदार, तपती पाबलिकेशन्स, कलिकाता – 2019
6. सिद्धान्तकौमुदी (मूलमात्रम्) –सम्पा. गोविन्दाचार्यः, चोखम्बा सुरभारती प्रकाशन्, वाराणसी 2015
7. संस्कृत व्याकरणस्योपक्रमणिका – पं. गोपालचन्द्र वेदान्तशास्त्री, चोखम्बा विद्याभवन, वाराणसी 1961
8. संस्कृत व्याकरणकौमुदी – पं. गोपालचन्द्र वेदान्तशास्त्री, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी 1962
9. संस्कृत व्याकरण प्रवेशिका (ईश्वचन्द्र–विद्यासागर प्रणीत संस्कृत व्याकरण उपक्रमणिका ग्रन्थस्य संस्करणम्) – सम्पा. रमेश भरद्वाज, श्री वत्सशास्त्री, अमरजी झा, विद्यानिधि प्रकाशन, दिल्ली 2009
10. संस्कृत व्याकरण उपक्रमणिका – ईश्वरचन्द्र विद्यासागर, संस्कृतयन्त्रः, कलिकाता – 1908
11. समग्र व्याकरणकौमुदी – श्रीयुक्त दुर्गाचरण सांख्य–वेदान्ततीर्थ, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, कलिकाता – 2010
12. संस्कृत व्याकरणशास्त्रेतिहासविमर्शः – डा. अशोकचन्द्र गौड शास्त्री, भारतीय विद्यासंस्थानम्, वाराणसी 1977
13. संस्कृत साहित्ये बाङालीरदान – सुरेशचन्द्र वन्दोपाध्याय, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, कलिकाता – 1369 बङ्गाब्दः
14. संस्कृत साहित्येर इतिवृत्तः – डा. गोपेन्दु मुख्योपाध्याय, इउनाइटेड वुक एजेन्सी, कलिकाता 1419 बङ्गाब्दः
15. Sanskrit Culture of Bengal – Suresh Chandra Banerjee, Sharada Publishing House, Delhi 2004

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

# संस्कृतशिक्षणे व्याकरणानुवादविधेः योगदानम्

## The Role of Grammar Translation Method in Sanskrit Teaching.

**डा. विश्वजित् प्रामाणिकः**
अनौपचारिकसंस्कृतशिक्षकः, मुक्तस्वाध्यायपीठम्, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जनकपुरी, नवदेहली

**सारांशः-** संस्कृतशिक्षणे बहूनां विधीनाम् उपयोगः क्रियते। एतेषु विधिषु व्याकरणानुवादविधिः कश्चन विशेषः विधिः वर्तते। व्याकरणनियमान् आश्रित्य अनुवादपद्धत्या अत्र भाषाणां शिक्षणं दीयते। आदौ कश्चन अध्येता मातृभाषायां संस्कृतभाषायां वा विद्यमानस्य भागस्य अनुवादं करोति। अनुवादकरणसमये सः अध्येता आचार्यान् पृष्ट्वा अनुवाददोषान् दूरीकर्तुं व्याकरणस्य आश्रयं स्वीकरोति। व्याकरणस्य नियमानाम् आश्रयेण वाक्यानि शुद्धानि करोति। तदवसरे अध्येता व्याकरणाध्ययनमपि साधयति। एवम् उक्तां प्रक्रियाम् आदाय अयं विधिः कार्यं विधत्ते इति कारणात् अस्य विधेः नाम व्याकरणानुवादविधिः। वैदेशिकभाषाणाम् अध्यापनार्थम् अस्य विधेः आविष्कारः अभूत्। विशिष्य लैटिन, फ्रेन्च इत्यादयः भाषाः अनेन विधिना पाठ्यन्ते स्म। क्रमशः संस्कृताध्ययनमपि अनेन विधिना क्रियते। भण्डारकरवर्यः अस्य विधेः आवश्यकताम् अनुभूय प्रप्रथमम् आरब्धवान् इति कारणात् अस्य विधेः नाम भण्डारकरविधिः इत्यपि उच्यते। संस्कृतशिक्षणे महत् उपकरोति अयं विधिः।कश्चन मातृभाषाभाषी जनः यदि संस्कृताध्ययनं कर्तुं वाञ्छति तर्हि अनेन विधिना तत् साधयितुं शक्नोति। नूतनसंस्कृताध्येतारः अनेन विधिना बहुधा संस्कृताध्ययनार्थं प्रवर्तते। यद्यपि अत्र केवलं व्याकरणस्य अनुवादस्य च महत्त्वं दीयते, रसानुभूतिः न भवति, छात्रकेन्द्री वर्तते अयं विधिः तथापि क्रमशः सावकाशम् अनेन विधिना संस्कृताध्ययनं कार्यते चेत् संस्कृताध्ययनक्षेत्रे महान् विकासः भवितुम् अर्हति। एतद्विधिप्रयोगकारणात् अध्येता द्विधा लाभं प्राप्तुम् अर्हति। अध्येता अनुवादमपि शिक्षते पुनश्च व्याकरणस्य प्रयोगान् सूत्राणां कण्ठस्थीकरणादिकमपि जानाति। एवं वर्तते संस्कृतव्याकरणानुवादविधिः।

**मुख्यभूतशब्दाः**– व्याकरणम्, अनुवादः, विधिः, भण्डारकरविधिः, संस्कृतशिक्षणम्

---

**उपोद्घातः-** अधिगमकारणीभूतं सहायकम् अभिवर्धकञ्चशिक्षणं सार्थकशिक्षणम् उच्यते। योजनापुरस्सरं रोचकं सक्रमञ्च सार्थकशिक्षणं नूनं प्रत्येकस्मिन् अध्येतरि सुष्ठुअधिगमं जनयेत्। यथाप्रत्येकमपि सार्थकशिक्षणं सुशिक्षणं वा विध्याश्रितं सत् कक्षासु सम्प्रवर्तेत।तस्मात् शिक्षणे विविधविधयः परिकल्पिताः सुचिन्तिताः प्रयुक्ताः प्रवर्तिताः प्रवर्धिताश्च सन्ति।विविधेऽस्मिन् शिक्षणप्रकरणे विधयःशिक्षणप्रकृतिम् अनुसृत्य परिवर्तन्ते। यथा शिक्षणविषयः तथा शिक्षणविधिः। सम्प्रति शिक्षाक्षेत्रे विविधशिक्षणप्रविधीनाम् उपयोगः जायमानः अस्ति, येषां प्रयोगेण प्रत्येकमपि शिक्षणं रोचकं प्रभावपूर्णं च भवितुम् अर्हति। अनेन शिक्षणे सजीवता आयाति, वैविध्यं दृश्यते, रोचकता जायते,

**Copyright:** © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

शिक्षणं प्रभावि च भवति। कारणम् शिक्षका: एषां शिक्षणविधीनां प्रयोगेण विषयान् उत्तमशैल्या उपस्थापयितुं प्रभवन्ति। आवश्यकतादृष्ट्या शिक्षणविधि: क्रमश: विकासं प्राप्नोति। अष्टादशशतकात् आरभ्य भारतीयशिक्षणव्यवस्थायां किञ्चन महत् युगोपकारि परिवर्तनं समभूत्।

अष्टादशशतकात् पूर्वं भारते शिक्षणं गुरुकुलव्यवस्थया प्रचलति स्म।तत्र गुरुशिष्यपरम्परा प्रधाना आसीत्। शिष्या: गृहं परित्यज्य गुरुकुले गुरूणां समीपे उषित्वा साक्षात् गुरुमुखात् विषयान् श्रुत्वा कण्ठस्थीकरणमाध्यमेन शिक्षां लभन्ते स्म।गुरुकुलेषु वेदवेदाङ्गादीनाम् अध्ययनं कार्यते स्म। तदा प्राचीनभारते विद्याध्ययनमेव श्रेष्ठं कर्म इति सर्वे जना: मन्वते स्म। प्राचीनशिक्षापरम्परायां समाजे गुरो: स्थानं सर्वोपरि भवति स्म। किन्तु वर्तमानशिक्षा लार्डमेकालेद्वारा भारते प्रतिष्ठापिता। पाश्चात्त्यशिक्षाप्रणाल्या: आधारेण आधुनिकी शिक्षा अग्रे प्रासरत्। लोककल्याणी शिक्षा आत्मकल्याणी अभूत्। साक्षरता, उपाधिप्राप्ति:, परीक्षापरिणाम:, धर्मनिरपेक्षता, संस्थागतयोजनानां क्रियान्वयनम्, उद्योगप्राप्ति: इत्यादीनि आधुनिकशिक्षाप्रणाल्या: उद्देश्यानि अभूवन्। नूतनविधित्वेन अष्टादशशतके यूरोपादिदेशेषु विदेशीयभाषाणाम् अध्यापनाय नवीना काचित् पद्धति: आरब्धा। संस्कृतशिक्षणविधिषु परम्परागतविधि:, कथाकथनविधि:, अनुवादविधि:, पाठ्यपुस्तकविधि:, प्रत्यक्षविधि:, व्याख्याविधि:, हरबार्टीयविधि:, भाषाप्रयोगशालाविधिश्चेति विशिष्टतां भजन्ते।एतेषु शिक्षणविधिषु कश्चन प्राचीन: सर्वजनप्रिय: विधिरयं वर्तते व्याकणानुवादविधि: इति। व्याकरणम् आश्रित्य अनुवादपरम्परया य: विधि: प्रयुज्यते, स: असौ व्याकरणानुविधिरुच्यते।व्याकरणानुवादविधिरिति शब्दे विद्यमानानि त्रीणि अपि पदानि विशिष्टतां भजन्ते। क्रमश: एकैकं पुरस्कृत्य सविस्तरम् उपस्थाप्यते।

**व्याकरणम्**–व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते असाधुशब्देभ्य: साधुशब्दा: इति व्याकरणम्। पुनश्च व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन शब्दा अनेन इति व्याकरणम् इत्यपि सिद्धि: जायते। पाणिनीयशिक्षायां व्याकरणं वेदपुरुषस्य मुखं वर्तते इति उक्तम्–"मुखं व्याकरणं स्मृतम्"[1]।

आङ्गलभाषायां Grammar इति उच्यते। अयं Grammar इति शब्द: Grammatike Techne इति ग्रीक्भाषापदात् निष्पन्न:। अस्यार्थ: भवति The art of Letters. अर्थात् अक्षराणां कला। कश्चन विद्वान् कथयति यत्Grammar is a set of rules and regulations which controls and teaches us the correct use of the language. इति।व्याकरणविषये पुन: उच्यते– Grammar is a part of language study that pertains to the different classes of words, their relations to one another, and their functions in sentences.[2]

1.पाणिनीयशिक्षा, 42 'छन्द: पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
तस्मात् स्वाङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते।।

2.Dictionary of Education. P-264

व्याकरणं नाम मानवाभिव्यक्तिशुद्धीकरणविधि:। वि आङ् इति उपसर्गपूर्वकात् डुकृञ् करणे इति धातो: ल्युट्प्रत्यये कृते सति व्याकरणपदं निष्पन्नम्।प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वकशब्दव्युत्पत्त्याधायकं शास्त्रं व्याकरणम्। प्रत्येकं भाषाया: साधुत्वासाधुत्वपरिज्ञानं व्याकरणेनैव क्रियते। व्याकरणम् आधारं कृत्वा प्रत्येकं भाषा जायते, जीवति, समभिवर्धते च। व्याकरणं भाषाया: रक्षणं करोति। यदि कस्याश्चित् भाषाया: व्याकरणं न स्यात्, तर्हि सा भाषा चिरं न जीवेत्। लोक: तस्यां भाषायां स्वेच्छया प्रतिक्षणं परिवर्तनानि साधयिष्यति, तस्मात् सा भाषा प्रतिक्षणं परिवर्तमाना सती विविधताम् उपगम्य अवैज्ञानिकतां प्राप्स्यति। व्याकरणेन भाषा व्यवस्थिता जायते। व्याकरणशिक्षणाभावे रचनाया: अनुवादस्य च शिक्षा अपूर्णा।व्याकरणे सन्धिसमासकारकप्रत्ययादय: भवन्ति। शब्दसंरचनाया: वाक्यसंरचनाया: आधार: व्याकरणमेव भवति।व्याकरणं शब्दजनकं सत् नवनवशब्दान् जनयति।भाषाविज्ञानेन सह सम्पृक्तं भवति व्याकरणम्।भाषाशिक्षणक्षेत्रे व्याकरणस्य सम्यक् अध्ययनं तथा अध्यापनम् अतीतकालात् किञ्चन विशिष्टं स्थानं भजते। संस्कृतव्याकरणस्य व्यवस्थितरूपेण निर्माणस्य श्रेय: सततं पाणिनिं प्रति गच्छति।

**अनुवाद:-** विचाराभिव्यक्ते: माध्यम: भवति भाषा। प्रत्येकमपि शिशु: संवर्धनकालत: परित: विद्यमानजनेभ्य: श्रावं श्रावम् आदौ मातृभाषाया: श्रवणं करोति, मातृभाषाज्ञानं च प्राप्नोति। तदनन्तरं यथा यथा तस्मिन् ज्यैष्ठत्वम् आयाति, तथा तथा स: अन्यभाषा: शृणोति, अन्यभाषाणाम् आवश्यकतां च अनुभवति। एकस्यां भाषायां विद्यमानभावानाम् अन्यभाषया रूपान्तरणम् अनुवाद: उच्यते। अनुवादस्य इयं प्रक्रिया नूतनभाषाज्ञानप्राप्तये सयाहिका भवति। निष्कर्षत: मातृभाषाम् अतिरिच्य अन्यभाषाशिक्षणे अनुवादस्य अत्यधिकं महत्त्वं वर्तते। वस्तुत: कस्यापि नवीनभाषाया: ज्ञानार्थं अनुवादप्रक्रियावलम्बनं ब्रह्मास्त्रम् इति कथनेनापि अतिशयोक्ति: न भवति। अनुवाद: एव तादृश: माध्यम: वर्तते, यत्र नवीनभाषाया: ज्ञानं सरलतया, शीघ्रतया, रोचकतया वा साधयितुं शक्यते।अन्यभाषाशिक्षणे अनुवादस्य माध्यमेन विषयज्ञानं तथा विचाराणाम् अवगमनं सम्भवति।कस्याञ्चित् भाषायां विद्यमानविद्वत्तता अन्येभ्य: प्रदर्शनीया चेदपि अनुवादस्य आवश्यकता भवति।अस्य माध्यमेन साहित्ये विद्यमानं नवीनं ज्ञानं प्राप्यते। येन तद्भाषाया: शिक्षणम् अधिकं रोचकं प्रासङ्गिकं च भवति।विद्यार्थिन: अनुवादमाध्यमेन तद्भाषाया: साहित्ये विद्यमानान् उत्कृष्टविचारान्, नीतिश्लोकानाम् उपदेशात्मकश्लोकानां च गूढभावांश्च अवगन्तुं शक्नुवन्ति।अनुवादमाध्यमेन भाषाया: वाक्यसंरचनावगमने सारल्यं भवति।

**अनुवादप्रकारा:**-विद्यमानेषु अनुवादप्रकारा:-

- **शब्दानुवाद:**- यस्मिन् अनुवादे प्रत्येकं शब्दस्य अनुवाद: क्रियते स: अनुवाद: शब्दानुवाद: उच्यते। शब्दानुवादे विद्यमानस्य शब्दस्य तथैव अनुवाद: क्रियते। अस्य अनुवादस्य कारणेन अनुवाद: नीरस: भवति। नामादिप्रसङ्गेषु शब्दानुवाद: युज्यते, किन्तु यत्र भाव: एव प्रधान: तत्र शब्दानुवाद: योग्य: न भवति।
- **भावानुवाद:**- भावानुवादस्य अर्थ: वर्तते यत् एकस्यां भाषायाम् अभिव्यक्तानां विचाराणाम् अन्यभाषायां संक्षेपेण कथनम्। अयं भावानुवाद: मर्मानुवाद: छायानुवाद: वा उच्यते। अस्मिन् अनुवादे

भावसाम्यता तिष्ठति, शब्दशैल्यादिविषये उपेक्षा भवति। भावानुवादं पठित्वा पाठकाः रसानुभवं कुर्वन्ति। परं भावानुवादे बहुधा मूललेखकस्य लेखनपरिवर्तनं क्रियते।

- **तथ्यानुवादः**– अस्मिन् अनुवादे एकस्यां भाषायां व्यक्ताः विचाराः अन्यस्यां भाषायाम् अनुकथनसमये शब्दशः कथनेन सह मूलभावस्य शैल्याः वा रक्षणं क्रियते। अनुवादः तावान् स्वाभाविकः भवति येन लेखकः स्वयं तया भाषया रचितवान् स्यात्। एवम् एकस्यां भाषायाम् अभिव्यक्ताः विचाराः, भावाः, शब्दाः, शैल्यः, ध्वनयः इत्यादीनां यथायथं कथनं तथ्यानुवादः उच्यते।

**व्याकरणशिक्षणस्य उद्देश्यानि-**

- व्याकरणशिक्षणेन अध्येतारः पदविज्ञानं ज्ञातुं प्रभवन्ति।
- व्याकरणशिक्षणेन अध्येतारः उच्चारणादिकं सम्यक् ज्ञातुं शक्नुवन्ति।
- शुद्धोच्चारणेन वर्णोच्चारणस्य भाषापरिमार्जनस्य मार्गः प्रशस्तः भवति।
- शुद्धसंस्कृतशब्दोच्चारणे अन्यासां भाषाणां शब्दानाम् अवबोधने सौविध्यं प्राप्नोति।
- व्याकरणशिक्षणेन अध्येतारः भाषाविज्ञानम् अधिगच्छन्ति।
- अस्य शिक्षणेन छात्राणां स्मृतिविकासः बौद्धिकविकासश्च सञ्जायते।
- व्याकरणशिक्षणं सम्प्राप्य पदार्थावबोधने सौविध्यं प्राप्नोति।
- व्यवहारे भाषागतगुणदोषान् पृथक्कर्तुं योग्यताप्रदानं भवति।
- व्याकरणतत्त्वानि व्यवहारे प्रयोक्तुं क्षमतोत्पादनं जायते।
- ध्वनितत्त्वानां परिचयं प्राप्नोति।

**अनुवादशिक्षणस्य उद्देश्यानि-**

- शब्दकोषस्य योग्यतावृद्धिः जायते।
- भाषाद्वये विद्यमानशब्दानाम् अथवा विविधभाषासाहित्यानां तुलनात्मकाध्ययनसामर्थ्यं वर्धते।
- सरलभाषया अनुवादस्य सामर्थ्यवृद्धिः जायते।
- लक्ष्यभाषातः मातृभाषायाम्, मातृभाषातः लक्ष्यभाषायाम् अनुवादसामर्थ्यं जायते।
- मौखिकाभिव्यक्तेः योग्यतावृद्धिः भवति।
- तद्भाषया लेखनसामर्थ्यं वर्धते।
- नवीनपदानाम् अर्थबोधविषये भाषाशैलीविषये च योग्यता विकासं प्राप्नोति।
- गद्यपद्यादीनां मातृभाषाणुवादयोग्यतावृद्धिः जायते।
- विचारादानप्रदानविषये योग्यता विकासं प्राप्नोति।
- साहित्यानुवादं विधाय तादृशानां साहित्यानां श्रीवृद्धिः भवितुम् अर्हति।
- अनुवादाभ्यासेन सर्वप्रकाराणां रचनायोग्यता विकासं प्राप्नोति।

**संस्कृतशिक्षणे अनुवादविधेः आवश्यकता-** शिक्षणे मातृभाषा अत्यन्तम् उपकरोति। तस्मात् कस्यचित् विषयस्य अध्यापनं यदि मातृभाषया क्रियेत, तर्हि विद्यार्थिनाम् अवगमने अत्यन्तं सारल्यं भवति। कारणं मातृभाषाशिक्षणेन सरलता, सुगमता, स्पष्टता च भवति। तस्मात् मातृभाषया अनुवादमाध्यमेन विषयाः अध्यापयितुं शक्याः। तद्भाषायाः पदानां वाक्यानाम् अनुच्छेदानां च अक्षरशः मातृभाषया अनुकथनम् एव अनुवादः उच्यते। सर्वविधभाषाणां शिक्षणाय अनुवादविधेः प्रयोगः कर्तुं शक्यः। शास्त्रीयभाषाशिक्षणे अपि अस्य विधेः प्रयोगः स्वीक्रियते। लेटिन, ग्रीक, अंग्रेजी, फ्रेन्च, जर्मन इत्यादिभिः भाषाभिः सह संस्कृतभाषायाः अध्यापने अपि अनुवादविधिः आश्रीयते।

सर्वदा अनुवादस्य द्विधा मार्गः भवति। मातृभाषातः लक्ष्यभाषां प्रति अनुवादः, अथवा लक्ष्यभाषातः मातृभाषां प्रति अनुवादः। संस्कृतशिक्षणे आदौ शिक्षकः संस्कृतवाक्यानांसंस्कृतानुच्छेदानां वा चयनं कुरुते, तदनु आदर्शपाठस्य उपस्थापनं क्रियते। तदा तत्र विद्यमानानां कठिनदुर्बोधपदानां व्याख्यानं करोति तथा च तेषां पदानां स्पष्टार्थं सूचयति। तदा कठिनपदानाम् अवगमनाय शब्दकोशादिदर्शनविषये अभ्यासः कार्यते। तदनु अनुवादार्थं छात्राः सूच्यन्ते। अनुवादानन्तरं छात्राः स्वयं कृतानुवादं क्रमशः श्रावयन्ति। आवश्यकतायां सत्याम् अनुवादे अशुद्धे सञ्जाते शिक्षकः योग्यमार्गदर्शनं विदधाति। एवं क्रमेण छात्रः अनुवादकलायां नैपुण्यं प्राप्नोति।

**अनुवादविधेः गुणाः-**

- एषः विधिः मनोवैज्ञानिकसिद्धान्तानाम् उपरि आश्रितः अस्ति।
- अयं विधिः स्वतन्त्राध्ययनार्थं छात्रान् प्रेरयति।
- छात्राः मातृभाषामाध्यमेन अन्यविषयस्य अन्यभाषायाः विषये अभ्यासं कर्तुं शक्नुवन्ति।
- तद्भाषायाः वाक्यसंरचनापद्धतिः अत्र दृश्यते।
- अस्मिन् विधौ अल्पसमयः आवश्यकः भवति।

**भाण्डारकरविधिः**-यूरोपादिदेशेषु विदेशीयभाषाणाम् अध्यापनाय विद्यमानं विधिम् आश्रित्य डा. रामकृष्णगोपालभण्डारकरमहोदयः'मार्गोपदेशिका', 'संस्कृतमन्दिरान्तः प्रवेशिका' इति ग्रन्थद्वयं व्यरचयत्।एतौ उभावपि ग्रन्थौ भाण्डारकरवर्येण आङ्गलभाषया लिखितौ। अतिसरलतया संस्कृतव्याकरणं संस्कृतभाषां चाध्येतुम् उपकुरुतः एतौ ग्रन्थौ। डा. रामगोपालभण्डाकरवर्यः विद्यालयेषु संस्कृताध्ययनं मनसि निधाय पुनश्च संस्कृतं सर्वेभ्यः विद्यार्थिभ्यः इत्यपि संकल्पम् उररीकृत्य अस्य विधेः प्रारम्भम् अकरोत्। अयं विधिः भाण्डारकरवर्येण प्रथमवारम्आरब्धः इत्येतस्मात् अस्य विधेः नाम भण्डारकरविधिः इति अभवत्। असौ एव विधिः व्याकरणानुवादविधिरिति नाम्ना अपि प्रथते।महाविद्यालयादिषु अयं विधिः संस्कृतभाषाशिक्षणे अत्यन्तम् उपकारकः वर्तते। आबालवृद्धेभ्यः सामान्यज्ञानवर्धनार्थम्इतरभाषामाध्यमेन संस्कृताध्यापने अभिरुचिं जनयति अयं विधिः। अस्य विधेः कारणेन कण्ठस्थीकरणं दूरङ्गच्छति, स्वयं शक्तेः जागरणं भवति, अनुभवज्ञानसम्पादनं भवति। वास्तविकतः अस्मिन् विधौ व्याकरणं पुनश्च अनुवादः इत्युभयमपि सम्मिलितरूपेण आनीतौ। अस्मिन् विधौ व्याकरणस्य ज्ञानम् अनुवादमाध्यमेन दीयते पुनश्च विद्यार्थिनां बोधशक्तेः जागरणं विधाय अभ्यासमाध्यमेन व्याकरणज्ञानं कार्यते।

व्याकरणानुवादविधिविषये भण्डारकरवर्यस्य अभिमतानुगुणम्अद्यत्वे प्रायश: सर्वे अपि छात्रा: मातृभाषायां प्रावीण्यं भजन्ते। मातृभाषायां पूर्णाधिकार: भवति इत्येतस्मात् सरलात् कठिनं प्रति, ज्ञातात् अज्ञातं प्रति इत्यादिशिक्षणसूत्राणि अनुसृत्य मनोवैज्ञानिकपद्धत्या संस्कृतभाषाया: ज्ञानं मातृभाषया कारयितुं शक्यते। तदा संस्कृताध्ययने जना: उत्साहं नूनं प्राप्स्यन्ति। अत्र मातृभाषया सह तौलनिकाध्ययनं साधयन्त: संस्कृतभाषाया: अध्ययनमपि विधास्यन्ति। संस्कृतभाषाशिक्षणे अस्य विधे: प्रयोग: उपयोगाय भवितुम् अर्हति। संस्कृतभाषाया: ज्ञानार्जनम् अनेन विधिना सरलतापूर्वकं साधयितुं शक्यते। संस्कृतभाषायां पटुत्वं प्राप्तुं व्याकरणाध्ययनस्य महती आवश्यकता भवति। सरलोदाहरणै: इयं व्यवस्था यदि सरलतमा क्रियते, मातृभाषया संस्कृतभाषाया: स्वरूपस्य अवगमनं कारयिष्यते तदा अध्येतार: रुचिपूर्वकम् अध्ययनं कर्तुं शक्ष्यन्ति।

**व्याकरणानुवादविधे: प्रक्रिया**-लैटिनभाषाध्ययनार्थं व्याकरणानुवादविधि: उत्पन्न:। तदा लैटिनभाषाध्ययनार्थं सर्वे अपि इच्छन्ति स्म। सर्वकार:, शिक्षा, व्यवसाय: इत्यादि सर्वमपि लैटिन्भाषया प्रचलति स्म। तदा आधुनिकभाषा: सर्वा: अपि विद्यालयपाठ्यक्रमे आसन्। अयं विधि: 'क्लासिक मेथड' उच्यते। लैटिन तथा ग्रीकभाषाशिक्षणाय अयं विधि: औचित्यम् आवहति।विंशत्यां शताब्द्याम् वैदेशिकभाषाणाम् अध्ययनाय अस्य विधे: प्रयोग: क्रियते स्म। व्याकरणानुवादस्य कक्षा छात्राणां कृते मातृभाषया आयोज्यते।छात्रा: व्याकरणसम्बद्धान् नियमान् निगमनपद्धत्या पठन्ति। वाक्येषु व्याकरणाभ्यासद्वारा नियमानाम् अभ्यास:। अत्र सामग्रिकानुवादस्य अपेक्षया वाक्यानुवादस्य उपरि अधिकम् अवधानं क्रियते। यदा छात्र: अनुपलब्धे: सर्वाधिकोन्नतस्तरं प्राप्नोति, लक्ष्यभाषया पुनश्च लक्ष्यभाषा पुनश्च मूलभाषा इत्यनयो: द्वयो: मध्ये वाक्यानाम् अनुवादं विधाय तेषां नियमानां प्रवर्तनं क्रियते। अत्र ज्येष्ठच्छात्रा: सम्पूर्णपाठस्य शब्दश: अनुवादं कुर्वन्ति। अस्य विधे: लक्ष्यद्वयं वर्तते, अध्ययने अनुवादकरणे च छात्रस्य निर्माणम्, स्रोतभाषया लिखितस्य साहित्यस्य अग्रे नयनञ्च। प्रथमवारं लैटिनभाषाया: अध्यापनार्थम् अयं विधि: आविष्कृत:। शास्त्रीयग्रन्थानाम् अवसर: अनन्तरम् आयाति। इह अस्य विधे: सोपानानि प्रस्तूयन्ते–

1. मातृभाषात: लक्ष्यभाषां प्रति अथवा लक्ष्यभाषात: मातृभाषां प्रति अनुवादार्थं छात्रा: सूच्यन्ते।
2. अनुवादकाले व्याकरणनियमानाम् अनुसरणं क्रियते।
3. कृत: अनुवाद: प्रयोगार्थम् उपयुज्यते।

**संस्कृतशिक्षणे व्याकरणानुवादविधे: आवश्यकता-** मौखिकशैल्या प्रदीयमाना शिक्षा सम्प्रति महत् परिवर्तिता। मध्येकालं व्याख्यानशास्त्रादिमाध्यमेन अपि संस्कृतशिक्षणे किञ्चित् परिवर्तनम् अभूत्। किन्तु आङ्गलशासनात् परं प्राचीनभारतीयशिक्षाप्रणाल्यां महत् परिवर्तनम् अभूत्, आधुनिकशिक्षाप्रणाल्या: सूत्रपात: अपि अभूत्। यत्र विविधनवीनशिक्षणविधीनां प्रयोग: विहित:।संस्कृतभाषाशिक्षणे अनुवादस्य महत् महत्त्वं वर्तते, कारणं भारते सर्वे अपि शिक्षिता: एतां भाषां न जानन्ति। विद्यार्थिभ्य: एतस्या: भाषाया: पूर्वज्ञानं न भवति। अत: संस्कृतशिक्षणम् अनुवादमाध्यमेन अधिकोपयोगि वर्तते।विद्यालयादिषु संस्कृतभाषाशिक्षणे दौर्बल्यं प्रवर्तते। तस्मात् विद्यालयादिस्तरेषु प्रारम्भिकस्तरे बालकेभ्य: मातृभाषाया: समुचितं ज्ञानं येषाम् अस्ति, तेभ्य: संस्कृतशिक्षणानुभवमाध्यमेन संस्कृतभाषा पाठनीया।

**व्याकरणानुवादपद्धतेः गुणाः-**

1. छात्रस्य अध्ययनक्षमता तावत् पर्यन्तं विकसिता स्यात्, येन छात्राः लक्षितभाषायाः साहित्यं पठितुं शक्नुयुः।
2. छात्राणां सामान्यमानसिकम् अनुशासनं विकसितं स्यात्।
3. एषा पद्धतिः वैज्ञानिकी वर्तते।
4. सर्वस्तरीयेभ्यः अध्येतृभ्यः अयं विधिः योग्यः वर्तते।
5. अस्यां पद्धतौ व्याकरणसूत्राणां कण्ठस्थीकरणस्य उपरि बहु बलं न दीयते, अपि तु साक्षात्कार्यसाधनस्य उपरि बलं दीयते। अत्र विचारशक्तेः प्रवर्धनं क्रियते। छात्राः स्वयं सूत्रादिकण्ठस्थीकरणविषये पटुत्वं प्राप्नुवन्ति। तद्विषये अभ्यस्ताः अपि जायन्ते।
6. अस्यां पद्धतौ सर्वे अपि बालाः प्रौढाः कार्यं साधयितुं शक्नुवन्ति।
7. अस्यां पद्धतौ अल्पकालाभ्यन्तरे संस्कृतज्ञानं विकासं प्राप्नोति। आरम्भतः जनाः शिक्ष्यमाणाः भवन्ति। अन्यभाषाज्ञानवन्तः छात्राः आरम्भतः अनुवादमाध्यमेन संस्कृतभाषाज्ञानं प्राप्नुवन्ति।
8. व्याकरणसूत्राणाम् अध्ययनकारणतः अनुवादाभ्यासकारणतः च भाषा अत्र स्वाधीना तिष्ठति।
9. कस्यापि साहाय्यं विना अध्येता स्वयम् अधिगन्तुं शक्नोति।
10. सरलात् कठिनं प्रति, स्थूलात् सूक्ष्मं प्रति, ज्ञातात् अज्ञातं प्रति इत्यादिशिक्षणसिद्धान्तान् अनुसरति एषः विधिः।
11. शिक्षकः नूतनपदानां विषये साहाय्यम् आचरति। छात्राः अस्मिन् क्रमे अत्यन्तं सक्रियाः तिष्ठन्ति।
12. छात्राणां शब्दसंग्रहविषये महत् धैर्यम् आयाति।

**व्याकरणानुवादपद्धतेः दोषाः-**

1. एषा पद्धतिः रुचिकरी न भवति।
2. अत्र व्याकरणस्य अनुवादस्य च महत्त्वं भवति, न तु भाषायाः।
3. एतत् शिक्षणं व्याकरणाश्रितं भवति। तस्मात् रसानुभूतिः न जायेत।
4. अस्यां पद्धतौ गुरोः न किमपि विशेषमहत्त्वं भवति। गुरोर्मुखात् अध्येतारः पाठान् श्रोतुं न शक्नुवन्ति।
5. इयं पद्धतिः नीरसा वर्तते।
6. अत्र भाषायाः वास्तविकं स्वरूपं न ज्ञायते।
7. श्रवणभाषणकौशलयोः अवकाशः नास्ति।
8. छात्राः केवलम् एकभाषातः अन्यभाषां प्रति अनुवादं कर्तुं समर्थाः भवन्ति।

**उपसंहृतिः-** सहजतया संस्कृतभाषाशिक्षणाय व्याकरणानुवादविधिः अत्यन्तम् उपयोगी वर्तते। आदौ यूरोपदेशे ग्रीक, ल्यैटिन इत्यादिभाषाः पठितुम् अयं विधिः आविष्कृतः, तदनु नवदशशताब्दीतः क्रमशः आधुनिकभाषाः यथा फ्रेन्च, जर्मन, आङ्गलम् इत्यादिभाषाः पाठयितुम् अद्यापि अयं विधिः आश्रीयते।व्याकणानुवादमाध्यमेन

संस्कृतभाषाशिक्षणाय प्रयुक्तविधिषु भाण्डारकरवर्येण आरब्धः एषः व्याकणानुवादविधिः अत्यन्तं योग्यः उपकारकश्च वर्तते।अद्यत्वे प्रात्यक्षिकमाध्यमेन संस्कृताध्ययनार्थं कश्चन सुगमः मार्गः आविष्कृतः। तद्विषये महान्तः शोधाः अपि जायमानाः वर्तन्ते। एतादृशं पाठ्योपकरणादिसमन्वितं संस्कृतकक्षायां महान्तं प्रभावं जनयति। संस्कृतेतरे संस्कृतप्रियाः आदौ एतं विधिम् अनुसृत्य संस्कृताध्ययनार्थं प्रवर्तन्ते। व्याकरणं समाश्रित्य अनुवादद्वारा संस्कृतस्य शिक्षणे आदौ एव संस्कृतभाषायाः स्वरूपादिज्ञानं प्रत्येकमपि अध्येतुः जायते। अनेन विधिना संस्कृतभाषायाः अभ्यासपूर्वकं छात्राः क्रमशः संस्कृतभाषाविषये ज्ञानवान् भविष्यति। आदौ व्याकरणानुवादविधिना संस्कृतं पठितवन्तः अध्येतारः क्रमशः स्वयं संस्कृतकाव्यादिपठने नैपुण्यं प्राप्नुवन्ति, संस्कृतानुवादसंरचनायां प्रवृत्ताः भवन्ति।

**सन्दर्भग्रन्थसूची –**


1. पारीक, ओमप्रकाश. (2015).प्राचीन साहित्य में वर्णित विद्या अध्ययन पद्धति एवं आधुनिक शिक्षा. जयपुरः देवनागर प्रकाशन
2. भन्साली, आशा. (2004). संस्कृत शिक्षण के नवीन आयाम. जोधपुरः राजस्थानी ग्रन्थागार
3. सिंह, कर्ण. (1997). संस्कृत-शिक्षण.खीरी:गोविन्द प्रकाशन
4. शर्मा, कुलदीप. (2022). संस्कृतशिक्षकभूमिका.नवदेहली: केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
5. Sastri&Lahiri. (1956). A higher Sanskrit Grammar & Composition. Kolkata: The Dhaka Students Library.

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

# व्याकरणशास्त्रे परिभाषाणां स्वरूपं महत्वञ्च

डॉ. कैलाशचन्द्रसैनी
सहायकाचार्यः, शिक्षाशास्त्रम्, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,जयपुरपरिसरः, जयपुरम्।

**शोधसारांशः–** शास्त्रशेषकथने ताः परिभाषाः निरूप्यन्ते याः पूर्वोक्तप्रकरणद्वये निरुपितावशिष्टाः वर्तन्ते । एवं श्रीमता नागेशभट्टेन परिभाषेन्दुशेखरे परिभाषाविषयकं सर्वसिद्धान्तं सम्यक् समीक्ष्य यथार्थपर्यालोचनपूर्वकं सविशदं तत्स्वरूपम् उपस्थापितम् ।

**मुख्यशब्दाः** – परिभाषाः, महाभाष्यम्, प्रक्रियाग्रन्थः, मञ्जूषा, पाणिनि, व्याकरणशास्त्रम्।

पाणिनेः व्याकरणाष्टाध्यायीम् अधिकृत्य अनेकैः वैयाकरणाचार्यैः अनेके काशिका, **महाभाष्यम्, प्रक्रियाग्रन्थः, मञ्जूषा**, परिभाषापाठश्चेत्यादि प्रणीताः । तत्र परिभाषापाठानां कुत उद्गम इत्यपेक्षायां किमपि समाधानं अद्यावधिपर्यन्तं साक्षात् न उपलभ्यते। यतः पूर्ववर्तिभिः वैयाकरणाचार्यैः एतस्य ग्रहणं कृतं स्यात्। अनुमीयते यत् प्राचां व्याकरणग्रन्थेषु विशिष्टसूत्ररुपेण समाविष्टेभ्यः सूत्रेभ्यः एवैषः परिभाषापाठः सङ्कलितः स्यात। विषयेऽस्मिन् परिभाषावृतौ सीरदेवः स्वाभिमतम् अनेन प्रकारेण निर्दिशति– **परिभाषा हि नाम न साक्षात् पाणिनीयवचनानि**। किं तर्हि? नानाचार्याणाम्। त्रिकाण्डशेष- कोषादिग्रन्थकर्तुः पुरुषोत्तमदेवस्य अपि अयमेवाशयः। किन्तु वैद्यनाथपायगुण्डे महोदयः परिभाषापाठानां मूलं प्राचीनानि ऐन्द्रप्रभृतितन्त्राणि स्वीकरोति ।

मुख्यतया विद्वद्भिः काशकृत्सन व्याडि पाणिन्यादयः परिभाषाप्रवक्ताचार्याः मन्यन्ते। तत्रापि **काशकृत्सन** (3100 वि. पू.) प्रोक्तः परिभाषापाठस्तु साम्प्रतं नोपलभ्यते । **व्याडिः ( 2950 वि. पू.)** विरचितस्तु परिभाषावृत्ति नामको ग्रन्थः सम्प्रति समुपलभ्यते । **पाणिनिः (2900 वि. पू. )** परिभाषापाठस्य च साक्षत्प्रवक्ता वर्तते। तस्यापि परिभाषापाठस्य मूलरूपं तु अद्यावधिनोपलब्धम्। तस्य हि कात्यायनपतञ्जलिवचनरूपवाचनिकपरिभाषायोगसञ्जातमिश्रितरूपमेव दृश्यते ।

हरदत्तस्य परिभाषाप्रकरणं, पुरुषोत्तमदेवस्य परिभाषावृत्तिः, भीमस्य परिभाषार्थमञ्जरी, वैद्यनाथस्य लघुवृत्तिः, ललितावृतिश्च, सीरदेवस्य वृहत् परिभाषावृत्तिः यदुपरि श्रीमान् शर्मणो विजयाख्या व्याख्या, रामभद्रदीक्षितस्य परिभाषाप्रकाश व्याख्या अज्ञातनाम्नः रामभद्रव्याख्या, विष्णुशेषस्य परिभाषासङ्ग्रहः वर्तते । नीलकण्ठस्य परिभाषावृतिः भीमस्य परिभाषार्थमञ्जरी वैद्यनाथस्य परिभाषार्थसङ्ग्रहः यस्योपरि प्रकाशनन्दस्य चन्द्रिका वर्तते ।

**Copyright:** © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

अप्पदीक्षितस्य सारबोधनी च टीके, धर्मसूरिमहोदयस्य परिभाषार्थप्रकाशिका, अप्पासुधीमहोदयस्य परिभाषारत्नं, शेषाद्रिसुधीमहोदयस्य परिभाषाभास्करः, अज्ञातनाम्नः परिभाषाविवरणम्, रामप्रसादद्विवेदिमहोदयस्य सार्थपरिभाषापाठः, गोविन्दाचार्यस्य परिभाषार्थप्रदीपः, नागेशभट्टस्य परिभाषेन्दुशेखरो यदुपरि वैद्यनाथस्य गदा व्याख्या, शिवरामस्य लक्ष्मी-विलासः, विश्वनाथभट्टस्य चन्द्रिका ब्रह्मानन्दस्य चित्प्रभा, राघवेन्द्राचार्यस्य त्रिपथगा, वेंङ्कटेशपुत्रस्य त्रिपथगा, भैरवमिश्रस्य भैरवी, शेषशर्मणः सर्वमङ्गला, शङ्करभट्टस्य शाङ्करी, विजया, अभ्यङ्कर-
पटवर्धनतात्याशास्त्रीमहोदयस्य भूतिः, जयदेवमिश्रस्य वासुदेवमहोदयस्य तत्वादर्शः, लक्ष्मीनृसिंहस्य त्रिशिखा, विष्णुभट्टस्य चिच्चन्द्रिका, भीमभट्टस्य भैमी, उदयङ्करस्य परिभाषाप्रदीपार्चिः, हरिभास्करशिष्यस्य लघुपरिभाषावृत्तिः च टीकाः सन्ति।

**परिभाषाऽर्थ :- "परितो भाष्यते या सा** परिभाषा " कं परितः ? किं परित? कां परितः? इति प्रश्नोद्भवे सति इतिहास एव प्रमाणम् । पुरा प्रातिशाख्ये वेदशास्त्रमधिकृत्य विरचितं वैदिकव्याकरणं प्रथमं प्रमाणम् । तत्र भाषा वेद भाषा एव, अतः वेदभाषां परितः। इत्यादिना परिभाषापदं योगरूढम् अपि स्वीकर्तुं शक्यते । परिभाषाशास्त्रेण व्याकरणनियमाः निर्दूष्यन्ते तस्माद् **"अनियमे नियमकारिणि"** इति परिभाषा लक्षणं गतार्थं भवति । तथाहि विध्यादिशास्त्र तात्पर्यप्रकाशकत्वे सति शब्दसाधुत्वप्रयोजकत्वमसाधुत्वशब्दप्रवृत्याप्रयोजकत्वंसं-ज्ञातिदेशादिशास्त्रभिन्नत्वं परिभाषात्वम् इत्यपि फलति । परिभाषायाः अन्यदपि लक्षणं तद्यथा -

**"लिङ्गत्वे सति नियामकत्वम् इत्यपि शाब्दिकैरुच्यते"** । नियामकत्वमित्यस्य अनियमे यमकारिणीत्वमित्यर्थः। अनियमत्वन्नाम न्यूनाधिकवृत्तित्वम्।

तत्र परिभाषा न्यूनाधिकलक्ष्यदेशे गन्तुं प्रवृत्तं विधिसूत्रं नियम्य यथादेशं यथालक्ष्यं वा प्रवर्तयति । अत एव इयं नियमकारिणीत्युच्यते । इयञ्च लिङ्गं दृष्ट्वा प्रवर्तते अतो लिङ्गवतीत्युच्यते यथा - **“तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य” (1/1/66) " असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे "** (51 प.शे.) इत्यादिः । अत्र अचीति सप्तमीनिर्देशरूपं लिङ्गं दृष्ट्वा तस्मिन्निति प्रवर्तते प्रवृत्य च **"इकोयणचि"** (6/1/77) इत्यौपश्लेषिकाधार सप्रमीत्वादनुपश्लिष्टस्येको यण् इत्यर्थे अजव्यवहितपूर्वस्येत्यस्योपस्थानेन अजव्यवहित पूर्वत्वविशिष्टस्य इको यण स्यादित्यर्थः सम्पादयति ।

परिभाषाविषये यद्यपि भगवता पतञ्जलिना परिभाषा लक्षणं नैवोपपादितं तथापि परिभाषामधिकारविशेषं मन्वानः **“षष्ठी स्थानेः योगाः”** इति सूत्र व्याख्यान प्रसङ्गे निर्दिशति **" अधिकारोनाम त्रिप्रकारः "** । **कश्चित् एकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्म अभिज्वलयति।**

महाभाष्योक्तं वचनमनुश्रित्य हरदत्तेनापि लिखितम्- **परितः सर्वत्र पूर्वत्र व्यवह्रियते नान्तरे च भाष्यते कार्यमनया सा परिभाषा।** एतेनापि सिद्धयति यत् विध्यादिशास्त्रय तात्पर्यं प्रकटयितुं सहायिका भवति यच्च

विधिशास्त्रस्य प्रकृतिः शब्दसाधुत्वं प्रति प्रयोजयति असाधुत्वाच्च वारयति सा परिभाषेत्युच्यते ।

एवं व्याकरणे परिभाषाणां प्रामुख्येन एकमेवकार्यं भवति, शब्दशास्त्रगतनियमिततत्वस्य परिष्करणम् अनियमिततत्वस्य नैकविधित्वात् परिभाषाणामेव नैकविधं कार्यस्थलं प्रवृत्तिबीजञ्चावलोक्य सर्वाङ्गं वर्गीकरणं विधाय ताः त्रिषुभागेषु विभक्ताः। तद्यथा-

**1 .ज्ञापकसिद्धाः**

**2 .न्यायसिद्धाः**

**3 .वाचनिकाः**

एतदुद्दिश्य महावैयाकरणः नागेशभट्टः परिभाषेन्दुशेखरस्य प्रारम्भे लिखति- प्राचीनव्याकरणतन्त्रे वाचनिकानि अत्र पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्तिकयोरूपनिबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते।"

इह च काचित् परिभाषा न्यायमूला । यथा- **"अर्थवदग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्।"** काश्चित्तु वचनमूलाः यथा- लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम् इति।

**ज्ञापकसिद्धाः-** ज्ञापकसिद्धायाः परिभाषायाः प्रधानरूपेण भेदद्वयं वर्तते।-

(क) निर्देशानुपपत्तिज्ञापकसाधिता

(ख) अर्थानुपपत्तिज्ञापिता च

सूत्रेषु सूत्रार्थेषु वा प्रतिपादितोऽर्थः यमर्थं बिना अपूर्णो प्रतिभाति स तस्य ज्ञापकत्वे नाङ्गीक्रियते। ज्ञापक ज्ञापितार्थेन संदेहमपाकरोति । कानिचित् सूत्राणि तान्यपि सूत्राणि तस्यार्थस्य ज्ञापकानि भवन्ति । यस्यार्थ स्वीकरणे तच्छक्स्यावश्यकत्वं स्यात् । अस्त्येषामभिप्रायः वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितव्यम् इति भाष्यकारोक्तदिशा भगवतः पाणिनेः सूत्रार्थं सार्थक्याय यथाऽपेक्षिता कल्पना आवश्यकी । इयमेव धारणा वर्तते परिभाषाजनने। आचार्यनागेशेन स्वीकृताः ज्ञापकसिद्धाः परिभाषा प्रायशः चतुष्पञ्चाशत् संख्यात्मिकाः वर्तते ।

**न्यायसिद्धाः**- अत्र न्यायशब्दस्यार्थः लोकन्यायः कर्तव्यः । लोके प्रसिद्धत्वान्याय सिद्धायाः परिभाषायाः कृते ज्ञापकस्यापेक्षा न भवति । यथा - "**छिन्ने पुच्छे नाश्वो न च गर्दभः**, **व्यपदेशिवदेकस्मिन्**" इत्यादि परिभाषा लोकन्यायसिद्धा एव एवं विधा परिभाषा सप्तत्रिंशत् संख्यात्मिकाः वर्तन्ते। यासु अष्टादशलोकन्यायमूलाः एकोनविंशति संख्यात्मिकाश्च न्यायसिद्धा युक्तिसिद्धाः वा परिभाषोच्यते ।

लोकन्यायसिद्धापरिभाषा यथा "**कार्यमुनभवन् हि कार्यी निमित्ततया"** नाश्रीयते। अत्र "**स्थण्डिलाच्छयितरि वृते"** इति सूत्रेणे शयितरि प्रयोगमुद्दिश्य ज्ञापकसिद्धा प्रथमम् उक्ता परन्ते नैषा ज्ञापकसाध्या सकललोकतन्त्र प्रसिद्धत्वादिना लोकन्याय एव स्वीकृता:। काश्चन न्यायसिद्धा: युक्तिसिद्धा: वा परिभाषा यथा **अर्थवद्ग्रहणे नानार्थकस्य ग्रहणम्**। **ताकृतप्रसङ्गिनित्यम्** तद् विपरीतमनित्यम् इत्यादया:' परिभाषा: सन्ति।

**वाचनिकी परिभाषा-** वचनरूपेण या परिभाषा पठिता: सन्ति ता: परिभाषा: वाचनिक्य: परिभाषा उच्यन्ते भगवता पाणिनिना पतञ्जलिना कात्यायनेन च साक्षात्प्रोक्ता: परिभाषा: रूपान्तरेण प्रकारान्तरेण वा सूत्रार्थवचनमिवप्रतीयमानोक्तयश्च वाचनिकी परिभाषात्वेन बोध्यते। एवंरूपा परिभाषा: त्रिमुनिवचनमाधारीकृत्या: भवन्ति । तद्यथा " **इकोगुणवृद्धि: (1/1/3)** पाणिनिमुखोद्गतत्वात् वाचनिकी। एवमेव **"सन्निपातलक्षणोविधिरनिमितं तद्विघातस्य"** ( प. 86 प. शे. ) अत: एवं भूता: या: परिभाषा: सन्ति ता: सर्वा अपि वाचानिका: सन्ति । चतुर्विशंत्यात्मकास्वासु परिभाषासु चतुर्दशसंख्यात्मिका: परिभाषा: वचनरूपेण पठिता: सन्ति । दशसंख्यात्मिकाश्च सूत्रविश्लेषणसाध्यावचनरूपेण पठिता: सन्ति । तथाहि चतुर्दशसंख्या –

- **एकयोगनिर्दिष्टानां क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते** ।
- **स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन ।**
- **ग्रहणवत्ता प्रातिपदिकेन दन्तविधिर्नास्ति ।**
- **अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते** ।
- **उपपदविभक्ते: कारकविभक्तिर्बलीयसी ।**

काश्चन् परिभाषा: सूत्रविश्लेषसाधिता: परिभाषा: सन्ति । तद्यथा–

- **निर्दिश्यमानस्यादेशा: भवन्ति ।**
- **वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणम् ।**
- **पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय:।**
- **उभय निर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ।**

इदमत्र त्वधेयम्–वार्तिककारेण साक्षात् वचनरूपेणोक्तपरिभाषा: काश्चन एव वाचनिकीत्वेन नागेशेनाङ्गीकृता: यथा–**"उपपदविभक्ते: कारकविभक्तिर्बलीयसी"** । अनेन प्रतीयते यत् नागेशभट्टेन त्रिविधका: अपि परिभाषा: परिभाषेन्दुशेखरे विवेचिता: ।

परिभाषेन्दुशेखरे सैव परिभाषाः नागेशेन स्वीकृताः यासां ज्ञापकन्याययुक्तिप्रदर्शनपूर्वकं वचनरूपेण च महाभाष्यकारेण विहिताः। यासां परिभाषाणामुल्लेखः महाभाष्ये न दृश्यते ताः परिभाषा नागेशेनापि अस्वीकृताः । नागेशेन सर्वासां परिभाषाणां कार्यदृष्ट्या प्रकरणत्रये वर्गीकरणं विहितम् । तच्च प्रकरणम् –

- **शास्त्रत्वसम्पादकम्**
- **बाधबीजकथनम्**
- **शास्त्रशेषवचनम्**

एषु प्रकरणेषु शास्त्रत्वसम्पादकस्य मुख्यत्वम् वर्तते। अत्रोक्ताः परिभाषाः तत्र-तत्र यथावश्यकं पदपदार्थपूरणेन सन्देहनिराकरणे क्वापि कस्यचिद्धर्मस्यारोपणे शास्त्रस्य शास्त्रं यथार्थबोधजनकत्वं सम्पादयन्ति।

द्वितीये प्रोक्ताः परिभाषाः विरुद्धेषु शास्त्रेषु केन किं बाध्यतामिति जिज्ञासायां बाध्यबाधकभावस्य बीजमुपस्थापयन्ति।

तृतीये शास्त्रशेषकथने ताः परिभाषाः निरूप्यन्ते याः पूर्वोक्तप्रकरणद्वये निरुपितावशिष्टाः वर्तन्ते । एवं श्रीमता नागेशभट्टेन परिभाषेन्दुशेखरे परिभाषाविषयकं सर्वसिद्धान्तं सम्यक् समीक्ष्य यथार्थपर्यालोचनपूर्वकं सविशदं तत्स्वरूपम् उपस्थापितम् ।

**सन्दर्भग्रन्थाः** :-

1. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, सं. गिरिधर शर्मा, मोतीलाल बनारसी दास प्रकाशन, वाराणसी।
2. परिभाषेन्दुशेखरम् (भूति टीका) सं. एस. तात्याचार्य, चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
3. परिभाषेन्दुशेखरम् (हिन्दी व्याख्या) आचार्य विश्वनाथमिश्रः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
4. महाभाष्यम्, पतञ्लजी, चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
5. परमलघुमञ्जुषा, सं. जयशंकरलाल त्रिपाठी, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।
6. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, (बालमनोरमा टीका) सं. गिरिधर शर्मा, मोतीला
7. ल बनारसी दास प्रकाशन, वाराणसी।
8. वैयाकरणभूषणसारः, कौण्डभट्ट, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

# जातीय दंश में बचपन - ओमप्रकाश वाल्मीकि

**डॉ. आरती सिंह**
**सहायक प्रोफेसर, कालिंदी कॉलेज, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली**

## सारांश

**भारतीय इतिहास के सामाजिक जीवन में वर्ण व्यवस्था का विभाजन करते हुए आर्यों ने कभी शायद यह सोचा भी न होगा कि जिन आर्यों और अनार्यों का विभाजन वे अपनी सुविधा और रंगभेद के आधार पर कर रहे हैं, यह व्यवस्था एक दिन इतने कठोर हो जाएंगे कि इन्सान का इन्सान के साथ रहना भी दूभर हो जाएगा। आर्यों ने अपने इस विभाजन के अंतर्गत यह व्यवस्था रखी थी कि कोई भी व्यक्ति कार्य-पद्धति, रुचि और मनःस्थिति के अनुसार वर्ण परिवर्तन कर सकता था। लेकिन व्यक्ति की एक खास प्रवृत्ति होती है कि वह व्यक्तियों पर शासन करे, उन्हें अपने आधीन रखे और स्वयं सर्वे-सर्वा बन कर रहे। शायद यही कारण रहा होगा कि जिस व्यवस्था को उन्होंने परिवर्तनशील और मनःस्थिति के अनुरूप सोचा था वह समय के साथ अत्यन्त कठोर सामाजिकता का रूप धारण कर बैठी और कालान्तर में यह विभाजन रंग-भेद तक ही सीमित नहीं रहा बल्कि एक कठोर अभिशाप बन गया। ओमप्रकाश वाल्मीकि की आत्मकथा 'जूठन' जातिगत उत्पीडऩ और अतिदलित समाज व्याप्त कुरीतियों, अंधविश्वासों आदि के खिलाफ संघर्ष का आख्यान है । यह सिर्फ आत्मकथा ही नहीं वरन अतीत की मानवीय संवेदनाओं को तार-तार करती हुई वीभत्स घटनाओं और पीड़ादायी अनुभवों से उपजी कराह है, वेदना है, जहां लेखक ही नहीं बल्कि समय-समाज भी उपस्थित है - यातनामय भयावहता के साथ । इस शोध पत्र में जूठन के माध्यम से जातीय दंश को विश्लेषित करने का विनम्र प्रयास किया गया है ।**

**बीज शब्द** : **जातीय दंश, जूठन, आत्मकथा, भारतीय समाज, वर्णव्यवस्था ।**

**उत्तरवैदिक काल के परवर्ती युग तक आते-आते वर्ण व्यवस्था में और विभाजन हुए। अब आर्य और अनार्य** (दास) **के स्थान पर ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र का प्रयोग किया जाने लगा। अनार्य या दास वर्ण को सीधे-सीधे शूद्र नामक चतुर्थ वर्ण के अंतर्गत रखा गया। उस समय इन चारों वर्णों के बीच पारस्परिक संबंध स्थापित थे। निश्चय ही ये संबंध अंतर्जातीय विवाह के कारण थे जिसके परिणामस्वरूप अनेक आर्यों ने अपने मूल अस्तित्व को ही खो दिया तथा अपनी मौलिकता और निजत्व को बनाये रखने में असमर्थ हो गये जिसके परिणामस्वरूप इनमें वे वर्गगत तथा रक्तगत संकरता का विस्तार हो गया तथा विजातीयता का भी लोप हो अ गया। (प्राचीन भारत का सामाजिक**

**Copyright:** © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

इतिहास. पृ. 53)। इन समाज सुधारकों का जब वर्ण विभाजन से भी संतुष्टि नहीं मिली तो इन्होंने इसे दैवीय रूप दे दिया और तर्क दिया कि वर्णों की उत्पत्ति विराट पुरुष से हुई है। उसके मुख से ब्राह्मण, बाहु से क्षत्रिय, जाँघ से वैश्य तथा पैर से शूद्र की उत्पत्ति हुई है। वर्ण व्यवस्था को ईश्वरीय भय दिखाकर अपने आधीन रखा ताकि उनका आपस मे विलय न हो।

हिन्दू जाति में अगर हम चार वर्णों की बात करें तो भंगी (वाल्मीकि) जाति का कहीं स्थान ही नहीं आता। बकौल वाल्मीकि ये कभी अपने आप को हिन्दू मानते ही नहीं थे क्योंकि वे हिन्दू नहीं थे वे अस्पृश्य, अछूत, अंत्यज अति शूद्र थे। उन्होंने जूठन में कई बार हिन्दुओं जैसा शब्द का प्रयोग किया "बरला गांव में कुछ मुसलमान त्यागी भी थे। त्यागियों को भी तगा कहते थे। मुसलमान तगाओं का व्यवहार भी हिंदुओं जैसा ही था। (जूठन ओमप्रकाश वाल्मीकि, पृ. 13) आगे वे लिखते हैं कि हमारे समाज में कुछ भी हिन्दुओं जैसा नहीं था न रीति-रिवाज न धर्म न देवी देवता और न ही क्रिया-कलाप जूठन में इस बात की पुष्टि होती है। "कहने को तो बस्ती के सभी लोग हिन्दू थे, लेकिन किसी हिन्दू देवी-देवता को पूजा नहीं करते थे। जन्माष्टमी पर कृष्ण की नहीं, जहारपीर की पूजा होती थी या फिर पौन पूजे जाते थे। वे सभी अष्टमी को नहीं, नवमी के ब्रह्ममूहर्त में इसी प्रकार दीपावली पर लक्ष्मी का पूजन नहीं, माई मदारन के नाम पर सुअर का बच्चा चढ़ाया जाता है या फिर कड़ाही को जाती है। कड़ाही यानी हलवा-पूरी का भोग लगाया जाता है।" (जूठन- ओमप्रकाश वाल्मीकि, पृ. 53)

'जूठन' सिर्फ ओमप्रकाश वाल्मीकि की आत्मकथा नहीं अपितु सम्पूर्ण दलित समाज का भोगा हुआ कटु यथार्थ है, जहां जाति व्यवस्था की खतरनाक खाई है और वहां से आने वाली दर्दनाक चीखें हैं । पढ़ते समय लगता है कि 'जूठन' आह, अंतर्मन से उपजा हुआ आख्यान है । इसमें वर्णित घटनाएं और प्रसंग वर्णव्यवस्था के पोषकों की निमर्मता के प्रमाण हैं । जातिगत व्यवस्था लेखक का पीछा नहीं छोड़ती । गाँव के सरकारी प्राथमिक विद्यालय में प्रवेश के समय बालक ओमप्रकाश वाल्मीकि को तरह-तरह से परेशान किया जाता है । शिक्षक द्रोणाचार्य की भूमिका में हैं, तो सहपाठी अर्जुन-भीम की तरह तीर-कमान साधे हुए हैं । प्रवेश परीक्षा अग्निपरीक्षा से कम नहीं है । तीन दिन तक लगातार झाड़ू लगवाया जाता है किंतु कक्षा में बैठने का मौका एक दिन भी नहीं मिलता । यहाँ शिक्षा सिर्फ और सिर्फ किसी की जागीर बनकर रह गई है । कुछ विशेष जाति के लोगों को ही शिक्षा दी जाती थी । दलित जीवन के भुक्तभोगी रचनाकार को जब शिक्षा के मंदिर कहे जाने वाले विद्यालयों से उपेक्षा मिली, तिरस्कार और अपमानजनक शब्दों को सहने के लिए विवश होना पड़ा तो इनके मानस में आरम्भ से ही उच्च कही जाने वाली जातियों के प्रति वितृष्णा का भाव भरता चला गया ।

सामाजिक जीवन की विसंगतियों का असर किसी भी व्यक्ति के पूरे जीवन को प्रभावित करता है। अतीत की स्मृतियाँ याद आते ही जिन्दगी कटुता से भर जाती है। व्यक्ति को सहज होने में समय लगता है। जिस बालपन की जिस उम्र में बच्चों को स्कूल जाना चाहिए। किस्से कहानी व कल्पना की दुनियाँ रचनी चाहिए, उन कर बच्चों को गंदगी साफ करने, बेगार करने, मे मवेशी चराने आदि कार्यों में अपने बचपन को समाप्त करना पड़ता है, क्योंकि उन्हें स्कूल में दाखिला नहीं देते और देते भी हैं तो उनसे दोअम दर्जे का व्यवहार करते कि हैं। उन्हें स्कूल में पढ़ाने की बजाय उनसे स्कूल की सफाई कराई जाती है और विरोध करने पर बात-बात में जातिसूचक शब्दों का प्रयोग, गाली-गलौंच किया जाता है। और यह कहा जाता है कि तुम पढ़-लिख कर क्या करोगे आदि कहकर अपमान किया जाता। ओमप्रकाश जी कहते हैं कि पिताजी चाहते थे कि मैं पढ़ूँ और अपनी जात सुधारू इसलिए वे मुझे प्राईमरी स्कूल ले गये और मास्टर हरफूल सिंह के सामने गिड़गिड़ाये और कहा “मास्टर थारी मेहबानी हो जाएगी जो म्हारे जातक वूफ बी दो अक्षर सिखा दागे।“ (जूठन, ओमप्रकाश वाल्मीकि, पृ. 12) इसके बाद पिताजी कई दिनों तक स्कूल के चक्कर काटते रहे और अंत में एक दिन दाखिला मिल गया, दाखिला लेने से ही जिन्दगी का संघर्ष खत्म नहीं हो जाता संघर्ष तो यहाँ से शुरू होता है। प्राईमरी स्कूल में मुझे दूसरे बच्चों से दूर बैठाया जाता था, दरवाजे के पास जहाँ से बोर्ड पर लिखे अक्षर धुंधले दिखते थे त्यागियों के बच्चे चुहड़े का कहकर चिढ़ाते थे और बिना कारण पिटाई भी कर देते थे। पानी पीने के लिए हैंडपंप छूने का अधिकार नहीं था। लड़के तो पीटते ही थे मास्टर लोग भी छूने पर सजा देते थे। मेरा स्कूल छुड़ाने के लिए तरह-तरह के हथकंडे अपनाये जाते थे ताकि मैं स्कूल छोड़कर चला जाऊँ और मैं भी उन्हीं कामों में लग जाऊँ जिसके लिए मेरा जन्म हुआ है। भगत सिंह अपने लेख ’अछूत समस्या’ में लिखते हैं “कि जब तुम एक इन्सान को पीने के लिए पानी देने से भी इन्कार करते हो, जब तुम उन्हें स्कूल में भी पढ़ने नहीं देते तो तुम्हें क्या अधिकार है कि अपने लिए अधिक अधिकारों की मांग करे? जब तुम एक इन्सान को समान अधिकार देने से भी इनकार करते तो हो तुम अधिक राजनैतिक अधिकार मांगने के कैसे अधिकारी बन गये? (जाति-धर्म के झगड़े छोड़े सही लड़ाई से नाता जोड़ो) भगत सिंह, पृ. 14)

ओमप्रकाश वाल्मीकी जी ने अपनी आत्मकथा में बताया कि उनका जीवन बचपन से ही अभावग्रस्त था। उन के घर का प्रत्येक सदस्य कुछ न कुछ कार्य करता था। तगाओं के घर से लेकर खेती-बाड़ी मेहनत-मजदूरी सभी कार्य होते थे। कभी-कभी रात में भी बेगार करनी पड़ती थी, जिसके बदले में पैसा या अनाज नहीं मिलता था। इतना करने के बाबजूद भी दो वक्त की रोटी ठीक से नहीं मिल पाती थी। कोई तगा कभी नाम लेकर उन्हे नहीं पुकारते थे। वे लोग नाम तक लेना अपनी शान के खिलाफ समझते थे। यदि उम्र में बड़ा हो तो, ओ चूहड़े, बराबर या उम्र में छोटा होता तो अबे चूहड़े के यही सम्बोधन करते थे।

जूठन समाज का एक कड़वा सच सामने लाता है । इस किताब में न जाने ऐसी ही कितनी घटनाओं का ज़िक्र है कि आपको पढ़ते हुए समाज के जाति-धर्म के नाम पर होने वाले भेदभाव से बेचैनी का अनुभव होगा । किसी भी तबके से आते हो आखिर इंसान तो इंसान ही है । शायद अब इस तरह का भेदभाव उतना नहीं होता होगा लेकिन फिर भी पूरी तरह से ख़त्म हो गया ये कहा नहीं जा सकता । क्यूंकि किसी न किसी रूप में ये असलियत हमारे-आपके सामने आ ही जाती है । मुझे तो नहीं लगता कि हममें से कोई भी ऐसा होगा जिसने इस भेदभाव को साक्षात् नहीं देखा होगा या इसका हिस्सा नहीं रहा होगा । आप किसी भी ओर हो सकते हैं । भेदभाव करने वाले की ओर या सहने वाले की ओर । भले ही आप इस भेदभाव से आहत हुए हों लेकिन अगर आपने इसके ख़िलाफ़ आवाज़ न उठाई हो तो आप इसका हिस्सा ही कहलायेंगे ।

शिक्षक का कर्म बच्चों को पढ़ाना होता है वह भी बिना किसी भेदभाव के। कबीर तो गुरू को ईश्वर से भी पहला स्थान देते है उसे ही ज्ञान बांटने वाला, सच्चाई के मार्ग पर चलने वाला तथा पथप्रदर्शक माना जाता है। लेकिन जब शिक्षक ही विद्यार्थियों के साथ भेदभाव करे और जातिसूचक शब्दों का प्रयोग करे और गाली-गलौंच से बात करे तो एक मासूम बच्चे के मानसिक विकास पर क्या प्रभाव पड़ेगा। जिस स्कूल में ज्ञान की बाते सिखाई जाती है, एक साथ मिलकर आगे बढ़ना और पढ़ना सिखाया जाता है उस स्कूल में वाल्मीकि को झाड़ू थमाई और सफाई करने का आदेश दे दिया। कई दिनों तक कक्षा में बैठकर पढ़ने नहीं दिया गया। सुबह से शाम तक स्कूल को शीशे की तरह चमकाने में ही लगे रहे।

बेगार करने में ओमप्रकाश ही मात्र नहीं थे उनका सारा परिवार तथा समुदाय का हर व्यक्ति सुबह से शाम तक मजदूरी करते थे पर बदले में संतोषपूर्ण मजदूरी नहीं दी जाती, जिससे आसानी से गृहस्थी चलाई जा सके। उसके ऊपर से बाते सुननी पड़ती थी वो अलग। दिन भर कमरतोड़ मेहनत के बावजूद जूठन के लिए भी दुत्कार, तिरस्कार मिले इससे ज्यादा अपमान और क्या हो सकता है लेकिन फिर भी जिन्दगी से कोई शिकायत नहीं, पश्चाताप नहीं लेकिन फिर भी लोगों की सहानुभूति के स्थान पर घृणा ही मिली। ओमप्रकाश जी कहते हैं कि “बारात के खाना खा चुकने पर झूठी पतले उन ठोकरों में डाल दी जाती थी जिन्हें घर ले जाकर वे झूठन इकट्ठी कर लेते थे। पूरी के बचे-खुचे टुकड़े, एक आध मिठाई का टुकड़ा या थोड़ी बहुत सब्जी पत्तल पर पाकर बाछे खिल जाती थी। जूठन चटखारे लेकर खाई जाती थी। (जूठन, ओमप्रकाश वाल्मीकि, पृ. 19) भगत सिंह ने अपने लेख ’अछूत समस्या में कहा है कि “हमारा देश बहुत अध्यात्मवादी है। लेकिन हम मनुष्य को मनुष्य का दर्जा देते हुए झिझकते हैं जबकि पूर्णतया भौतिकवादी कहलाने वाला यूरोप कई सदियों से इन्कलाब की आवाज उठा रहा है। उन्होंने अमेरिका और फ्रांस की क्रांतियों के दौरान ही समानता की घोषणा कर दी थी। आज रूस ने भी हर प्रकार का भेदभाव मिटाकर क्रांति के लिए

कमर कसी हुई है। हम सदा ही आत्मा-परमात्मा के वजूद को लेकर चिन्तित होने तथा इस शोरदार बहस में उलझे हुए हैं कि क्या अछूत को जनेऊ दे दिया जाएगा? वे वेद शास्त्र पढ़ने के अधिकारी है अथवा नहीं? हम उलाहना देते हैं कि हमारे साथ विदेशों में अच्छा सूलक नहीं होता। अंग्रेजी शासन हमें अंग्रेजों के समान नहीं समझता। लेकिन क्या हमें यह शिकायत करने का अधिकार है?" (जाति-धर्म के झगड़े छोड़ो सही लड़ाई से नाता जोड़ो, भगत सिंह, पृ. 14)

इंटर कॉलेज जाने के लिए किताबें एक सपना थी क्योंकि दो टूक की रोटी नसीब नहीं हो रही थी तो पढ़ाई कैसे सम्भव थी। पर माँ ने बड़ी कठिनाई से इंटर स्कूल में जाने की व्यवस्था की थी। इंटर-कॉलेज तक हमारे मुहल्ले को एक दो बच्चे ही पहुँचे कुछ तो पहुँचकर भी आगे की पढ़ाई पूरी नहीं कर सके। पर यहाँ के हालात प्राईमरी स्कूल से बेहतर थे लेकिन फिर भी मुझे सांस्कृतिक गतिविधियों में भाग नहीं लेने दिया जाता, मात्र दर्शक बन कर ही रहना पड़ता। इस तरह हमें हीनता और अस्पृश्य होने का एहसास कराया जाता ताकि हम विकास पथ पर आगे न बढ़ सके और स्वर्ण की बराबरी न कर सके। बकौल वाल्मीकि "दलित जीवन की पीड़ाएँ असहनीय और अनुभव दग्ध है। ऐसे अनुभव जो साहित्यिक अभिव्यक्ति में स्थान नहीं पा सके। एक ऐसी समाज व्यवस्था में हमने सांसे ली है जो बेहद क्रूर और अमानवीय है। दलितों के प्रति असंवेदनशील भी।" (जूठन, ओमप्रकाश वाल्मीकि, भूमिका)

**निष्कर्ष :**

'जूठन' आत्मकथा ने आधुनिक दलित साहित्य को सम्मृद्ध बनाने एवं दलित जीवन की यथार्थ को समाज के सामने प्रस्तुत करने में अपनी महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है । ओमप्रकाश वाल्मीकि जी की 'जूठन' आत्मकथा में दलित जीवन की अभिव्यक्ति स्वतः ही दिखाई देती है । विसंगतियों भरा बचपन लेकन वे प्राईमरी स्कूल से इंटर स्कूल में प्रवेश कर गये पर जिन्दगी के संघर्ष कम नहीं हुए। जीवन के ये संघर्ष कुछ सिखाते नहीं बल्कि व्यक्ति को कमजोर करते हैं। समाज से काटते हैं, समाज के प्रति नफरत पैदा करते है और ये नफरत उसके कच्चे, नाजुक मन पर एक गहरी लकीर खींच देते हैं जो जन्मों तक मिटाये नहीं मिटती।

**संदर्भ ग्रंथ सूची**

1. जाति-धर्म के झगडे छोड़ों सही लड़ाई से नाता जोड़ो, भगत सिंह, परिकल्पना प्रकाशन, दिल्ली, 2004
2. प्राचीन भारत का सामाजिक इतिहास, जयशंकर मिश्र, हिन्दी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली, 1992
3. जूठन, ओमप्रकाश वाल्मीकि, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, 2013

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

# विभिन्नोपनिषत्सु प्राप्तयौगिकमुद्राणां पर्यालोचनम्

डॉ. मणिकान्ततिवारी
सहायकाचार्यः, योगविज्ञानविभागः,
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी।

**सारांशः-** वैदिकमार्गीयाखण्डानन्दपरब्रह्मस्वरूपज्ञाने मार्गद्वयं मुख्यत्वं भजते - कर्ममार्गः ज्ञानमार्गश्च। 'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः', 'कुर्वन्नेह कर्माणि॰' इत्यादिमन्त्रैः कर्ममार्गस्य यथार्थत्वं प्रतिपाद्य ज्ञानमार्गस्थसारतत्त्वस्याहं ब्रह्मास्मि इत्यादिना जीव एव ब्रह्म प्रतिपादने निरताः वेदपुरुषाः। सर्वकालिक-सर्वनियन्तृ-खण्डाखण्ड-खण्डाखण्डशुद्धब्रह्मस्वरूपस्य प्राप्तिक्रमे नैकमार्गाः स्वकीयवैदिकाचार्यैः प्रदर्शिताः। तस्मिन् मार्गविभागस्य सर्वाधिकप्रसिद्धभक्त्यादिविभागेषु योगमार्गस्य साङ्ख्येन युगपत् वर्णनदृष्ट्या नैकोपनिषदां ज्ञानात्मकानुसन्धानेन सह प्रयोगात्मकपक्षाणाम् अपि अत्यन्तविस्तृतवर्णनं प्राप्यते। ज्ञानात्मकयोगशास्त्रीयोपनिषत्सु नारदपरिव्राजकसंन्यासब्रह्मविद्यासीतामैत्रायणीकृष्णयजुर्वेदीयामृतनादयुक्तिकात्मबोध नारायणाथर्वशिरजाबालपरमहंसपरिव्राजकशारीरकसुबालस्कन्दात्मगर्भोपनिषत्सञ्ज्ञकाः अत्यन्तप्रसिद्धाः सन्ति। प्रयोगप्रधानयोगशास्त्रीयोपनिषत्सु ब्रह्मबिन्दुमहोपनिषत्तेजोबिन्दुवराहध्यानबिन्दुनादबिन्दुयोगकुण्डलनीमण्डलब्राह्मणक्षुरिकयोगशिखायोगतत्त्वयोगराजोपनिषत्सञ्ज्ञकाः योगसाधकेषु प्रसिद्धाः सन्ति। अस्मिन् लेखे प्रमुखयौगिकोपनिषत्सु व्यक्तप्रयोगप्रधानज्ञानस्य प्रयोगात्मकरीत्या एव वर्णनमभिमतम्। इमं भावं मनसि निधाय प्रस्तूयते।

**संकेतशब्दाः-** दशमुद्राः, महामुद्रा, महाबन्धः, महावेधः, खेचरीमुद्रा, त्रिबन्धः, विपरीतकरणी, वज्रोलिः, योगपरम्परा, योगसाधना, तेजबिन्दूपनिषद्, वराहोपनिषद्, ध्यानबिन्दूपनिषद्, नादबिन्दूपनिषद्, योगशिखोपनिषद्, योगतत्त्वोपनिषद्, योगराजोपनिषद् ।

**वराहोपनिषद्-** मुक्तिकोपनिषदनुसारं वराहोपनिषद् कृष्णयजुर्वेदेन सम्बद्धाऽस्ति। ऋभुसञ्ज्ञकब्रह्मविद्याविषयकपरमजिज्ञासुवर्यैः यदा द्वादशदैववर्षपर्यन्तं तपितं तर्हि ऋभोः तपश्चर्यातः प्रसन्नो भगवन् वराहरूपे ऋषिवर्यान् उपकृतवान्। वराहभगवतो विशिष्टवचनानां प्रथमाध्याये तथा च निदाघजिज्ञासोः जीवन्मुक्तस्य लक्षणविषयकः योगविद्याविषयकश्च प्रश्नस्योत्तरः आचार्यैः ऋभुवर्यैः चतुर्थपञ्चमाध्याये प्रदत्तः। मुख्यतया वराहभगवतः सम्बन्धत्वात् वराहोपनिषद् इति सञ्ज्ञा प्रसिद्धा। पञ्चमाध्याये निदाघः ऋभुं प्रति योगाभ्यासविधिविषयकजिज्ञासा कृता। तदुत्तरे आचार्यः ऋभुः सर्वप्रथमं शरीरं पञ्चतत्त्वात्मकमिति निर्दिश्य प्रतितत्त्वं न्यूनत्त्वे सति किं भवति इति निगदितवन्तः। एकस्मिन् अहोरात्रे एकविंशतिसहस्राधिकषट्शतानिश्वासप्रश्वासानि इति निर्देशितवन्तः। योगसाधनायाः अव्यवस्थितक्रमनिर्देशे आर्याः सर्वप्रथमम् उड्डीयानबन्धस्य महिमा वर्णिता । कदा एतस्य बन्धस्याचरणं मा कर्त्तव्यमित्यनेन सह 'हितं मितञ्च भौक्तव्यं स्तोकं स्तोकमनेकधा' इत्यात्मकं निर्देशनं कृतम्। अस्मिन्नैव क्रमे चत्वारिंशच्छलोके तथा च पञ्चचत्वांरिच्छलोके मूलबन्धस्याभ्यासविषयकसङ्केतः कृतः। परञ्च, मूलबन्धद्वरापानवायोः ऊर्ध्वगमनं भवति अत्र उदानवायोः वर्णनं प्राप्यते। सम्भवतः अपानस्य स्थाने उदानलेखनं पाण्डुलिपेः त्रुटिः भवेत्। यस्य शुद्धिं विना एव मोतीलालबनारसीदास दिल्ली, एवं गुरुकृपा-आश्रमसुन्दरा-आणन्दानां संस्करणेषु उपेक्षापूर्वकं मुद्रितमिति मन्ये। अस्तु, सम्प्रति प्राप्तमुद्राणां वर्णनं क्रियते।

**Copyright:** © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

**1. उड्डियानबन्धः** – एतस्मिन् बन्धे केवलं विषयस्य महिमामण्डनमेव दृश्यते। प्रक्रियायाः वर्णनं नास्ति, परञ्च कदा करणीयम् इति निर्दिष्टम् –

**तस्य मुक्तिस्तनोः कायात्तस्य बन्धो हि दुष्करः।**
**अग्नौ तु चालिते कुक्षौ वेदना जायते भृशम्॥**

अर्थात् अनेन बन्धेन वायोः शरीरे विस्तारो न्यूनत्वेन सम्पद्यते अतः इदं दुष्करः। अनेन अग्निचालनो भवति अतः पाचनक्रियासम्पद्यमाने सति अर्थात् भोजनान्ते इदं नाचरणीयम् अन्यथा उदरे तीव्रपीडा भविष्यति। अत्यधिकबुभुक्षितेऽपि एवञ्च विण्मूत्रवेगसम्पन्नेऽपि इदं नाचरणीयम्। हितं मितञ्च भोक्तव्यं स्तोकं स्तोकम् अनेकधा इति विशेषनियमः[1]।

**2. मूलबन्धः** – अस्मिन् वर्णने आचार्याः प्रक्रियावर्णनं निगद्यते। ते कथयन्ति यत् – अपानं मुकुलीकृत्य गुदाम् ऊर्ध्वम् आकर्षयेत्। प्रणवेन कुण्डलिनीं समुत्थाप्य पुनः ओङ्कारेण विसर्जयेत्[2]। अस्मिन्नैव क्रमे गुप्तरीत्या आर्याः वज्रोलीविपरीतकरणीखेचरीमुद्राणां सङ्केतानि क्रियन्ते। यथा – मार्गे बिन्दुं समाबध्य अर्थात् वज्रोलीविपरीतकरणीरीत्या वीर्यं स्थैर्य, ‘वह्निं प्रज्वाल्य जीवने’ अर्थात् अन्तः शरीरे उड्डीयानक्रियया योगाग्निं संवद्र्ध्य, ‘शोषयित्वा तु सलिलम्’ अर्थात् खेचरीजालन्धरबन्धाभ्याम् ऊर्ध्वतो द्रवितामृतम् ऊर्ध्वे एव शोषयेत्। अनेन पूर्वोक्तसम्पूर्णविवेचनस्य प्रयोगेन कायं दृढं भवेत्।

**गुदयोनिसमायुक्ते आकुञ्चत्येककालतः।**
**अपानमूर्ध्वगं कृत्वा समानोऽन्ने नियोजयेत्॥**

अर्थात् मूलबन्धं कृत्वा यदा अपानमूर्ध्वगो भवति तर्हि जालन्धरोड्डीयानाभ्याम् अपानस्य समाने मेलनं कर्त्तव्यम्[3]। अनेन सर्वनाडीनां निरोधनं भवति। एतस्य एवापरनाम सम्पुटो योगेति। एतेन बन्धत्रयः सिद्ध्यते। अस्य निरन्तराभ्यासेन वायोः सिद्धिः भवति।

**3. जालन्धरबन्धः** – एतस्य बन्धस्य वर्णनं दार्शनिकदृष्ट्या प्राप्यते। निरन्तरात्मचिन्तनमेवात्र कण्ठमुद्रया प्रदर्शितम्[4]।

**4. महावेधमुद्रा** – वायोर्गतिमवरुध्य अन्तः कुम्भकं कृत्वा समहस्तयुगं भूमौ पादयुगमपि समंकृत्वा च चतुष्पीठम् अर्थात् मूलाधार–स्वाधिष्ठान–मणिपुर–अनाहतचक्ररूपीपीठानां स्थानं यत्र अर्थात् मेरुदण्डे वाय्वाघातेन क्रियाशीलनत्वं सम्पादयेत्[5]।

**ध्यानबिन्दूपनिषद्** – कृष्णयजुर्वेदीयध्यानबिन्दूपनिषदि व्यापकतया योगशास्त्रोक्तमुद्राणां क्वचित्स्पष्टं क्वचित्सङ्केतरीत्या बन्धत्रयेण सह खेचरीवज्रोलीमहामुद्राणां वर्णनं प्राप्यते। एतत् षडात्मकमुद्राणां क्रमशः स्वरूपं विवेच्यते।

**1. मूलबन्धः** – पार्ष्णिभागेन सम्पीड्य योनिं समाकुञ्च्य गुदं सङ्कोचयेत् इति स्थूलपक्षः। इदानीम् अपानमूर्ध्वम् आकृष्येति मनोयोगात्मकपक्षः। उभयात्मकपक्षस्य संयोजनं मूलबन्धशब्देन व्यवह्रियते।

**फलश्रुतिः** – नित्यं मूलबन्धाभ्यासेन प्राणापानयोरैक्यत्वात् मूत्रपुरीषयोः क्षयो जायते। अस्मात् प्रभावात् वृद्धोऽपि तरुणायते[6]। इदं वर्णनं हठयोगप्रदीपिकायामपि ईदृशमेव प्राप्यते[7]।

---

1 व॰उ॰ – अ.स॰ – 5, श्लो.स॰ – 8-9
2 व॰उ॰ – अ.स॰ – 5, श्लो.स॰ – 33
3 व॰उ॰ – अ.स॰ – 5, श्लो.स॰ – 38
4 व॰उ॰ – अ.स॰ – 5, श्लो.स॰ -- 62 – 61
5 व॰उ॰ – अ.स॰ – 5, श्लो.स॰ – 61 – 62
6 ध्या॰उ॰ श्लो.स॰ – 74 – 75

**2. उड्डीयानबन्धः** – अक्षरशः वर्णनं हठयोगप्रदीपिकायामपि मिलति।

**उड्याणं कुरुते यस्मादविश्रान्तमहाखगः।**
**उड्डियाणं तदेव स्यात्तत्र बन्धो विधीयते॥**
**उदरे पश्चिमं ताणं नाभेरूर्ध्वं तु कारयेत्।**
**उड्डियाणोऽप्ययं बन्धो मृत्युमातङ्गकेसरी[8]॥**

**3. जालन्धरबन्धः** – इदमपि हठयोगप्रदीपिकायामपि शब्दशः प्राप्यते[9]।

**4. खेचरीमुद्रा** – एतस्या अपि वर्णनं हठयोगप्रदीपिकायां शब्दशः द्रष्टव्यः[10]।

**5. योनिमुद्रा[11]** – एतस्याः एवापरनाम वज्रोलीमुद्रा वर्त्तते। अस्मिन् प्रकरणे शरीरस्थसारतत्त्वस्य माहात्म्यप्रदर्शनपूर्वकम् एकस्मिन् देहे एव वीर्यरजसोःस्थितिः अभिव्यक्ताः। अत्र वीर्यस्य सम्बन्धः चन्द्रेण सह यस्तु सहस्रारे शिवरूपे वर्त्तते इति प्रदर्शितः। रजोविषये अत्र लोहितात्मको महारजः इति वचनं प्राप्यते। रक्तवर्णात्मकोऽयं महारजः प्रतिशरीरं वर्त्तते। शक्तिजागरणात् सूर्यतत्त्वविशिष्टोऽयं महारजः चन्द्रतत्त्वे विलीयते। अत्रैकस्य विचित्रकूटश्लोकस्य उत् प्रश्नात्मकश्लोकस्यापि प्राप्तिः भवति।

**शुक्लं चन्द्रेण संयुक्तं रजः सूर्यसमन्वितम्।**
**द्वयोः समरसीभावं यो जानाति स योगवित्॥**

यः सूर्यचन्द्रात्मकवीर्यरजसोः समरसीभावप्रक्रिया जानाति स एव योगवित्। निश्चितमेव एतस्याः ज्ञाता दुर्लभः।

**6. महामुद्रा** – यया मुद्रया समस्तमलानां शोधनं भवति, चन्द्रसूर्ययोः मिलनं भवति एवञ्च सर्वेषां रसानां सम्यक्तया शोषणं भवति सा महामुद्रेति[12]। फलश्रुतिप्रस्तुत्यनन्तरं प्रक्रियायाः वर्णनं प्राप्यते – हनुः वक्षोन्यस्त सम्पीड्य, वामाङ्घ्रिणा योनेः सुषिरं निपीड्य, दक्षिणपादं यं प्रविततं वर्त्तते तं हस्ताभ्यामनुधारयन्, कुक्षियुगलं श्वसनेन आपूर्य, शिरेण जानुं संस्पर्श्य च शनैः रेचनं कुर्यात्। एषा पातकनाशिनीमहामुद्रायाः प्रयोगपक्षेति।

पूर्वोक्तविवेचनेनेदं स्पष्टं यत् हठयोगप्रदीपिकायां प्रायः प्राप्तश्लोकानामुपनिषदत्सु दर्शनं शब्दशो भवति। अतः हठयोगप्रदीपिका एका सङ्ग्रहग्रन्थरूपे दर्शनीया। एवञ्च अत्र प्राप्तयोनिमुद्राविषयकवर्णनेन लोके व्याप्तवज्रोलीनामकभ्रमात्मकस्त्रीपुंसोः सम्भोगरूपकमुद्रायाः खण्डनं सिद्ध्यति।

**नादबिन्दूपनिषद्** – प्रस्तुतोपनिषदि अनाहतनादानुसन्धानमिति विषयमधिकृत्य वर्णनं प्राप्यते। यथा तु योगशास्त्रे नादविषयकमाहात्म्यं प्रायः सर्वे एव जानन्ति यत् सदाशिवोक्तानि सपादलक्षचित्तलयावस्था–समाधायकानि उपासनानि लोके सन्ति। तथापि तेषु सर्वेष्वपि लयेषु श्रुतिमिलितानाहतनादानुसारेण तदन्ते सन्धीयमानचित्तसमाधिरूपं लयमेव वयं (शङ्कराचार्याः) मान्यतमं मन्यामहे।

---

7 ह॰प्र॰उ॰सं॰ – 3, श्लो॰स॰ – 61, 65
8 ध्या॰उ॰ श्लो॰स॰ – 76 – 77
9 ध्या॰उ॰ श्लो॰स॰ – 78 – 79
10 ध्या॰उ॰ श्लो॰स॰ – 80 – 85
11 ध्या॰उ॰ श्लो॰स॰ – 87 – 91
12 ध्या॰उ॰ श्लो॰स॰ – 91 – 92

**सदाशिवोक्तानि सपादलक्षलयावधानानि वसन्ति लोके।**

**नादानुसन्धानसमाधिमेकं मन्यामहे मान्यतमं लयानाम्[13]॥**

अत: एतदात्मकचित्तलयावस्था–समाधायकपरमलक्ष्यसाधनभूतस्यात्यन्त–रहस्यपूर्णवर्णने अस्याम् उपनिषदि वैष्णवी–सञ्ज्ञाविशिष्टमुद्राया: साङ्केतिकवर्णनं प्राप्यते।

**सिद्धासने स्थितो योगी मुद्रां सन्धाय वैष्णवीम्।**

**शृणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमन्तर्गतं सदा[14]॥**

एतस्य प्राप्तवर्णनस्य स्पष्टतायै हठयोगप्रदीपिकायाम् एक: श्लोक: प्राप्यते। इदं वर्णनमपि नादानुसन्धानपक्षस्य प्रक्रियारूपकविभागे मिलति। तदपि दर्शनीयम् –

**कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां यं शृणोति ध्वनिं मुनि:।**

**तत्र चित्तं स्थिरीकुर्याद्यात्स्थिरपदं व्रजेत्[15]॥**

अर्थात् मननशीलो योगी हस्ताङ्गुष्ठाभ्यां श्रोत्रे विधाय अर्थात् हस्ताङ्गुष्ठौ श्रोत्रविवरयो: कृत्वा यम् अनाहतध्वनिम् आकर्णयति एवञ्च तस्मिन् ध्वनौ चित्तं स्थिरीकुर्यात्। स्थिरं पदं व्रजेत् अर्थात् तुर्याख्यं गच्छेत्। प्रस्तुतोपनिषदि अपि फलश्रुतिरूपे इदमेव भावं प्राप्यते –

**अभ्यस्यमानो नादोऽयं ब्रह्म आवृणुते ध्वनि:।**

**पक्षाद् विपक्षमखिलं जित्वा तुर्यपदं व्रजेत्[16]॥**

अत: निष्कर्षदृष्ट्या इदं वक्तुं शक्यते यत् नादानुसन्धानाय यत्किमपि मुद्रादृष्ट्या मुख्यं वर्त्तते तस्मिन् वैष्णवीमुद्राया: विशिष्टमाहात्म्यं वर्त्तते। एतस्या: अभावे नादश्रवणप्रक्रियाया: पूर्णत्वं न भवति। इदमपि सञ्ज्ञेयं यत् नादश्रवणायान्त:करणस्य शौचत्वम्, अनेन सहैव प्राणायामस्यात्यन्तावश्यकता भवति। वैष्णवीमुद्राया: प्रयोग: प्रारम्भिकस्तरे एव भवति। नादस्योत्तमस्तरे केवलं चित्तस्थैर्यमेव पर्याप्तमित्यलम्।

**मण्डलब्राह्मणोपनिषद्** – आत्मतत्त्वोपदेशाभिलाषीं महामुनियाज्ञवल्क्यं प्रति भगवानादित्य: यद् किमपि कथितं तत् सर्वं प्रस्तुतोपनिषदि निगदितं वर्त्तते। पञ्चब्राह्मणात्मिकेयम् उपनिषद् अत्यन्त एव सरलरीत्या योगशास्त्रोक्तगुप्तमुद्राणां वर्णनं प्रस्तौति। प्रथममण्डले शाम्भवीमुद्राया: वर्णनं दर्शनीयम् –

**1. शाम्भवीमुद्रा** – लक्ष्येऽन्तर्ब्राह्यायां दृष्टौ निमेषोन्मेषवर्जितायां चेयं शाम्भवीमुद्रा भवति। सर्वतन्त्रेषु गोप्या महाविद्या भवति। यज्ज्ञानेन संसारनिवृत्ति:। तत्पूजनं मोक्षफलदम्[17]। स्पष्टत्वाच्च न विवेच्यते। अन्तर्लक्ष्ये कस्य ध्यानं कुर्यात् अथवा साधकस्य ध्यानाश्रय: को भवेत् इत्यात्मकप्रश्नस्योत्तरे बहूनि मतानि सन्ति। यथा – प्रथममतानुसारम् अन्तर्लक्ष्यं जलज्योति: स्वरूपं भवति।

13 यो.त., श्लो.स. – 2
14 ना.बि.उ., श्लो.स. – 31
15 ह.प्र., उ.सं. – 4, श्लो.स. – 82
16 ना.बि.उ., श्लो.स. – 32
17 म.ब्र.उ. – ब्रा.सं. 1 – गद्यस. – 21

अन्तर्ब्राह्येन्द्रियैरदृश्यत्वात् महर्षिवेद्यम्। जलज्योतिरन्तर्लक्ष्यं सहस्रारे कर्त्तव्यम्। केचन मन्यन्ते आचार्याः यद् बुद्धौ सर्वाङ्गसुन्दरपुरुषरूपं ध्यातव्यम्। अन्ये च शीर्षान्तर्गतमण्डलमध्यगं पञ्चवक्त्रमुमासहायं नीलकण्ठं भगवान्नीलकण्ठशिवं यस्तु प्रशान्तोऽस्ति तमाराध्येत्। अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तर्लक्ष्यम् इति अन्ये।

**सर्वेषु मतेषु आत्मभूतब्रह्मणः ध्यानमेवेष्टम्[18]।**

**2. खेचरीमुद्रा**[19] – ज्योतिर्दर्शनरूपात्मकप्रस्तुतमुद्रायाः अत्र वर्णनं प्राप्यते। तालुमूले गाढतमदर्शने नित्याभ्यासाद् मण्डलाकारं ज्योतिर्दृश्यते। तज्ज्योतिरेव सच्चिदानन्दं ब्रह्म वर्त्तते। सहजानन्दे मनो लीयते यदा तदा शान्तो भवति सासांरिकव्यक्तिः। इयमेव खेचरीमुद्रा इति। खेचरीसिद्धिचिह्नानि अपि अत्र प्राप्यन्ते – तानि अपि द्रष्टव्यानि। सर्वप्रथमं तारकवज्ज्योतिः दृश्यते। तदन्तरं वज्रदर्पणम्, पूर्णचन्द्रमण्डलम्, नवरत्नप्रभामण्डलम्, मध्याह्नार्कमण्डलम् एवञ्चान्ते वह्निशिखामण्डलं दृश्यते[20]।

**3. षण्मुखीमुद्रा**[21] – यदा साधकः प्राणापानयोरैक्यं कृत्वा कुम्भकं समार्च्य नासाग्रदर्शनदृढभावनया द्विकराङ्गुलिभिः षण्मुखीकरणेन प्रणवध्वनिं निशम्य मनस्तत्र लीनं करोति तदा अस्य लयप्रभावात् तस्य साधकस्य कर्मणा लेपनं न सम्भवति। सर्वेषां कर्मणां सम्बन्धः सूर्योदयेन अस्तेन च भवति। इत्यात्मकसाधकस्य कृते चिद्रूपकसूर्यस्य कदापि उदयास्तगमनं भवति एव न। इत्येव कारणं वर्त्तते यत् योगिनां कृते सर्वेषां कर्मणामभावत्वं भवति। एतत्त्रयमुद्राणां प्रस्तुतवर्णननिश्चितमेवान्तर्लक्ष्यमधिकृत्य चित्तशुद्धिपूर्वकसङ्कल्पशून्यत्वेऽवस्थिते सति स्वयमेव प्रयोगप्रधानयोगपक्षस्याविर्भावो भवति। इयं स्थितिः प्राणायमतः प्रत्याहारे प्रवेशाय मुद्राणामौचित्यसूचिका वर्त्तते।

**योगकुण्डल्युपनिषद्** – अस्यामुपनिषदि योगस्यात्यन्तविस्तृतं गहनञ्च वर्णनं दृश्यते। अत्र शक्तिचालने क्रियाद्वयस्य[22] प्रतिपादनं मिलति। सरस्वतीसञ्चालनं प्राणनिरोधनञ्चेति अत्र सरस्वतीशब्देन अरुन्धतीनाड्याः ग्रहणमपेक्षितम्। यथा तु पूर्वतः शक्तिचालनशब्देन कुण्डलिनीजागरणमुत् ऊर्ध्वगमनमभिलक्षितं वर्त्तते। तस्यैवात्रापि ग्रहणं करणीयम्। सम्प्रति सरस्वत्याः सञ्चालनम् इत्यनेन किं ग्रहणीयम्, कथमियं क्रिया सम्पद्यते तल्लिख्यते –

**1. सरस्वतीचालनम्** – सरस्वतीनाड्याः ज्ञाने एतस्याः क्रियायाः मुख्यार्थं निहितम्। सरस्वतीनाड्याः स्थानविषयकवर्णनं वराहोपनिषदि पञ्चमाध्याये प्राप्यते। 'सुषुम्ना पश्चिमे चारे स्थिता नाडी सरस्वती'[23] अर्थात् सुषुम्नानाड्याः पश्चिमे पृष्टे सरस्वतीसञ्ज्ञकनाड्याः स्थानं वर्त्तते। स्थानज्ञानानन्तरं प्राप्तक्रियायाः वर्णनं क्रियते –

**द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यञ्च अम्बरं चतुरङ्गुलम्।**
**विस्तीर्णं तेन तन्नाडीं वेष्टयित्वा ततः सुधीः॥**
**अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां तु हस्ताभ्यां धारयेद् दृढम्।**
**स्वशक्त्या चालयेद्वामे दक्षिणेन पुनः पुनः॥**[24]

18 म॰ब्र॰उ॰ – ब्रा॰सं॰ 1 – गद्यस॰ – 22
19 म॰ब्र॰उ॰ – ब्रा॰सं॰ 2 – गद्यस॰ – 6
20 म॰ब्र॰उ॰ – ब्रा॰सं॰ 2 – गद्यस॰ – 7
21 म॰ब्र॰उ॰ – ब्रा॰सं॰ 2 – गद्यस॰ – 9
22 यो॰कु॰उ॰ – अ॰स॰ – 1, श्लो॰स॰ – 8
23 व॰उ॰ – अ॰स॰ – 5, श्लो॰स॰ – 25
24 यो॰कु॰उ॰ – अ॰स॰ – 1, श्लो॰स॰ – 11 – 12

यस्मिन् समये प्राणवायु: वामे वहति तस्मिन् समये पद्मासनं बद्ध्वा द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यं तथा च चतुरङ्गुलविस्तृतमम्बरं नाभौ स्थले परिवेष्ट्य हस्ताभ्याम् अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां लिङ्गत: किञ्चितूर्ध्वं नाभित: किञ्चिदध: दृढतया धारयेत्। अग्रिमस्थितिरत्यन्तगोपनीयं वर्त्तते एवञ्च परम्पराभेदेन विविधपूर्णमपि दृश्यते। केचनात्र 'वामे दक्षिणेन' इत्यनेन इडापिङ्गलयो: ग्रहणं कुर्वन्ति। केचन सरस्वतीनाड्या: स्थानं जिह्वायां विचिन्त्य जिह्वाया: एव वामे दक्षिणे स्वशक्त्या चालनमेव सरस्वतीचालनं मन्यन्ते। परञ्च पूर्वोक्तप्रथमद्वयश्लोकेन सह एतस्य श्लोकांशस्य पूर्वापरविशिष्टार्थसमायोजनायात्र घेरण्डसंहितायां वर्णितपक्षस्य ग्रहणं करणीयम्। तत्र प्राप्यते –

**'नासाभ्यां प्राणमाकृष्य अपाने योजयेत् बलात्'**[25]

अत: अत्र 'वामे दक्षिणेन' प्राणानां नासाभ्यां युगपत् ग्रहणं समुचितम्। यदि तु क्रमिकरीत्या प्राणानां ग्रहणं मन्यते तर्हि 'बलाद्' पदस्य यस्तु घेरण्डसंहितायां दृश्यते, तेन सह व्यवस्थितसम्बन्धो नैव सम्भविष्यति। यतो हि बलात् पदेन अत्र त्रिबन्धस्य योगमपेक्षितम्। मुहूर्त्तद्वयपर्यन्तं निर्भयात् प्रक्रियानुपालनेन सुषुम्नायां प्राणानां प्रवेशो भवति। अस्मिन् प्रकरणे सुषुम्नायां कुण्डल्या: अपकर्षणस्यापि वर्णनं प्राप्यते। एतस्य एव सङ्केत: घेरण्डाचार्या: अपि कृतवन्त:[26]। अश्विनीमुद्रया एतस्यापकर्षणस्य कार्यं नियोजितं दृश्यते। अग्रिमवर्णने त्रिबन्धस्य दर्शनं दृश्यते। त्रिबन्धै: प्राणापानयोरैक्यं सम्पद्यते। सरस्वतीसञ्चालने वायो: रेचनं सूर्यनाडीत: करणीयम्। जालन्धरबन्धस्यौचित्यं सम्पादनाय 'कण्ठसङ्कोचनं कृत्वा वक्षसश्चोर्ध्वगो मरुत्'[27] इति वचनम् उपनिषदि प्राप्यते। एतस्या: मुद्राया: अभ्यासेन शरीरस्तरे गुल्मरोग:, जलोदर: प्लीहा इत्यादयरुदरसम्बद्धरोगा: विनिश्यन्ति[28]। अस्मिन्नैव क्रमे बन्धत्रयाणां स्वरूपं प्राप्यते –

**2. मूलबन्ध:** – मलमूत्रमार्गयो: आकुञ्चनं कृत्वा अधोगामी अपानस्य ऊर्ध्वाकर्षणम् एव मूलबन्धशब्देन व्यवह्रियते। यदा अपानवयूर्ध्वगामी भूत्वा वह्निमण्डलपर्यन्तं व्याप्यते तर्हि वायो: आहतत्वात् दीर्घाग्निशिखा प्रदीप्यते। तया दीप्ताग्निशिखया दह्यमानप्राणा: उष्णस्वरूपमया: भवन्ति। अनेन देहस्थाग्नि: प्रदीप्यते। प्राणसन्तप्तानन्तरोष्णत्वे सति उष्णप्रभावात् कुण्डलिनी अपि सन्तप्तय सम्प्रबुध्यते। अत: कुण्डलिनीजागरणाय योगिभि: सदा मूलबन्ध: कर्त्तव्य:।

**3. उड्डीयाणबन्ध:** – सामान्यतया उड्डीयान इति नकारान्तशब्दस्य प्राप्तिर्भवति परञ्चात्र णकारान्तो दृश्यते।

**प्रक्रिया** – वज्रासने स्थिते सति (अत्र वज्रासनेन सिद्धासनस्य ग्रहणं करणीयम्) कराभ्यां पादौ दृढं धारयेत्। गुल्फदेशसमीपे यद् कन्दं वर्त्तते तं प्रपीडयेत्। अत्र कन्देन पूर्वोक्तविभिन्नप्रकरणे कन्दस्य एव ग्रहणं करणीयम्। उदरे पश्चिमं तानं नाभेरुर्ध्वं कारयेत् इत्यादि अन्यत्सर्वं तु सामान्यमेव वर्त्तते[29]। उड्डियानविषयैकं कूटम् अपि प्राप्यते।

**कुम्भकान्ते रेचकादौ कर्त्तव्यस्तूड्डियाणक:।**
**बन्धो येन सुषुम्नायां प्राणस्तूड्डीयते यत:॥**[30]

कस्मिन्नपि प्राणायामे कुम्भकान्ते अर्थात् अन्त:कुम्भकान्ते तथा च रेचकस्य आदौ उड्डियानस्य प्रबन्धो विधेय:। अनेन प्राणा: सुषुम्नायां प्रविशन्ति।

---

25 घे.सं., तृ.उ., श्लो.स. – 45
26 घे.सं., तृ.उ., श्लो.स. – 55 – 56
27 यो.कु.उ. – अ.स. – 1, श्लो.स. – 16
28 यो.कु.उ. – अ.स. – 1, श्लो.स. – 18
29 यो.कु.उ. – अ.स. – 1, श्लो.स. – 48 – 49
30 यो.कु.उ. – अ.स. – 1, श्लो.स. – 47

**4. जालन्धरबन्धः** – पूरकान्ते कण्ठसङ्कोचरूपकवायुमार्गनिरोधकः जालन्धराभिधः कर्त्तव्यः[31]। त्रयाणां समन्विताभ्यासे उज्जायीभस्त्रादिप्राणायामस्य व्यवस्थिताभ्यासपूर्वकं प्रतिदिनं कुम्भकस्य सङ्ख्यायां वर्द्धनं कारयेत्।

**5. खेचरीविद्या** - प्रस्तुतोपनिषदि द्वितीयाध्याये खेचरीसञ्ज्ञिकाविद्यायाः वर्णनं वर्त्तते। सम्प्रति तस्याः परमगुप्तखेचरीविद्यायाः साङ्गोपाङ्गं स्वरूपं विलिख्यते – सर्वप्रथमन्तु दृढबुद्ध्या खेचरीं ज्ञातुं प्रवर्तेत्। ज्ञानस्याश्रयाः सन्ति अर्थात् यैः माध्यमैः ज्ञातुं शक्यते – ग्रन्थाः, गुरवः, अभ्यासश्चेति। ज्ञाता अर्थात् अभ्यासपूर्वकानुभवात्मकः साधकः जरामृत्युगदघ्नो भवति। प्रारम्भिकाणां कृते इत्यात्मकविज्ञगुरुं प्राप्य तस्मिन् शरणे स्वां समर्प्य तस्मिन् आज्ञायां खेचरीं जानीयात्। अस्यां साधनायाम् अभ्यासपक्षस्य यावत् महत्त्वं वर्त्तते तावत् एव गुरुमुखतः प्राप्तमेलनस्यापि वर्त्तते। अभ्यासस्य प्राप्तिः तु जन्मजन्मान्तरे भवितुं शक्यते परञ्च मेलनस्य प्राप्तिः शतजन्मनि अपि न लभ्यते। बहुजन्मान्ते अभ्यासं कृत्वा ईश्वरकृपावशात् कस्मिन् जन्मनि मेलनं प्राप्यते। गुरुमुखरीत्या गृहीतशास्त्रस्य विशिष्टार्थं ग्रहणेन साधको विमुच्यते बन्धनात्। शास्त्रस्य अस्मिन् प्रकरणे अर्थमस्ति विशिष्टरहस्यम्। यं विना गुरुः अपि गुरुपदं नार्हति। खेचरीबीजेन सहितं खेचरीमन्त्रं जपति एवञ्च अनेन सहैव खेचरीनामकयौगिकक्रियायाः अभ्यासं करोति, स खेचराधिपतिः भूत्वा खेचरेषु अर्थात् खम् आकाशः शरीरस्थविशुद्धिचक्राद्दूर्ध्वं यः आकाशः तस्मिन् आकाशे चरति अर्थात् वसति।

**(क) खेचरीबीजं** प्रस्तूयते – इदमपि कूटरीत्या एव प्राप्यते –

**खेचरावसथं वह्निमम्बुमण्डलभूषितम्।**

**आख्यातं खेचरीबीजं तेन योगः प्रसिद्ध्यति॥**

खेचराणां वासः आकाशः तस्य वाचकः हकारो वर्त्तते, वह्निः अर्थात् अग्निः तस्य वाचकः रकारः, अम्बुवाचकः ईकारः एवञ्च मण्डलम् अर्थात् अनुस्वारः भवति। तर्हि सर्वेषां वाचकानां संयोजनं ह् + र् + ई + म् = ह्रीं भवति। इति खेचरीबीजं शास्त्रे प्रसिद्धम्। एतद्वदेव अग्रिमश्लोकेषु अपि पूर्वोक्तरीत्या बीजानां वर्णनं प्राप्यते। परम्परायाम् एतेषां बीजानां शरीरस्थकेन्द्रैः सह संयोज्य प्राणरीत्या साधना भवति। पञ्च लक्षं जपेत् यदि तर्हि तस्य साधकस्य श्रीखेचरीसिद्धिः स्वयमेव भवति।[32] बीजमन्त्रस्य प्राप्तिः गुरुमुखात् प्राप्तेऽपि यदि न जपति तर्हि एतस्य विपरीतपरिणामोऽपि भवति। इदमपि मुख्यकारणं वर्त्तते गुरुपरम्परायामपि सुसाधकानां कृते अपि इयं मुद्रा मन्त्रपूर्वकं न सुलभम्। इयं प्रक्रिया अर्थात् खेचरीबीजमन्त्रपूर्वकसम्पूर्णमन्त्रस्य प्राप्तिः एव शास्त्रशब्देन व्यवह्रियते। शास्त्रपूर्वकाभ्यासमाचरेत् अनेन शीघ्रतया सिद्धिः भवति।

**(ख) खेचरीसाधनाक्रमः** – आत्मज्ञसाधकः गुरोपदिष्टरीत्या सप्त वासरे तालुमूलं समुत्कृष्य तालुमूलस्य सर्वं मलं विशोधयेत्। स्नुहिपत्रादिना रसनामूलं समुच्छिनेत्। समुच्छेदनप्रक्रिया परम्परायां सर्वेषां कृते नास्ति। चालनदोहनरीत्या जिह्वायां दीर्घत्वं सम्पादयेत्। वर्षत्रये जिह्वा शनैः शनैः कपालकुहरे प्रविश्य वज्रकपाटं ब्रह्मरन्ध्रं परिभिद्यते। इयं सर्वा प्रक्रिया अत्यन्तशनैः शनैः योग्यगुरुमार्गदर्शने आचरेत् अन्यथा हानिः अपि भवितुं शक्यते। सम्प्रति योगशास्त्रस्य परमगोप्यमन्थनक्रियायाः वर्णनं क्रियते। मन्थनक्रियायाः सर्वे अधिकारिणः न भवन्ति। इयं विद्या अत्यन्तदुर्लभा गोप्या अमोघा एवञ्च अनुचितरीत्याभ्यासे सति प्राणहारी अपि वर्त्तते। विवेकवैराग्यपुरस्सरं यस्य जिह्वा ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तप्रविष्टा, यस्मिन् जीवने योगात्परं किमपि नास्ति स एव अधिकारी। खेचर्यां तीव्रसिद्धिः प्राप्त्यर्थं जपं मन्थनञ्च उभे आचरणीयतव्ये[33]। मथनविधौ अत्यन्तगुप्तरीत्याचार्याः सङ्केतितो यत् स्वर्णजां रोप्यजां लौहजां वा

31 यो.कु.उ. – अ.स. – 1, श्लो.स. – 51

32 पूर्ववत् श्लो.स. – 22

33 पूर्ववत् श्लो.स. – 43 – 44 उत्तरार्द्धपर्यन्तम्

शलाकिकां नासिकारन्ध्रं नियोज्य अथवा दुग्धसिक्तेन तन्तुना अपि कर्त्तुं शक्यते। प्राणान्निरुध्य हृदये, सुखासनेऽवस्थिते सति भ्रूमध्ये नेत्रस्थैर्यं कृत्वा, शनैः शनैः मथनमाचरेत्[34]। प्रस्तुतप्रक्रियात्यन्तगुप्तरीत्याचार्याः मथनविधायाः वर्णनं कृतम्।

**वैशिष्ट्यं** प्रस्तूयते – योगपरम्परायां यदा साधकस्य जिह्वा अत्यन्तसहजरीत्या मुखनासिकासंयोजनक्षेत्रविशेषे सहजतया प्रवेशने साफल्यमर्हति तर्हि एतस्य मथनपक्षस्य प्रयोगो विधीयते। अस्मिन् प्रचण्डक्रियापक्षे सर्वेषां साधकानां योग्यता नास्ति, अतः सामान्यतया न प्रवर्तेत्। अत्र विशेषविधिना स्वर्णमयमुत् रजतमयं शलाकां नासिकामार्गेण क्वचित् यतः जिह्वा प्रविशति ततः, जिह्वायामावृत्त्य मस्तिष्के प्रविश्य प्राणान्निरोध्य मन्थनं प्रचलति। मासे एकवारमपि एतस्याचरणं पर्याप्तं वर्त्तते। एतस्य प्रभावः अत्यन्तदारुणो वर्त्तते। मूर्च्छा तु सामान्यं वर्त्तते, अपितु कदाचित् स्पन्दनाधिक्यत्वात् प्रक्रियायां प्रारम्भिकप्रवेशोऽपि न जायते। अनवधानस्यात्र स्थानमेव नास्ति। मृत्युः अपि भवितुं शक्यते। इदमेव कारणं वर्त्तते एतस्य गुप्तस्वरूपस्य। शास्त्रेऽपि निर्देशः प्राप्यते –

**न सदा मथनं शस्तं मासे मासे समाचरेत्।**

**सदा रसनया योगी मार्गं न परिसङ्क्रमेत्॥**[35]

यावत् पर्यन्तं प्राणामूर्ध्वगमनं नैव सम्पद्यते तावत् पर्यन्तं एतस्याभ्यासः अत्यन्तं दारुणं मन्ये। अस्माकं योगपरम्परायाम् अस्यां प्रक्रियायां प्रवेशाय वायुनेतिः वायुधौतिश्च अत्यन्तप्रसिद्धे स्तः। एतस्याः वर्णनं चतुर्थाध्याये मुद्राणां सहायकाऽवयवा इत्यात्मके प्रकरणे षट्कर्माणि इति उपप्रकरणे क्रियते तत्रैव दर्शनीयम्। खेचरीमन्त्रस्य यथार्थस्वरूपं योगपरम्परायां गुरुमुखादेव प्राप्तव्यं सामान्यतया मेलनमनु 'ह्रीं भं सं मं पं सं क्षं'[36] इत्यात्मकमन्त्रस्य प्रस्तुतोपनिषदि तृतीयाध्याये प्राप्यते। सम्पूर्णखेचरीमुद्राप्राप्ते अपि द्वादशवर्षस्य कालोऽभ्यासे व्ययति। ये क्षणिकाभ्यासिनः सन्ति तेषां कृते किं कथनीयम्।

**योगशिखोपनिषद्** – ज्ञानयोगयोः संयुक्ताभ्यासेन मोक्षस्य प्राप्तिर्विधायिका इयमुपनिषद् सम्पूर्णयोगसम्प्रदायेषु अत्यन्तमादरमर्हति। ब्रह्माशिवयोः प्रश्नोत्तरात्मकसंवादः एतस्याः स्वरूपम्। अस्यां मानवजीवनस्य परमलक्ष्यप्राप्तये योगः कथं विशिष्यते इति विवेचितं वर्त्तते। सर्वविधक्लेशानां केवलं ज्ञानवैराग्यरीत्या शमने आत्यान्तिकनिवृत्त्याभावोऽत्र वर्णितं दृश्यते – यथा –

**पिपीलिका यदा लग्ना देहे ध्यानाद्विमुच्यते।**

**असौ किं वृश्चिकैर्दष्टो देहान्ते वा कथं सुखी॥**[37]

**देहान्ते किं भवेज्जन्म तन्न जानाति मानवाः।**

**तस्माज्ज्ञानञ्च वैराग्यं जीवस्य केवनं श्रमः॥**[38]

**इत्यादितर्कैः योगस्याचरणे प्रवृत्तिः सम्पाद्यते।**

**योगहीनं कथं ज्ञानं मोक्षदं भवतीह भोः।**

**योगोऽपि ज्ञानहीनस्तु न क्षमो मोक्षकर्मणि॥**[39]

---

34 पूर्ववत् श्लो.स. – 44 – 46 पूर्वार्द्धपर्यन्तम्

35 पूर्ववत् श्लो.स. – 47

36 पूर्ववत् अ.स. – 3

37 यो.शि.उ., अ.स. – श्लो.स. – 33

38 यो.शि.उ., अ.स. – श्लो.स. – 32

39 यो.शि.उ., अ.स. – श्लो.स. – 13

योगशास्त्रमहत्त्वं प्रतिपादने शिवोच्यते –

**ज्ञानेनैव विना योगो न सिध्यति कदाचन।**

**जन्मान्तरैश्च विविधैः योगो ज्ञानेन लभ्यते॥**

**ज्ञानं तु जन्मनैकेन योगादेव प्रजायते।**

**तस्मात् योगात्परतरो नास्ति मार्गस्तु मोक्षदः॥**[40]

अस्तु, सम्प्रति प्रस्तुतोपनिषदि वर्णितमुद्रा विवेच्यते। अस्यामुपनिषदि अपि शक्तिचालनमुद्रायाः वर्णनं प्राप्यते –

1. **शक्तिचालनमुद्रा** – अस्यामुपनिषदि एतस्याः मुद्रायाः पूर्णक्रमिकवर्णनं न प्राप्यते। यथा अत्र वस्त्रविवेचनं दृश्यते[41]। परञ्च वस्त्रस्य प्रयोगप्रक्रिया नैवोक्तम्। वज्रासनेऽवस्थिते सति[42] एतस्याः अष्टवारमभ्यासविषयकवर्णनं प्राप्यते परञ्चात्र स्पष्टतया त्रिबन्धस्य विवेचनं न दृश्यते। अस्यां मुद्रायां सूर्यभेदोज्जायीशीतलीभस्त्राख्यप्राणायामानाम् एतेषां प्राणायामानां विवेचनान्तरं त्रिबन्धस्य स्वरूपं सम्प्राप्यते। इदमपि कारणं वर्त्तते यत् योग्याचार्यैः प्रक्रियास्वरूपं ज्ञात्वा आचरणीयम् अन्यथा क्लेशो भविष्यति। बन्धत्रयाणां व्यवस्थिताभ्यासं विना कुम्भकस्योक्तसूर्यभेदादिक्रियां गतिर्नैव जायते। अतः बन्धत्रयाभ्यासपूर्वकमेवेतस्याः आचरणमभ्यासो व करणीयः। सम्प्रति बन्धत्रयं विवेच्यते –

2. **मूलबन्धः**[43] – 'पाष्ण्या गुदं सम्पीड्य पायुमाकुञ्चयेद् बलाद्' इति बारम्बारं करणीयम्। अनेन बन्धेनाधोगामी अपानसञ्ज्ञकवायुः ऊर्ध्वं गम्यते। प्राणापानौ नादबिन्दू चैकतां मूलबन्धेन भवति।

3. **उड्डीयानबन्धः**[44] – नाभेरूर्ध्वमधश्चापि प्रयत्नतः त्राणं कुर्यात्। कुम्भकान्ते रेचकादौ उड्डियानमाचरणीयम्। अस्मात् प्रभावात् प्राणाः सुषुम्नां प्रविश्यन्ते।

4. **जालन्धरबन्धः**[45] – कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापये दृढमिच्छया। पूरकान्तेऽपि एतस्याचरणं करणीयम्। त्रयाणां संयुक्ताभ्यासेन प्राणाः ब्रह्मनाड्यां गच्छन्ति।

5. **षण्मुखीमुद्रा** – एतस्याः प्रक्रियास्वरूपं न प्राप्यतेऽत्र, केवलं सङ्केतेन नादश्रवणाय एतस्याः प्रयोगविषयकविचाराः प्राप्यन्ते[46]। विद्याप्रकाशनविषये गुरोः अवलम्बनमभिव्यक्तम्। नादानुसन्धानमेव खेचरीसिद्धौ हेतुः इति निष्कर्षोऽपि अत्रैव दृश्यते। सर्वेषां कृते योगविद्यायाः कथनमाचरेत् अन्यथा विद्यायाः लोपो भविष्यति।

निष्कर्षदृष्ट्या अस्यामुपनिषदि प्रक्रियापक्षस्य तद्वद् वर्णनं न प्राप्यते यद्वद् योगकुण्डल्युपनिषदि परिदृश्यते। अस्यामुपनिषदि योगमाहात्म्यं, ज्ञानयोगयोः तुलना, नादानुसन्धानस्य सङ्केतादि च मुख्यतया प्राप्यन्ते।

---

40 यो॰शि॰उ॰, अ॰स॰ – श्लो॰स॰ – 52 – 53
41 यो॰शि॰उ॰, अ॰स॰ – श्लो॰स॰ – 81
42 यो॰शि॰उ॰, अ॰स॰ – श्लो॰स॰ – 84
43 यो॰शि॰उ॰, अ॰स॰ – श्लो॰स॰ – 104 – 105
44 यो॰शि॰उ॰, अ॰स॰ – श्लो॰स॰ – 106 – 108
45 यो॰शि॰उ॰, अ॰स॰ – श्लो॰स॰ – 109 – 111
46 यो॰शि॰उ॰, अ॰स॰ – 2, श्लो॰स॰ – 13

**योगतत्त्वोपनिषद्** – मुक्तिकोपनिषद्दृष्ट्या इयमुपनिषद् कृष्णयजुर्वेदीयो वर्त्तते। इयमुनिषद् विष्णुब्रह्मण्योः संवादरूपे निबद्धिताऽस्ति। अस्यां प्रश्नकर्त्ता ब्रह्मा एवञ्चोत्तरदाता विष्णुरिति। ग्रन्थकारानुसारं विष्णुः महातेजस्वी महायोगी चास्ति। तत्त्वज्ञानाय प्रदीपतुल्यत्वात् पुरुषोत्तमशब्देन सम्बोध्यते। अस्यामुपनिषदि महामुद्रामहाबन्धमहावेधखेचरीजालन्धरोड्डीयान–मूलबन्धयोनिबन्धो वा वज्रोलीसहजोल्यमरोलीमुद्राणां क्वचित्सङ्केतमात्रं क्वचित्विवेचनपूर्वकं वर्णनं प्राप्यते।[47]

1. **महामुद्रा**[48] – वामपादस्य पार्ष्णिं योनिस्थाने नियोजयित्वे सति, दक्षिणपादं प्रसार्य हस्ताभ्यां दृढतया धारयेत्। जालन्धरबन्धं विधीय वायोः पूरकं कुर्यात् तदनन्तरं यथाशक्ति प्राणान् धारयित्वा रेचयेत् इति महामुद्रास्वरूपम्। वामाङ्गेन समभ्यस्य दक्षिणाङ्गेन ततोऽभ्यसेत्।

2. **महाबन्धमुद्रा**[49] – अत्र मुद्राविषयेऽस्पष्टत्वं दृश्यते। यतो हि अत्र केवलं प्रसारितपादस्य अन्यपादोपरि न्यसनं कथितम्। न तु त्रिबन्धस्य कथनं वर्त्तते नैव कुम्भकादिप्रक्रियायाः। गुरुपरम्परातः प्राप्तव्यत्वात् सङ्केतरीत्या वर्णनम् आचार्याः कृतवन्त इति मन्ये।

3. **महावेधमुद्रा**[50] – अत्र षण्मुखिमुद्रायां वायोः गतिमावृत्य यस्थितिः सम्पद्यते तस्या एव सञ्ज्ञा महावेध इति कथिता।

अस्मिन् प्रकरणे कर्णमुद्रा शब्दस्य प्रयोगो वर्त्तते। पुटद्वयं समाक्रम्यत्वात् वायुः सत्त्वरमूर्ध्वं प्रति स्फुरति।

4. **खेचरीमुद्रा**[51] – कपालकुहरे जिह्वां व्यावृत्य प्रवेशयेत्। अनया सह भ्रूमध्ये दृष्टिरपि योजनीया। इत्यात्मिका स्थितिः खेचरीशब्देनात्राभिहिता।

5. **जालन्धरबन्धः**[52] – कण्ठमाकुञ्च्य हृदये दृढया स्थापयेत् इति जालन्धरबन्धो भवति।

6. **उड्डीयानबन्धः**[53] – अत्र प्रक्रियायाः वर्णनं नोपलभ्यते।

7. **मूलबन्धः**[54] – योनिं पार्ष्णिभागेन सम्पीड्याकुञ्चयेत्। अनया अपानमूर्ध्वगो भवति। एतस्यापरनाम योनिबन्धोऽपि वर्त्तते।

8. **विपरीतकरणीमुद्रा**[55] – अत्रास्याः स्पष्टवर्णनं नोपलभ्यते। सङ्केतरीत्या केवलं फलश्रुतिपूर्वकं वर्णनं वर्त्तते। 'अधःशिरश्चोर्ध्वपादः' इत्यात्मकशीर्षासनस्य स्वरूपस्य दर्शनं भवति। हठयोगप्रदीपिकायां प्राप्तफलश्रुतीनामत्रापि उद्घोषो वर्ण्यते। एतद्भिन्नसर्वेषामुद्रास्वरूपाणां केवलं साङ्केतिकोद्घोषः प्राप्यते। यथा – वज्रोलीविषयेऽत्र केवलं 'स योगी सिद्धिभाजनम्' इत्यात्मकं वर्णनं मिलति। नस्यक्रियापूर्वकं प्रतिदिनम् अमरीपानेन एवञ्च अनेन सह वज्रोलीमपि अभ्यसेन यत्स्थितिः उत्पद्यते सा अमरोलीति भवति।[56]

---

47 यो.त.उ., श्लो.स. 26 – 27
48 यो.त.उ., श्लो.स. 112 – 113
49 यो.त.उ., श्लो.स. 114
50 यो.त.उ., श्लो.स. 115 – 116
51 यो.त.उ., श्लो.स. 117 – 118 पूर्वार्द्धम्
52 यो.त.उ., श्लो.स. 118 उत्तरार्द्धम् – 119 पूर्वार्द्धम्
53 यो.त.उ., श्लो.स. 119 उत्तरार्द्धम् – 120 पूर्वार्द्धम्
54 यो.त.उ., श्लो.स. 120 – 121
55 यो.त.उ., श्लो.स. 122 – 126
56 यो.त.उ., श्लो.स. 126 – 129

पूर्वोक्तसम्पूर्णविवेचनस्य निष्कर्षः केवलं तेषां कृते एव इदमुपनिषदुक्तमुद्राविषयकवर्णनं लाभदायकं वर्त्तते ये पूर्वतः एव गुरुपरम्परादीक्षिताः सन्ति। अन्यानां कृते अत्र जालमात्रमुत शाब्दिकज्ञानप्रपञ्चवर्धकमेव इति मन्ये।

**सहायकग्रन्थसूची**


1. योग उपनिषद् संग्रह – स्वामी अनन्त भारती– चौ॰ पब्लिशर्स, वाराणसी, 2015
2. हठयोग प्रदीपिका – स्वात्मारामः – गोरक्षनाथमन्दिरः गोरखपुर – वि.सं. 2058
3. गोरक्षसंहिता – श्रीगोरक्षनाथः – गोरक्षनाथमन्दिरः, गो. – वि.सं. 2058
4. घेरण्डसंहिता( हि.व्याख्या ) – श्री घेरण्डः, डाँ.राघवेन्द्र शर्मा राघवः– चौ.सं.प्रतिष्ठान दिल्ली – 2009 .
5. पातञ्जलयोगदर्शनम् – पतञ्जलिः– चौ.सं. प्रकाशन वा. – वि.स. 2067
6. योगरसायनम् – स्वामिब्रह्मानन्द – पांडुरंग जाव प्रेस मुम्बई
7. शिवसंहिता( हि.व्याख्या) – डाँ.राघवेन्द्र शर्मा राघवः – चौ.सं.प्रतिष्ठान दिल्ली – 2011
8. शैवोपनिषदः – महादेव शास्त्री – ओरियन्टल बुक सेन्टर दि. – 2008 ई.
9. सिद्धसिद्धान्तपद्धतिः– श्रीगोरक्षनाथः, स्वामीद्वारिकादासशास्त्री – चौखम्बा विद्याभवन वा.– 2006 ई.
10. 108 उपनिषद् साधना खण्ड, रामशर्मा आचार्य , शांति कुंज हरिद्वार, 2005 ई.

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

# बौद्धदर्शने मोक्षनिरूपणम्

**खोकनदासः**

**शोधछात्रः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः।**

**सारांशः** -मोक्षः हि जीवानां पुर्णमुक्तिः। आत्मज्ञानेन जीवस्य मोक्षप्राप्तिः भवति। पुनश्च जन्मान्तरचक्रात् मुक्तो भवति । मोक्षावस्थायां यस्य एतद् ज्ञानं भवति परमात्मा स्वरूपतः एकमभिन्नञ्चेति। वस्तुतः मोक्षलाभस्य उपायः मार्गत्रयेण उल्लिख्यते। यथा ज्ञानं धर्मः भक्तिश्चेति। तेषु जीवात्मा स्वप्रकृत्यनुसारम् एकम् अवलम्ब्य मोक्षमार्गे अग्रसरति। अतः मया **बौद्धदर्शने मोक्षनिरूपणम्**इति शीर्षकमाश्रित्य कथं बौद्धदर्शने तद्विचारः विहितः इति स्वल्पमतिना मया शोधलेखोऽयं विलिख्यते।

**विशेषशब्दाः- बोद्धधर्मः,मोक्षः, निर्वाणः, पुरुषार्थः, कैवल्यम् अविद्या इत्यादयः।**

---

**"धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभः।**
**यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्॥ "[1]**

**भूमिका- मुच् धातोःघञ्** प्रत्यये कृते सति मोक्षशब्दोऽयं निष्पद्यते। **"मोक्ष्यते दुःखमनेन"** –इति व्युत्पत्त्यनुसारेण ज्ञायते यत् येन ऐकान्तिकदुःखनिवृत्तिः भवति स एव मोक्षः। कथ्यवस्तु अवलम्ब्यप्रयोजनसाधककाम्यवस्तुचतुष्टयस्य उल्लेखः परिलक्ष्यते। ते यथा– धर्मार्थकाममोक्षाश्चेति। पुरुषार्थचतुष्टयेन भारतीयधर्मशास्त्रे नीतिशास्त्रे च श्रेयप्रेयवस्तुनः पार्थक्यं परिलक्ष्यते। पुत्र–परिवार–प्राणिनः इत्यादीनि सुखदायकवस्तूनि प्रेयवस्तूनि। पुनः प्रेयः हि निःश्रेयसः। ये खलु प्रेयमार्गस्य अनुसरणं कुर्वन्ति, तेषां मते धर्मार्थकामवर्गत्रयम् एव पुरुषार्थस्वरूपम्। ते मन्वन्ते अर्थकामौ गौणपुरुषार्थौ,धर्मश्च मुख्यपुरुषार्थः। परन्तु ये निःश्रेयसं काम्यन्ति तेषां मते मोक्षः एव परमपुरुषार्थः। यस्य प्राप्त्यनन्तरं कामनायाः निवृत्तिः भवति, तत्र आकांक्षा न भवति, प्रयोजनस्य अपि अवसानं भवति स एव परमपुरुषार्थः मोक्षः।

**बौद्धेतरास्तिकदर्शनसम्मतं मोक्षनिरूपणम्-** त्रितापयुक्तमानवाः दुःखनिवृत्युपायस्य अन्वेषणं कुर्वन्ति। देशे देशान्तरे वा युगे युगान्तरे वा भारतीयदर्शनेषु चार्वाकं विना सर्वत्रैव परमलक्ष्यम् आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः।

**Copyright:** © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

प्राचीनकालादारभ्यो दार्शनिका: यत्पुरुषार्थचतुष्टयं स्वीकुर्वन्ति तेषु प्राक्-त्रयाणां प्रयोगेण सामयिकदु:खनिवृत्ति:भवति, न तु आत्यन्तिकदु:खनिवृत्ति:। मोक्ष: हि आत्यन्तिकदु:खनिवृत्ति:।

चार्वाकं विना सर्वे भारतीयदार्शनिका: मोक्षमार्गेणैव आत्यन्तिकदु:खनिवृत्ति: इति उल्लिख्यन्ते। परन्तु कथम् इयं निवृत्ति: सम्भवति इति विषये दर्शनान्तरे मतान्तरं परिलक्ष्यते। ईश्वरकृष्णविरचितायां सांख्यकारिकायाम् एतद्विषये वर्णितम् -

**"दु:खत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदवघातके हेतौ।**

**दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात्।।**[2]

अर्थात् अत्र उच्यते दु:खत्रयम् आध्यात्मिकम् आधिदैविकम् आधिभौतिकम् चेति । अस्मिन् जगति यथा दु:खकारणम् अस्ति तथैव दु:खनिवृत्ते: उपायोऽपि अस्ति। दृष्टोपायेन दु:खस्य सामयिकनिवृत्ति: भवति । आत्यन्तिकदु:खनिवृत्यर्थं तत्त्वज्ञानम् आवश्यकम्। आचार्यपतञ्जलिना योगदर्शने पुरुषार्थविषये उक्तम् - **"पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसव: कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति"**[3] - अर्थात् कैवल्य: पुरुषस्य न अवस्थान्तरं केवलं स्वरूपेऽवस्थानम्। परन्तु बुद्धे: तथा गुणत्रयस्य प्रलय: भवति। अत्रमोक्षेण जागतिकदु:खानां निवृत्तिर्भवति। अयंमोक्ष: एव परमपुरुषार्थ:। नैयायिकमतेऽपि दु:खस्य आत्यन्तिकनिवृत्ति: हि मोक्ष: परन्तु सांख्य-योग-वेदान्तवादीनां मध्ये पुरुषार्थविषये मतान्तरं परिलक्ष्यते। गौतमाचार्येण पुरुषार्थविषये न्यायसूत्रे उक्तम् - **"दु:खजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदन्तरापायापवर्ग:"**[4] अर्थात् दु:खजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानाम् उत्तरोत्तरापाये अपवर्ग: भवति। वैशेषिकसूत्रे मुक्ते: स्वरूपविषये आचार्यकणादेन उक्तम् - **"यतोऽभ्युदयनि:श्रेयससिद्धि: स धर्म:"**[5]अर्थात् अत्र उच्यते तत्त्वज्ञानेन मोक्षलाभ: हि धर्म:। मीमांसादर्शनेअपि पुरुषार्थविषये आलोचनापरिलक्ष्यते। प्राचीनमीमांसकै: मोक्षविषये उक्तम् - **"स्वर्गलाभो हि पुरुषार्थ:। वेदविहितकर्मानुष्ठानेन स्वर्गलाभसम्भव:"**।[6]परन्तु नव्यमीमांसकै:(प्रभाकरमिश्र: कुमारिलभट्ट: इत्यादय:)मोक्षविषये उक्तम्- **"आत्मज्ञानेन प्राप्यते य: पुरुषार्थ: सैव मोक्ष:**।"[7] अद्वैतवेदान्ते अपि **"कैवल्यशब्देन मोक्ष: एव बोध्यते"**। जीवब्रह्मणोश्च अभेदज्ञानेन यदा अविद्या विनष्टा भवति तदा साधकस्य ब्रह्मप्राप्ति:भवति।अयं ब्रह्मप्राप्तिरेव मोक्ष:। वेदान्तसारे शङ्कराचार्येण उक्तम्- **"सम्यग्दर्शनविध्वस्ततमससां तु नित्यसिध्यनिर्वाणपरायणानां सिद्धा एव अनावृत्ति:, तदाश्रयणेन एव हि सगुणसरणानाम् अपि अनावृत्तिसिद्धि:"**[8]।सम्यग्दर्शनेन येषां तमो विध्वस्तोऽभवत् तेषां नित्यसिद्धनिर्वाणपरायानाम्अनावृत्ति: सिद्धा अस्ति। तदेव बह्मलोके उत्पन्ननिर्गुणपरब्रह्मरूपात्मज्ञानस्य आश्रयत्वेन सगुणविद्याया: अनुशीलनकारीणाम् अनावृत्ति: सिद्धा भवति । अत: निर्गुणपरब्रह्मविज्जनानां पुनरावृत्ति: न भवति।

मोक्षविषये जैनाचार्याणां मते मिथ्याज्ञानमेव बन्धकारणम्। जीवाजीवयोरभेदज्ञानं हि मिथ्याज्ञानम्। जडवस्तुना सह आत्मनः संयोगेनबन्धो जायते। अयमेव आश्रवः। अस्य बन्धस्य प्रतिरोधं करोति संवरः।अनन्तरं निर्जरया मोक्षलाभो भवति ।

**बौद्धदर्शनसम्मतं मोक्षनिरूपणम्-** बौद्धदर्शनमते मोक्षस्य पारिभाषिकशब्दः हि निर्वाणः। मोक्षः अत्र निर्वाणशब्देन अभिधीयते। अत्र निर्वाणविषये विविधप्रश्नाः परिलक्ष्यन्ते। कस्य निर्वाणः भवति ? निर्वाणस्य स्वरूपं किम् ? कथं निर्वाणः सम्भवति ? एते प्रश्नाः बौद्धदार्शनिकाः विस्तृतरूपेण आलोचनं कुर्वन्ति। नि–पुर्वकं वि–धातोत्तरं क्तप्रत्यये निर्वाणशब्दः निष्पद्यते। निर्वाणशब्दः पालिभाषायां कथ्यते **'निव्वाणः'**। वाणशब्दः तृष्णायाः नामान्तरमिति। तृष्णा अपरसाधारणसहकारिसहयोगेन जीवान्रज्जुवत् बध्नाति, तदर्थं वाणः इत्युक्तम्। अत्र नि–उपसर्गेण तृष्णायाः अभावः सूच्यते। अतः यस्यज्ञानेन जन्मजन्मान्तरतृष्णायाः बन्धनाशोभवति तस्य नाम निर्वाणः।

पुनश्च कथ्यते तस्य व्युत्पत्तिगतोऽर्थः हि शीतलं लीनं वा। लीनम् इत्यनेन बोध्यते सत्यायाः अवलुप्तिः। बौद्धदार्शनिकानां मते वासना एव जीवनम्। जीवनं खलु दुःखस्वरूपम्। वासनाविनाशेन दुःखस्य विनाशः भवति। यया कामनया मानवाः दुःखिताः भवन्ति तस्याः पूर्णनाशः हि निर्वाणः।

**निर्वाणस्य स्वरूपविषयेबौद्धदार्शनिकानां मतम्-** बौद्धमतेनिर्वाणः कः इति विषये स्पष्टरूपेण न कुत्रापि उल्लेखितः। अस्मिन् विषये सिद्धान्तप्रदानात् पूर्वं विविधदार्शनिकानां मतानां पर्यालोचनम् आवश्यकम्। बौद्धदार्शनिकानां मध्ये कोऽपि निर्वाणम् अभावात्मकावस्थां न गृह्णाति। निर्वाणः खलु भावात्मकावस्था। बौद्धदार्शनिकानां मध्ये स्वस्वदृष्ट्यनुसारं निर्वाणस्य व्याख्याप्राप्यते। वाराणस्यां धर्मचक्रप्रवर्तने भगवता बुद्धेन निर्वाणसम्बन्धे उक्तम् –

**"अनेकजातिसंसारं संधावित्वा पुनः पुनः।**
**विसंस्कारगते चित्ते इहैव क्षयमध्वगाः॥**[9]

अत्र उच्यते चित्तं यदा निर्मलम् अर्थात् क्रोधादिशून्यं भवति तदा निर्वाणं प्राप्नोति। अतः रागादीनां पूर्णनिवृत्तिः हि मोक्षः। रागादिशून्यचित्तं यदा निर्वाणमुखं भवति तदा तच्चित्तम् एकाग्रतां प्राप्नोति । अथवा तपस्यया चित्तक्लेशाः यदा दूरीभूताःभवन्ति तदैव तस्य निर्वाणोपलब्धिः जायते। अस्मिन् प्रसङ्गे महाकविना अश्वघोषेण सौन्दरनन्दमहाकाव्ये उक्तम् –

**"दीपो यथा निवृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरीक्षम्।**
**दिशं न काञ्चित् विदिशं न काञ्चित् स्नेहक्षयात् केवलमेति शान्तिम्॥**
**एवं कृती निवृत्तिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरीक्षम्।**

**दिशं न काञ्चित् विदिशंन काञ्चित् क्लेशक्षयात् केवलमेति शान्तिम्॥ "**[10]

अर्थात् अत्र उच्यते यदा प्रदीपः निर्वापितः भवति तदास पृथिव्याम् अन्तरीक्षे वा न कुत्रापि गच्छति,न दिक्-दिगान्तरमपि। तैलादिपदार्थस्य क्षयेण स चिरशान्तिं लभते। तद्रूपं मुमुक्षवः निर्वाणेन पृथिव्यन्तरीक्षयोर्वा न कुत्रापि गच्छन्तिन दिक्-दिगान्तरमपि।अपिच चित्तक्लेशक्षयेण परमशान्तिं लभन्ते।

भारतीयदर्शने निर्वाणसम्बन्धे उक्तम्-अविद्या दुःखस्य मुख्यकारणम्। अविद्यायाः संस्कारः जायते। संस्कारात् विज्ञानादिक्रमेण कार्यकारणशृङ्खला बोध्यते। यस्याः नामान्तरं भवचक्रः। अस्मात् भवचक्रात् निष्कृतिलाभःनिर्वाणः। तृष्णाजातवासनायाः नियन्त्रणं कृत्वा ध्यानेन पूर्णप्रज्ञया च आसक्तिबन्धः छिन्नः भवति। प्रदीपः तैलाभावेन यथा निर्वापितः भवति तथैव वासनाभावेन साधकः निर्वाणं लभते। अस्मिन् प्रसङ्गे बुद्धेन उक्तंदुःखस्य निरोधेनैव निर्वाणः प्राप्यते। अत्र प्रश्नः आयाति निर्वाणस्य अर्थः कः ? इत्यस्मिन् विषये बौद्धदार्शनिकानां मध्ये मतचतुष्टयं प्राप्यते -

1) **निर्वाणः** भवति अस्तित्वविलुप्तिः।

2) **निर्वाणः** भवति चिरन्तन-आनन्दमयावस्था।

3) **निर्वाणः** भवति अचिन्त्यनीयावस्था।

4) **निर्वाणः** भवति अन्तर्निहित-अपरिवर्तनीयावस्था।

अस्मिन् प्रसङ्गे नागार्जुनेन मूलमाध्यमिककारिकायाम् उक्तम् -

**"अप्रतीतम् असम्प्राप्तम् अनुच्छिन्नमशाश्वतम्।**

**अनिरुद्धम् अणुत्पन्नम् एतन्निर्वाणमुच्यते॥ "**[11]

अत्र उच्यते परमविज्ञाननिरोधानन्तरं चित्तसन्ततेः या अवस्था सा प्रतीतिः न भवति। न लब्धमिदं वर्तते। इयमवस्था कस्यचित् शाश्वतपदार्थस्य नाशं न करोति। भग्नावस्थायाःशाश्वतभावप्राप्तिः न भवति। इमाः लक्षणयुक्तावस्थाः निर्वाणः इत्यभिधीयते। पुनश्च दार्शनिकराधाकृष्णेन उक्तम्- **"निर्वाणस्य शून्येन विलोपः न भवति। केवलं सन्ततप्रवाहस्य अभावःआत्मनश्च स्वमध्ये निश्चितं प्रत्यावर्तनम्"**[12]। सर्वदर्शनसंग्रहकार-माधवाचार्येण मोक्षस्य स्वरूविषये उक्तम् -

**"ततश्च प्रागुक्तभावनाप्रचयबलात् निखिलवासनोच्छेदविगलित- विविधविषयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानोदयो महोदयो"**[13] इति अर्थात् आर्यसत्यचतुष्टयभावनायाः विनाशेन विषयाकारमिथ्याज्ञानं दूरीभूतो भवति, अपिच

विशुद्धज्ञानस्य उत्पत्तिर्भवति। विशुद्धज्ञानमिदं महोदय-मोक्ष-निर्वाण-इत्यादिभिः अभिधीयते। शङ्कराचार्येण तस्य **सर्वसिद्धान्तसंग्रह**ग्रन्थे उक्तम्-

**"मूलाज्ञानानिवृत्तौ च विशुद्धज्ञानसन्ततिः।**
**शुद्धबुद्ध्यविशेषो हि मोक्षो बुद्धमुनीरितः॥ "**[14]

अर्थात् अज्ञानस्य निवृत्त्या शुद्धबुद्धिस्वरूपविशुद्धज्ञानस्य धारा प्रवहति बुद्धमते अयमेव मोक्षः। अन्तेऽपि कथ्यते यत् विविधबौद्धसम्प्रदायदर्शनात् बुद्धदेवस्य मुख्यवक्तव्यम् उद्धारं न केवलं दुष्करम् अपिच असम्भवम्। अनया दृष्ट्या उच्यते सम्प्रदायभेदेन निर्वाणस्य भावात्मकता न समर्थिता। मुक्तपुरुषस्य परिणामः यः अनिर्देश्यः, तस्मिन् विषये व्यासदेवकृतमहाभारतस्य शान्तिपर्वणि प्राप्यते-

**"शकुनानामिवाकाशे मत्सानामिव चोदके।**
**पदं यथा न दृश्यते तथा ज्ञानविदां गतिः॥ "**[15]

सुतरां निर्वाणतत्त्वस्य उपरि बुद्ध-अश्वघोष-नागार्जुन-माधवाचार्य-शङ्कराचार्य-प्रभृतयः दार्शनिकाः यानि मतानि उपस्थापितवन्तः तेषां मतानाम् उपरि आधारीकृत्य उच्यते यत्- जागतिकमानवानां मानसिकतृष्णायाः यदि अभावः दृश्यते तर्हि चित्तशून्यो भवति। फलस्वरूपं साधकस्य मिथ्याज्ञानाभावेन विशुद्धज्ञानस्य आविर्भावेन साधकः निर्वाणयुक्तः भवेत्।

**अन्तटीप्पणी-**

---

1.महाभारतम्- 1/62/53
2.सांख्यकारिका-1
3.योगसूत्रम्-4/33
4.न्यायसूत्रम्- 1/2/1
5.वैशेषिकसूत्रम्-1/2/1
6.भारतीयदर्शनम् (सुमितावसुः)- p-122
7.भारतीयदर्शनम् (सुमितावसुः)- p-122
8.वेदान्तदर्शनम् (स्वामी विश्वरूपानन्दः)- 7- 4/4/22

9.भारतीयदर्शनम्,- (डः विपद्-भञ्जनपालः),p-143

10.गौतमबुद्धस्य धर्मः दर्शनञ्च,(डः सुकोमलचौधुरी),P-189

11.गौतमबुद्धस्य धर्मः दर्शनञ्च,(डः सुकोमलचौधुरी),P-195

12.भारतीयदर्शनम्,- (डः विपद्-भञ्जनपालः),p-144

13.भारतीयदर्शनम् (सुमितावसुः)- p-126

14.भारतीयदर्शनम् (सुमितावसुः)- p-126

15.**भारतीयदर्शनम्** (सुमितावसुः)- p-126

## सन्दर्भग्रन्थसूची-


1.महाभारतम्-व्यासदेवः,गीताप्रेस,गोविन्दभवन कार्यालयः,कोलकाता।

2.ईश्वरकृष्ण:सांख्यकारिका, सम्पा- आचार्यज्योति-सेनगुप्ता,संकृत वुकडिपो कोलकाता2014।

3. पतञ्जलिः, योगसूत्रम्,स्वामीभर्गानन्दः,उद्बोधनकार्यालय:कोलकाता,2004

4. गौतमः, न्यायसूत्रम्,सम्पा-सच्चिदानन्दमिश्रः, भारतीयविद्या प्रकाशन,दिल्ली,1999।

5. कणादः वैशेषिकसूत्रम्,सम्पा- अमित भट्टाचार्यः,संस्कृत वुकडिपो,कोलकाता, 2012।

6. भारतीयदर्शनम्, डः सुमिता-वसुः, अभिनवमुद्रणी,कलकाता,2011।

7.वादरायणः,वेदान्तदर्शनम्,सम्पा-स्वामीविश्वरूपानन्दः,उद्बोधनकार्यालयः, कलकाता1989।

9. गौतमबुद्धस्य धर्मः दर्शनञ्च,सम्पा-डः सुकोमलचौधुरी,महावोधिवुक एजेन्सि, कलकाता, 2010।

10.भारतीयदर्शनम्,सम्पा-डः विपद्-भञ्जनपालः,संस्कृतपुस्तकभाण्डार,कलकाता,2014।

11. श्रीमद्भागवद्गीता, सम्पा- स्वामी भावघनानन्दः ,उद्बोधनकार्यालयः,कलकाता,2013।

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

# संस्कृत वाङ्मय में आख्यान और उपाख्यान परंपरा पर विचार-विमर्श

अखिलानन्द उपाध्याय

शोध छात्र, विभाग संस्कृत, डॉ राम मनोहर लोहिया राजकीय महाविद्यालय मुफ्तीगंज, जौनपुर,

विश्वविद्यालय-वीर बहादुर सिंह पूर्वांचल विश्वविद्यालय, जौनपुर, उत्तर प्रदेश।

**शोधसारांश**- अपाला आत्रेयी एवं घोषा का उपाख्यान भारतीय नारी शक्ति की चारित्रिक उदारता एवं एवं तेजोरूपता का उदाहरण है। कतिपय उपाख्यानों का उदय मनुष्य को चारित्रिक एवं नैतिक दृष्टि से समृद्ध बनाने के लिए भी उपाख्यानों की योजना की गई प्रतीत होती है। तदनंतर प्रभृति महाकाव्यों में उपाख्यानों की विवेचना उपर्युक्त वर्णित उद्देश्यों के अतिरिक्त उसके मूल कथानक को सरस रोचक आदि बनाना भी रहा है ।वास्तविक रूप में संस्कृत वांग्मय में उपाख्यानों के लेखन के यही किंचित उद्देश्य रहे हैं।

**मुख्य शब्द**- संस्कृत, वाङ्मय, आख्यान, उपाख्यान, नारी, शक्ति, नैतिक।

संस्कृत वाङ्मय विश्व का अत्यंत विशाल प्राचीन एवं समृद्ध वाङ्मय है। इसकी प्राचीनता का अन्वेषण करने पर ज्ञात होता है कि वर्तमान काल में संस्कृत वाङ्मय के प्राचीन एवं प्रथम ग्रंथ ऋग्वेद के समतुल्य कोई भी ग्रंथ नहीं है ।इसकी विपुलता एवं विशालकाय समृद्धता का परिचायक है ऋग्वेद, यजुर्वेद सामवेद, अथर्ववेद, ब्राह्मण ग्रंथ, आदरणीय ग्रंथ, उपनिषद रामायण एवं महाभारत आदि। संस्कृत वाङ्मय के इन पवित्र ग्रंथों के ज्ञान रूप गंगा में स्नान करके" सर्वजन हिताय एवं सर्वजन सुखाय "एवं "वसुधैव कुटुंबकम" जैसे महनीय एवं वैश्विक विचारधाराओं का उद्गम होता है। संस्कृत वांग्मय में आख्यानों एवं उपाख्यानों की परंपरा का सूक्ष्म अवलोकन करे तो ज्ञात होता है कि आख्या नो एवं उपाख्यानों का मूल बीज वैदिक वाङ्मय में ही परिलक्षित होता है। ऋग्वेद के नाराशंसी उपाख्यानों एवं दान स्तुतियों तथा दसराज युद्ध में ऐसे अनेक युद्ध आदि के प्रसंग में ऐसे छोटे बड़े अनेक इतिवृत्त प्राप्त होते हैं जिनमें आख्या नो एवं उपाख्यानों का मूल दृष्टिगोचर होता है।

आख्यान शब्द के अर्थ पर दृष्टिपात करें तो ज्ञात होता है कि आख्यान शब्द आ उपसर्ग पूर्वक ख्या धातु से ल्यूट प्रत्यय करने पर आख्यान शब्द की निर्मिती होती है। जिसके निम्न अर्थ होते हैं बोलना, घोषणा करना ,समाचार, किसी प्राचीन कथा अथवा कहानी की ओर निर्देश करना,कथा कहानी विशेष रूप से काल्पनिक या पौराणिक आदि अर्थ होते हैं। प्रसंगानुकूल आख्यान शब्द का अर्थ होगा पौराणिक कथा ,कहानी। वैदिक ग्रंथों का विहंगावलोकन से

**Copyright:** © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

ज्ञात होता है कि नाराशंसी आख्यानों एवं दानस्तुतियों के प्रसंग में लघु राजाओं से संबंधित इतिवृत्त की तरफ संकेत प्राप्त होता है जिसमें अनेकानेक आख्यान एवं उपाख्यानों का मूल अस्तित्व परिलक्षित होता है ।इसी पंक्ति में उपाख्यान शब्द के शाब्दिक अर्थ की मीमांसा करें तो ज्ञात होता है कि उप और आ उपसर्ग पूर्वक ख्या धातु से ल्यूट प्रत्यय करने पर उपाख्यान शब्द की निर्मिती होती है ।इस प्रकार संस्कृत वाङ्मय में उपाख्यान शब्द का जो स्वरूप प्राप्त होता है उस आधार पर यदि इसे परिभाषित करने का प्रयास किया जाए तो यह कहा जा सकता है कि जो कथानक आकार में वृहद अथवा विशाल हो अथवा मूल कथा हो उसे आख्यान के रूप में परिभाषित किया जा सकता है एवं जो कथानक आख्यान की अपेक्षाकृत अत्यंत अल्प हो उसे उपाख्यान। अन्य शब्दों में कहें तो कह सकते हैं कि जो मुलकथावस्तु होती है वह आख्यान एवं मूल कथावस्तु में नवीनता और रोचकता आदि लाने के लिए जो प्रासंगिक इतिवृत्तों की योजना होती है वही उपाख्यान कहलाते हैं ।प्रमाण स्वरूप महर्षि बाल्मीकि रामायण की मूल कथावस्तु रामायण की जो मूल राम कथा है उसे आख्यान कहेंगे एवं प्रसंगानुकूल इसमें वर्णित ऋष्यश्रृङ्ग उपाख्यान, गंगावतरण उपाख्यान ,वशिष्ठ विश्वामित्र से परशुराम ,अगस्त्य उपाख्यान कहलायेंगे।

पाश्चात्य वाङ्मय पर दृष्टिपात करें तो ज्ञात होता है कि अंग्रेजी साहित्य के अंतर्गत उपाख्यान के लिए एपिसोड शब्द का प्रयोग मिलता है जिसकी मूल रूप से उत्पत्ति ग्रीक भाषा के एपिसोडोस से मानी जाती है। Every man's Encyclopaedia में स्पष्ट रूप से उल्लिखित है कि Episode को ग्रीक भाषा में Episodos कहते हैं। जिसका अर्थ है प्रवेश उपरांत घटनाओं की स्वाभाविक धारा में किसी व्यक्ति विशेष अथवा लोगों के जीवन की वह घटना जो मुख्यधारा में विशेष महत्वपूर्ण नहीं होती है, उसे एपिसोड अर्थात उपाख्यान कहा गया है ।अरस्तु अपने पॉलिटिक्स नामक ग्रंथ में उपाख्यानों को समूह गानों के मध्य की घटना बताते हैं। जो तारतम्यता में एक प्रकार का व्यवधान है । A Dictionary of Literary terms के अनुसार किसी बृहत्कथा के अंतर्गत घटित घटना एपिसोड अर्थात उपाख्यान होती है। Webster's Third International Dictionary के अंतर्गत उपाख्यान हेतु निम्नलिखित बिंदुओं को अंकित किया गया है–

1– किसी नाटक या साहित्यिक रचना में संक्षिप्त कार्य।

2– कोई विकसित स्थिति जो कथा से सम्बद्ध होते हुए भी पृथक है।

3– रेडियो अथवा टेलीविजन में सीरियल प्रस्तुतीकरण का एक भाग।

इस प्रकार उपर्युक्त विवेचनात्मक अध्ययन से स्पष्ट हो जाता है कि भारतीय एवं पाश्चात्य दोनों साहित्य में उपाख्यान एपिसोड का प्राय: एक जैसा ही स्वरूप उपलब्ध होता है। संस्कृत वांग्मय में उपाख्यान परंपरा का आरंभ वैदिक काल से ही होता है यह सर्वमान्य है ।ऋग्वेद के विभिन्न संवाद सूक्तों में अनेकानेक उपाख्यानों का स्वरूप

दृष्टिगोचर होता है। जिनमें शुन: शेप उपाख्यान  का ,अगस्त्य और लोपामुद्रा वशिष्ठ और विश्वामित्र अग्नि के जन्म का आदि का उपाख्यान, सुदास उपाख्यान, नहुषोपाख्यान, अपाला आत्रेयी और कृशाश्व का उपाख्यान, पुरुरवा उर्वशी, नचिकेत उपाख्यान ,घोष आदि का उपाख्यान उपलब्ध होते हैं ।इनके अतिरिक्त इन्द्रवृत्र उपाख्यान,दीर्घतमा उपाख्यान आदि भी विशेष रूप से उपलब्ध होते हैं। इस प्रकार संस्कृत वाङ्मय में उपाख्यान परंपरा का आरंभ ऋग्वेद से होता है जिसका स्पष्ट स्वरूप वेदों के व्याख्यान ग्रंथों में दृष्टिगोचर होता है ।तदनंतर आरण्यक, उपनिषद वेदांग, पुराण, रामायण, महाभारत आदि विभिन्न महाकाव्यों में इसका विकसित रूप देखने को मिलता है।

वैदिक संहिताओं  के पश्चात ब्राह्मण ग्रंथों में याज्ञिक आयोजनों के शुभ अवसर पर गुढ़ अथवा रहस्यात्मक तत्वों की सरलतम रूप से व्याख्या करने हेतु उपाख्यानों की कल्पना की जाती रही है। एतत् कारणों से ब्राह्मण ग्रंथों में उपाख्यानों का विपुल भंडार प्राप्त होता है। शतपथ ब्राह्मण में शुन:शेप उपाख्यान, पुरुरवा उर्वशी उपाख्यान, दुष्यंत शकुंतला उपाख्यान, जल प्लावन अथवा मत्स्यावतार उपाख्यान, प्रजापति के वराह रूप धारण करने का उपाख्यान आदि विशेष रूप से प्रसिद्ध उपाख्यानों का उल्लेख है।

दार्शनिक तत्वों की सरलतम और स्पष्ट व्याख्या हेतु उपनिषदों में भी उपाख्यानों का वर्णन हुआ है। छांदोग्य उपनिषद में  उपाख्यान सत्यकाम जाबालि उपाख्यान ,प्रवाहण जाबाली तथा श्वेतकेतु आरुण्य का उपाख्यान, आरुणि श्वेतकेतु का उपाख्यान, सनत कुमार नारद उपाख्यान आदि अत्यंत प्रसिद्ध उपाख्यान परिलक्षित होते हैं। जनक याज्ञवल्क्य आख्यान ,कात्यायन मैत्रेयी उपाख्यान, प्रवाहण जाबाली और श्वेतकेतु आरुण्य उपाख्यान आदि जैसे उपाख्यान बृहदारण्यक उपनिषद में दृष्टिगोचर होते हैं। कृष्ण यजुर्वेद के कठोपनिषद में वर्णित नचिकेतोपाख्यान तो अत्यंत एवं सर्वत्र प्रसिद्ध है। इस प्रकार छांदोग्य ,बृहदारण्यक केन, कठ आदि उपनिषदों में उपाख्यानों की समृद्धशाली परंपरा प्राप्त होती है ।

उपनिषदों के पश्चात पुराणों में उपाख्यानों की समृद्ध परंपरा दृष्टिगोचर होती है। मनोरंजन पूर्वक यथार्थ तत्वों का सरलता से जन सामान्य को भी बोध कराने के लिए पुराणों में वृहद स्तर पर उपाख्यान अस्तित्व में आते हैं ।यथा नचिकेता उपाख्यान ,पुरुरवा उर्वशी सरमा-पणि, मत्स्य अवतार को रूपा ज्ञान आदि प्रसिद्ध उपाख्यान भिन्न-भिन्न पुराणों में न्यूनाधिक विकसित रूप में दृष्टिगोचर होते हैं। भारत की पावन धरा की यह विशेषता रही है कि ऋषि-मुनियों ने गुढ़ दार्शनिक तथा आध्यात्मिक रहस्यों को सरल विधि से समझाने के लिए कथा कथा अथवा उपाख्यानों का आश्रय लेते थे।संभवत इन्हीं अन्य कारणों से वेदो, ब्राह्मण ग्रंथों, उपनिषदों, पुराणों आदि में उपाख्यानों का सहयोग प्राप्त किया जाता था।किंचित उपाख्यानों की योजना देवताओं का मानवीकरण करके जीवलोक से संबंध स्थापित करने तथा मानव समाज के कल्याण एवं लोकमंगल के लिए की गई है। कतिपय उपाख्यानों की योजना धार्मिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक मूल्यों की स्थापना करने के उद्देश्य से की गई है। यथा-  श्यावाश्व उपाख्यान के

द्वारा इस सामाजिक मूल्यों को समझाने का प्रयास किया गया है कि संकल्पित व्यक्ति अपने शुभेच्छा की सिद्धि के लिए की गई तपस्या उसे अपेक्षित परिणाम प्राप्त कराता है। इसके साथ ही यह भी समझाने का प्रयास किया गया है कि साधन संपन्न होते हुए भी किसी मूर्ख व्यक्ति की अपेक्षा बुद्धिमान एवं कर्तव्यनिष्ठ व्यक्ति साधन संपन्न ना होने पर भी पूजनीय होता है।

इसी प्रकार अपाला आत्रेयी एवं घोषा का उपाख्यान भारतीय नारी शक्ति की चारित्रिक उदारता एवं एवं तेजोरूपता का उदाहरण है। कतिपय उपाख्यानों का उदय मनुष्य को चारित्रिक एवं नैतिक दृष्टि से समृद्ध बनाने के लिए भी उपाख्यानों की योजना की गई प्रतीत होती है। तदनंतर प्रभृति महाकाव्यों में उपाख्यानों की विवेचना उपर्युक्त वर्णित उद्देश्यों के अतिरिक्त उसके मूल कथानक को सरस रोचक आदि बनाना भी रहा है ।वास्तविक रूप में संस्कृत वांग्मय में उपाख्यानों के लेखन के यही किंचित उद्देश्य रहे हैं।

**द्रष्टव्य स्रोत ग्रंथ सूची -**

**1- भारतीय अनुशीलन, डॉ** मणिलाल पटेल 34-42

2- वैदिक साहित्य और संस्कृति, बलदेव उपाध्याय।

3- ऋग्वेद - 7/18,33,83,95

4- ऋग्वेद- 1/24-26,179

5- ऋग्वेद- 2/12

6- ऋग्वेद- 3/43,53

7- ऋग्वेद- 8/91

8- ऋग्वेद- 10/61,62,86,95,98,108,35

9- ऋग्वेद- 8/19,81

10- ऋग्वेद- 1/140-164

11- A Dictionary of Literary terms: J.A.Cuddon Andre Deutsch limited G.R.S. London.

12- Every man's Encyclopaedia Vol.IV J.M. Dent

13- Webster's Third International Dictionary,Merian Webster.

14- शतपथ ब्राह्मण

15- ऐतरेय ब्राह्मण सप्तम पंचिका अध्याय 33

16- तैत्तिरीय ब्राह्मण- 7/1/5/1

17- तैत्तिरीय ब्राह्मण- 3/11/8

18- छान्दोग्य उपनिषद- अध्याय 1खण्ड 10-11

19- छान्दोग्य उपनिषद- 1/12

20- छान्दोग्य उपनिषद-4/4/8

21- छान्दोग्य उपनिषद- 4/10/15

22- बृहदारण्यक-3,4

23- केनोपनिषद- खण्ड 3,4

24- केनोपनिषद- 2/2/13

25- वायु पुराण

26- भागवत पुराण- 9/14

27- विष्णु पुराण-

28- वराह पुराण- 16/10-39

29- कुर्म पुराण- 1/16/77,78

30- वामन पुराण

31- मूल रामायण,गीता प्रेस गोरखपुर

32- मूल महाभारत- गीता प्रेस गोरखपुर।

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

# मुण्डकोपनिषद् : विहङ्गम दृष्टिकोण

राघवेन्द्र पाण्डेय

शोधच्छात्र, संस्कृत विभाग,इलाहाबाद विश्वविद्यालय, प्रयागराज, उत्तर प्रदेश।

**शोधसारांश–** मुण्डकोपनिषद् अथर्ववेद के मन्त्रभाग के अन्तर्गत है। यह अथर्ववेद के शौनकीया शाखा का उपनिषद् है। इस उपनिषद् में तीन मुण्डक हैं, प्रत्येक मुण्डक में दो–दो खण्ड हैं तथा कुल चौसठ मंत्र हैं।

**मुख्य शब्द–** मुण्डकोपनिषद, अथर्ववेद, विहङ्गम, शौनकीया, ब्रह्मविद्या, शौनक।

मुण्डकोपनिषद् के प्रथम मुण्डक के प्रथम खण्ड में ब्रह्मविद्या की आचार्य परम्परा दी गयी है। यहाँ बताया गया है कि यह विद्या ब्रह्मा जी से अथर्वा को प्राप्त हुई और अथर्वा से क्रमशः अङ्गी और भारद्वाज के द्वारा अङ्गिरा को प्राप्त हुई। उन अङ्गिरा मुनि के पास महागृहस्थ शौनक ने विधिवत् आकर पूँछा कि 'भगवन्! ऐसी कौन सी वस्तु है जिस एक के जान लेने पर सब कुछ जान लिया जाता है।'' महर्षि शौनक का यह प्रश्न प्राणिमात्र के लिए कुतूहलजनक है, क्योंकि सभी जीव अधिक से अधिक वस्तुओं का ज्ञान प्राप्त करना चाहते हैं।

इसके उत्तर में महर्षि अङ्गिरा ने परा अपरा नामक दो विद्याओं का निरूपण किया है।[1] जिसके द्वारा ऐहिक और आमुष्मिक पदार्थों का ज्ञान होता है उसे अपरा विद्या कहते हैं, तथा जिससे अखण्ड, अविनाशी, निष्प्रपञ्च परमार्थतत्त्व का बोध होता है उसे परा विद्या कहा गया है।[2] सम्पूर्ण जगत् अपरा विद्या का विषय तथा संसारी पुरुषों की प्रवृत्ति भी उसी ओर है। उसके द्वारा ऐसे किसी एक ही अखण्ड तत्त्व का ज्ञान नहीं हो सकता जो सम्पूर्ण ज्ञानों का अधिष्ठान हो क्योंकि उसके विषयभूत जितने भी पदार्थ हैं वे सब के सब परिच्छिन्न ही है। अपरा विद्या वस्तुतः अविद्या ही है, व्यवहार में उपयोगी होने के कारण उसे विद्या कहा जाता है। अखण्ड और अव्यय तत्त्व के जिज्ञासु के लिए वह त्याज्य ही है।

ग्रन्थ का पूर्वार्ध प्रधानतया अपरा विद्या का निरूपण करता है और उत्तरार्द्ध में मुख्यतया परा विद्या और उसके प्राप्ति के साधनों का विवेचन किया गया है। उस उपनिषद् की वर्णनशैली बड़ी ही उदात्त एवं हृदयहारिणी है, जिससे स्वभावतः ही जिज्ञासुओं का हृदय इसकी ओर आकर्षित हो जाता है।

इसके द्वितीय मुण्डक में अग्नि की चिनगारियों की तरह ब्रह्म से जगत् की उत्पत्ति एवं लय का वर्णन करते हुए ऊँकार रूपी धनुष एवं आत्मा रूपी बाण से परमात्मा का लक्ष्यबोध करना, ब्रह्म का स्वरूप

**Copyright:** © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

एवं ब्रह्म प्राप्ति का महत्त्व है। तृतीय मुण्डक में शरीर रूपी एक ही वृक्ष पर जीवात्मा और परमात्मा रूपी दो पक्षियों के उदाहरण सहित अन्तःकरण की शुद्धि द्वारा ब्रह्म प्राप्ति तथा ब्रह्मवेत्ता की गति एवं महत्ता का वर्णन है। यहाँ पर कर्मकाण्ड की हीनता तथा दोषों के अनन्तर ब्रह्म ज्ञान की श्रेष्ठता का प्रतिपादन किया गया है। द्वैतवाद का प्रधान स्तम्भभूत मन्त्र–'द्वासुपर्णासयुजा' इसी उपनिषद् का वचन है। 'वेदान्त' शब्द का सर्वप्रथम प्रयोग इसी उपनिषद् में किया गया है।

ब्रह्म का सच्चा स्वरूप अव्यक्त और अचिंत्य है। आँख, कान इत्यादि ज्ञानेन्द्रियाँ वाक्, पाणि, पाद इत्यादि ज्ञानेन्द्रियाँ वाक्, पाणि, पाद इत्यादि कर्मेन्द्रियाँ तथा मन और प्राणादि से रहित वह अज, अनादि नित्य, विभु, सूक्ष्मातिसूक्ष्म, सर्वज्ञ, सर्वव्यापक, दिव्य और वर्णनातीत है।[3] वे जगदात्मा परमेश्वर समस्त भूतों के परम कारण कैसे हैं, सम्पूर्ण जगत् उनसे किस प्रकार उत्पन्न होता है? इसका उत्तर इसी उपनिषद् में है। परब्रह्म परमेश्वर ही इस जड़–चेतनात्मक सम्पूर्ण जगत् के निमित्त और उपादान कारण हैं, जिसे तीन दृष्टान्तों से समझा जा सकता है। पहले मकड़ी के दृष्टान्त से यह बात कही गयी है जिस प्रकार मकड़ी जाले को बुनती है फिर निगल जाती है, उसी प्रकार परब्रह्म परमेश्वर अपने अंदर सूक्ष्म रूप से लीन जड़–चेतन रूप जगत् को सृष्टि के आरम्भ नाना प्रकार से उत्पन्न करके, प्रलयकाल में पुनः लीन कर लेते हैं। दूसरे दृष्टान्त में जिस प्रकार पृथ्वी में नाना प्रकार की औषधियाँ उत्पन्न होती हैं, उसमें पृथ्वी का कोई पक्षपात नहीं होता, उसी प्रकार जीवों के विभिन्न कर्मरूप बीजों के अनुसार ही भगवान् उनको भिन्न योनियों में उत्पन्न करते हैं अतः उनमें किसी प्रकार निर्दयता का दोष नहीं है। तीसरे दृष्टान्त में मानव शरीर जिस प्रकार मनुष्य के जीवित शरीर से 'केश और रोएँ उत्पन्न होते हैं और बढ़ते रहते हैं–उसके लिए कोई कार्य नहीं करना पड़ता, उसी प्रकार परब्रह्म परमेश्वर से यह जगत् स्वभाव से ही समय पर उत्पन्न हो जाता है और विस्तार को प्राप्त होता है, इसके लिए भगवान् कोई प्रयत्न नहीं करना पड़ता है।[4] इसीलिए भगवान् ने गीता में कहा है कि ''मैं इस जगत् को बनाने पर भी अकर्त्ता ही हूँ।''[5] उदासीन की तरह स्थित रहने वाला मुझ परमेश्वर को वे कर्म लिप्त नहीं करते हैं।'6 वेदों में जिन कर्मों को करने का विधान है और जिन्हें सूक्ष्मदर्शी विद्वानों ने वेदों का ज्ञान प्राप्त करके प्रकट किया है उन्हें सत्यता के साथ सदैव करना चाहिए क्योंकि जगत् में मनुष्य का मार्ग अपने किए हुए कर्मों से ही बनता है–

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि

त्रेतायां बहुधा संतानि। तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके।। मुण्डको.–1.2.1

कर्मो में मुख्य यज्ञ है, अतः पहले उसी को करने की शिक्षा इस उपनिषद् में दी गयी है। यज्ञ दो प्रकार से किये जाते हैं–एक फल की इच्छा से, दूसरे कर्त्तव्य पालन करने के लिए केवल धर्म समझकर फल की इच्छा को छोड़कर करना, इनमें से पहला मनुष्य को आवागमन के चक्र में रखता

है और दूसरा मोक्ष के कारणों में से एक का कारण बना करता है। दोनों प्रकार की भावनाओं वाले यज्ञ का प्रारम्भ इसी प्रकार किया जाता है जैसा कि निर्देश दिया गया है—

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने।

तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपायेत्।। मुण्डको.—1.2.2

अर्थात् निश्चय ही जब समिधाओं से अग्नि के प्रदीप्त होने पर ज्वालाएँ धधक उठती हैं तब घृत की दो क्रम से आहुतियाँ देवें, श्रद्धा से होम किया हुआ हो।

यज्ञ की अग्नि की जो ज्वालाएँ यज्ञ के लिए प्रज्ज्वलित होती हैं वे काली, तीक्ष्ण, मन के वेग वाली लाल रंग की, धुएँ के रंगवाली, चिंगारी वाली और अनेक रूप वाली प्रदीप्त होती हैं।[7] जब विद्वान् इन प्रज्ज्वलित अग्नियों में यथाकाल और यथा विधि हवन करता है और उसके बदले में कुछ इच्छा नहीं रखता है तो इस निष्काम यज्ञ के बदले में उसे अद्वितीय ब्रह्म की प्राप्ति होती है।[8]

मुण्डकोपनिषद् में इसके लिए भी सावधान किया गया है कि सकामयज्ञ अच्छा कर्म है, अच्छा होने पर भी उसकी अपनी सीमा है। वह सीमा पुत्र—प्राप्ति आदि अभ्युदय (लोकोन्नति) तक सीमित है। इससे मोक्ष अथवा ईश्वर की प्राप्ति नहीं हो सकती। अतः जो लोग यज्ञों को ही सब कुछ समझते हैं और उन्हीं को मोक्ष प्राप्ति का साधन मानते हैं वे वास्तव में अज्ञानी हैं और निन्दा के पात्र हैं। यह अट्ठारह ऋत्विजों से किया हुआ सकाम यज्ञ अस्थिर और अदृढ़ है। जो लोग इसे श्रेय का साधन मानते हैं, वे अज्ञानी पुरुष बुढ़ापे और मृत्यु के बन्धन से नहीं छूटते हैं।[9] ब्रह्मविद्या की अपेक्षा यज्ञ आदि कर्मकाण्ड हीन हैं इसका फल अस्थायी है। इससे जीव पुनः जन्म मृत्यु के बन्धन में आता है। अविद्या के भीतर स्थिर होकर भी अपने आप बुद्धिमान बनने वाले और अपने को विद्वान् मानने वाले वे मूर्ख लोग बार—बार कष्ट सहन करते हुए ठीक वैसे ही भटकते रहते हैं जैसे अंधे को मार्ग दिखाने वाला अंधा ही हो। अपने लक्ष्य तक न पहुँचकर बीच में ही इधर—उधर भटकते हैं और कष्ट भोगते रहते हैं।[10]

इसी उपनिषद् में आगे और स्पष्ट कहा गया है कि जो लोग इष्ट और आपूर्त को ही सबसे अधिक श्रेष्ठ मानते हैं, इसके अतिरिक्त कोई और नहीं है, ऐसे पुरुष वास्तव में मूढ़ हैं और सकाम यज्ञ के फलस्वर्ग को भोगकर, इस लोक, साधारण मनुष्य लोक और इससे भी हीन लोकों को प्राप्त होते हैं।[11] पुण्य के क्षीण होने पुनः इस मृत्युलोक में आना पड़ता है।[12]

इहलोक और परलोक के सुखों का दाता वही परब्रह्म परमेश्वर है। उसी विराट् पुरुष से अनेक प्रकार के देव, साधक, मनुष्य, पशु—पक्षी, प्राण आदि प्राणियों के जीवन साधन, धान और जौ आदि खाद्य वस्तुएँ सत्य, तप, श्रद्धा, ब्रह्मचर्य और कर्त्तव्य विधान आदि इसलिए उत्पन्न होते हैं कि जिससे मनुष्य

इस लोक और परलोक की सिद्धि प्राप्त कर सकें।13 इस लोक और परलोक के अभ्युदय और निःश्रेयस के सभी साधन उसी विराट् परब्रह्म से उत्पन्न होते हैं। सात प्राण विचरते हैं वे सब उसी विराट् पुरुष से उत्पन्न होते हैं।14 उसी पुरुष की सत्ता सामर्थ्य से समुद्र, पहाड़ और नदियाँ उत्पन्न होकर अपना–अपना कार्य करती हैं और उसी के सामर्थ्य से अनेक प्रकार के रस भी उत्पन्न होते हैं जिनके द्वारा शरीर में स्थित रहकर जीवात्मा का निवास स्थान बनता है।[15]यही विराट् पुरुष ही विश्व, कर्म, तप, ब्रह्म और परम अमृत है। हे प्रिय! जो हृदयाकाश में स्थित इस पुरुष को जानता है वह इस जगत् में अविद्या ग्रन्थि को खोल देता है। वह समस्त अविद्याओं और मिथ्याज्ञानों से छूट जाता है।[16]

कार्य और कार्यकारण स्वरूप उन परात्मपर पुरुषोत्तम को तत्त्व से जान लेने पर इस जीवात्मा के हृदय की गाँठ खुल जाती है, सम्पूर्ण संशय कट जाते हैं और समस्त शुभाशुभ कर्म नष्ट हो जाते हैं[17] और इस मुमुक्ष के समस्त वासना पैदा करने वाले सकाम कर्म क्षीण हो जाते हैं। इस प्रकार जिज्ञासु उस परमात्मा का विशेष ज्ञान प्राप्त करके इस आनन्द और अमरता के पुञ्ज को प्राप्त कर लेता है।

आगे कहा गया है कि प्रकाशमय सूक्ष्म आनन्दमय कोश में वह ब्रह्म जो मल, और कलारहित, पवित्र और समस्त प्रकाशों का प्रकाश स्थित है, उसे ब्रह्मवित् तथा उसके अनुकूल अभ्यासों को करने व जानने वाले जान लेते हैं।18 प्रकृति रूपी वृक्ष पर दो पक्षी (जीवात्मा, परमात्मा) बैठे हैं उनमें से एक कर्मफल का भोक्ता है और दूसरा केवल द्रष्टा एवं साक्षी है। आत्मा–परमात्मा के भेद का निरूपण किया गया है। जिस प्रकार गीता में जगत् का अश्वत्थ वृक्ष के रूप में वर्णन किया गया है, उसी प्रकार 'मुण्डकोपनिषद्' में भी शरीर को पीपल के वृक्ष का और जीवात्मा तथा परमात्मा को पक्षियों का रूप देकर वर्णन किया गया है। यह मनुष्य शरीर एक वृक्ष है। ईश्वर और जीव ये सदा साथ रहने वाले दो मित्र पक्षी है। ये इस शरीर रूपी वृक्ष में एक साथ ही हृदय रूप घोसले में निवास करते हैं। इन दोनों में से एक जीवात्मा तो उस वृक्ष के फलरूप अपने कर्म फलों को अर्थात् प्रारब्धानुसार प्राप्त हुए सुख दुःखों को आसक्ति एवं द्वेषपूर्वक भोगता है और दूसरा ईश्वर उनकर्म फलों से किसी प्रकार का कोई भी सम्बन्ध न जोड़कर केवल देखता रहता है।[19] सत्य, तप और ब्रह्मचर्य से ब्रह्म की प्राप्ति होती है। निष्पाप व्यक्ति ही उस हृदयरूप ब्रह्म को देख पाते हैं।[20] परमात्मा सत्यस्वरूप हैं, अतः उनकी प्राप्ति के लिए मनुष्य में सत्य की प्रतिष्ठा होनी चाहिए। परमात्मप्राप्ति के लिए तो सत्य अनिवार्य साधन है ही, जगत् में दूसरे सब कार्यों में भी अन्ततः सत्य की विजय होती है, झूठ की नहीं।[21] जो लोग मिथ्या भाषण, दम्भ और कपट से उन्नति की आशा रखते हैं वे अन्त में बुरी तरह से निराश होते हैं। सत्य से ही देवयान प्राप्त होता है। सत्य से ही परमपद की प्राप्ति होती है। ब्रह्म समुद्र की तरह है। तत्त्वज्ञानी पुरुष ब्रह्म में उसी प्रकार लीन हो जाता है, जैसे नदियाँ अपना नाम और रूप छोड़कर समुद्र में लुप्त हो जाती है।[22]

## संदर्भ सूची


1. द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च। मुण्डकोपनिषद्– 1.1.4
2. तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते। मुण्डकोपनिषद्– 1.1.5
3. मुण्डकोपनिषद् 1.1.6
4. यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति। यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्।। मुण्डको.–1.1.7
5. गीता–4.13
6. गीता–9.9
7. काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा।

   स्फुलिङ्गिनी विश्वरूची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः।। मुण्डको– 1.2.4
8. एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन्।

9. तं न्यन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयोः यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः।।

   एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति।

   प्रियां वाचमाभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः।।

   मुण्डको.– 1.2.5–6
10. प्लवा ह्येते अदृढ़ा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म।

    एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति।। –मुण्डको.–1.2.7
11. अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयंधीराः पण्डितं मन्यमानाः।

    जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः।। मुण्डको. 1.2.8
12. इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः।

    नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति।। मुण्डको– 1.2.10
13. क्षीणे पुण्ये मर्त्य लोके विशन्ति। गीता–9.21
14. तस्माच्च देवा बहुधा सम्प्रसूताः साध्याः मनुष्याः पशवो वयांसि।

    प्राणापानौ ब्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च।। मुण्डको. 2.2.7
15. सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्तार्चिषः समिधः सप्त होमाः।

सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त।। मुण्डको. 2.2.8

16. अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः।

अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा।। मुण्डको. 2.1.9

17. पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्। एतद्यो वेद निहितं सोऽविद्या ग्रन्थिं विकरतीह सोम्य। मुण्को. 2.1.10

18. भिद्यतेहृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे।। मुण्डको. 2.2.8

19. हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम्।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः।। मुण्डको. 2.2.9

20. द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषष्वजाते।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति।। मुण्डको. 3.1.1

21. सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्।

अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः।। मुण्डको. 3.1.5

22. सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानं।

येनात्मक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत् सत्यस्य परमं निधानम्।। मुण्डको. 3.1.6

23. यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।

तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्तं परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्।।मुण्डको. 3.2.8

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

# Pranayama : The Secrete of Stress-Free Life

**Ruchi Shukla**
Guest Faculty, Yoga Department, Barkatullah University, Bhopal, Madhya Pradesh, India

**ABSTRACT** - We all know that our mental health is one of the strongest aspectof happy and stress-free life. But in modern times workingconditions are strenuous which adversely affect our mental health and most of the physiological disorders arise because of psychological problems. Panayama is an irremovable part of traditional yogic text because it directly works on mental health and bringsmental peace. Pranayama helps to get rid of unwanted thought, improves focus and reduces stress which in turn keeps an individual in healthy state of life. Prana is life force,Ayama is regulation of breath thus pranayama is the regulation of life force through breath regulation. Pranayama a breathing technique which includes inspiration, expiration and retention in different ways for relaxation, stress management and to control psychological conditions.

**Keywords** : - Yoga, Pranayama, Stress, Mental Health, Psychological.

## INTRODUCTION

Stress is good if it motivates to perform task without affecting psychophysiological health but when it causes harm to physical or mental health then it is a disorder. In modern time because of working conditions and target oriented job every individual works under immense stress even when one realizes that he has been working under lot of stress, it caused an irreversible damage to the organ which are working directly under the control of autonomous nervous system like kidney, pancreas, heart etc.

Medicine can give a short term relive from symptoms but can't able to eliminate stress. Yoga is an ancient philosophy which passed by our ancestor to us for spiritual advancement and health is complimentary while we adopt yoga. Pranayama is a subset of yoga which has the capability to control mind, reduce stress and bring equilibrium in physical, mental and spiritual aspect of life.

## PRANAYAMA

Pranayama is forth limb of Astanga yoga.Prana means life, vitality, breath, energy etc. and Ayama means extension, lengthen, expansion, restrain or control. pranayama means extension or regulation of life force or breath. In **shiva Samhita** it is called vayusadhana (vayu=breath; sadhana=practice). According to**patanjal yoga sutra**Pranayama is the regulation of

**Copyright:** © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

the incoming and outgoing flow of breath with retention. It is to be practiced only after perfection in asana is attained.

**Tasmin Sati SvasaPrasvasayor Gati Viccheday Pranayamah||2.49||**

Pranayama is art to move respiratory organ in a rhythmic way to get control over mind. It consists of long sustained subtle flow of inhalation(purak), exhalation(rechak) and retention(kumbhak) of breath. Puraka stimulate the system, rechaka remove toxins and kumbhaka channelize energy throughout the body. The disciplined breathing helps the mind to concentrates and get control over emotion thus reduce stress. As said in **Hatha Pradipika**

**Chalevatechalam chittam nischalenischalam bhavet||2.2||**

When the Breath wanders, the mind is unsteady, but when the Breath is still, so is the mind still. Pranayama positively affects our action and thoughts. Our thoughts influence pattern of our breath. Rhythmic and poise breathing is sign of happiness and contentment while irregular and interrupted breathing is sign of stress. By controlling breath, we can take a step forward toward self-healing process.

## PRANAYAMA REDUCES STRESS

Stress adversely affects the functioning of organs that are directly under control of our autonomies nervous system(ANS) like digestion, blood pressure, heart beat and breath. ANS has two branches sympathetic nervous system(SNS), activate during strenuous conditions also known as 'fight & flight' reaction and parasympathetic nervous system (PNS), activate when we feel cool and calm also known as 'rest & digest' reaction which help us to cope up after strenuous conditions or situations. Pranayama regulates our breathing pattern, by controlling our breath we can easily get control over autonomic nervous system and reduce stress. By practicing pranayama an individual can balance Parasympathetic Nervous System&Sympathetic Nervous System and get control over mental and emotional health.

Three basic ways of practicing pranayama

1. **ENERGIZING PRANAYAMA** – This way of practicing pranayama helps to stimulate sympathetic nervous system thus increase heart rate a bit which intern keep us alert and active to deal with adverse situations, 'fight & flight' response. Suryabhedi, Bhastrika, Kapalbhati etc. are energizing pranayama. These pranayama practices generate internal heat, improves metabolism and keep depression and dullness at a bay thus improves mental health and overall wellbeing.

2. **CALMING PRANAYAMA** – This way of practicing pranayama helps to stimulate parasympathetic nervous system thus decreases heart rate which intern keep us cool and calm. PNS allows us to rest recover and heal with 'rest and digest' response. Shitali, Sheetkari, are calming pranayama. These types of pranayama practice help us to cope up with stress and anxiety and bring peace of mind.
3. **STABILIZING PRANAYAMA** – This way of practicing pranayama bring harmony between body and mind keep us in balanced state of mind all the time by slightly stimulating or calming ourautonomous nervous system according to current situation. Anulom-Vilom, Bhramri etc. are stabilizing pranayama. These type of pranayamakeep us activeand calm during difficult situation.

**RECENT RESEARCH** - A study done by the All-India Institute of Medical Sciences (AIIMS) has found that yoga- and meditation-based lifestyle intervention (YMLI) increases neuroplasticity and reduces severity of major depressive disorder.

The 12-week study, to determine the effects of YMLI on depression severity, showed that if an individual has genetic depression, then yoga can prove to be beneficial.

Speaking to IANS, Rima Dada, Professor at Department of Anatomy at AIIMS, said: "To combat stress anxiety and depression, yoga could play a key role. Yoga, especially pranayama, decreases expression of pro inflammatory genes and increases expression of anti-inflammatory genes and may also play an important immune-modulatory role in cytokine storm".[1]

## CONCLUSION

Researches in yoga and its therapeutic aspect has been conducted in all over the world and it has been proven that yoga(pranayama) is best alternative therapy to reduce stress and improve mental health by regulating the functioning of autonomic nervous system. nowadays some of the psychologist even prescribed pranayama and meditation to patient dealing with stress, anxiety, depression and insomnia. So, pranayama along with asana and meditation can not only be helpful to prevent stress but also to improve mental health.

## REFERENCES & BIBLIOGRAPHY

1. https://www.researchgate.net/publication/341110960_EFFECTS_OF_YOGA_AND_PRANAYAM_ON_PSYCHOLOGICAL_DISORDERS_A_REVIEW

[1]Yoga helps in combating stress, anxiety, depression: AIIMS
IANS New Delhi | June 23, 2020

2. https://www.researchgate.net/publication/276038868_Pranayama_The_power_of_breath
3. https://www.researchgate.net/publication/341110960_EFFECTS_OF_YOGA_AND_PRANAYAM_ON_PSYCHOLOGICAL_DISORDERS_A_REVIEW
4. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7336946/
5. Yoga darshan by Harikrishndasgoyndka
6. Light on pranayama by B.K.S. Iyengar
7. Yogic therapy the basic principles and methods by Swami Kuvalyanand&Dr.S.L.Vinekar
8. Four chapter on freedom by Swami SatyanandSarswati
9. Hatha Pradipikaof Swatmaram by Swami Digamberji and Pitamber jha

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

# A Geographical Study on Global Environmental Management and Planning

Dr. Namita Yadav
Assistant Professor, Geography Department, Bareilly College, Bareilly, Uttar Pradesh

**ABSTRACT** - Environment is a broad term, which, despite being used often, cannot be used in a narrow context. In broad terms, it can be said that all the conditions and forces, which surround human beings from all sides and by which human activities are controlled, are called environment. In the lexical sense, the word Environment of English language is derived from the French language, Environment to Surround, which refers to all those conditions, circumstances and effects that affect living organisms or living communities from all around. Biologists and ecologists refer to environment.

**Keywords** - Geographical, Study, Global, Environmental, Management, Planning.

RESEARCH METHODOLOGY- A key part of your dissertation or thesis is the methodology. This is not quite thesame as 'methods. The methodology describes the broad philosophical underpinning to your chosen research methods, including whether you are usingqualitative or quantitative methods, or a mixture of both, and why. You should be clear about the academic basis for all the choices of research methods that you have made. The methodology should be linked back to the literature to explain why you are using certain methods, and the academic basis of your choice. If you are submitting as a single thesis, then the Methodology should explain what you did, with any refinements that you made as your work progressed. Again, it should have a clear academic justification of all the choices that you made and be linked back to the literature.

Data analysis is one of the most important parts of the research methodology. We have two types of data for the interpretation or analysis which are as follows:

1. Primary Data - Primary data is the type of data that we collect directly through the direct surveys or other methods of data collection.
2. Secondary Data- Secondary data is the data type which snot collecteddirectly by us and we collect the secondary data through other sources like Magazine, newspaper etc. Secondary data is based on the previous data sources.

**Copyright:** © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

Structuring Your Methodology- It is usually helpful to start your section on methodology by setting out the conceptual framework in which you plan to operate with reference to the key texts on that approach. You should be clear throughout about the strengths and weaknesses of your chosen approach and how you plan to address them. You should also note any issues of which to be aware, for example in sampleselection or to make your findings more relevant.
You should conclude by summarizing your research methods, the underpinning approach, and what you see as the key challenges that you will face in your research. Again, these are the areas that you will want revisit in your discussion.

AIMS OF THE STUDY- The following are the main objectives of the present study.

1. To study the general spatial patterns of pollution .
2. To study the trends of environmental disease.
3. To study the required of people.

The concept of environmental management is generally related to the environmental model, which ensures that the supply of food will increase with the increase in capital, annual agricultural investment and land development. And also includes policies to deal with the problems. (Denismidoz 1971).

The modern industrial society has created huge industrialization, technological revolution, rapid growth in the means of transport and communication, blind greedy exploitation of natural resources, large-scale changes in land use, irregular and unplanned expansion of industrial establishments and urban areas, disturbing the ecological balance and ecological balance. The stability has been disturbed and disorganized. In other words, the economic and technological activities of man have ended the harmonious relationship between man and environment.Environmental management is the process of improving the relationship between man and the environment in such a way that the quality of both the environment and the society can be improved by establishing a healthy and harmonious relationship between the environment and man by stopping the destructive activities of man and protecting nature. Can be done by testing, protection, regulation and regeneration.In this way, environmental management is related to proper adjustment of nature with man, under which judicious exploitation and use of natural resources is done without disturbing the ecological balance and ecological stability. It is known that development and progress of the society is necessary from the economic point of view. Therefore, exploitation and consumption of natural resources becomes necessary It is also natural that when natural resources are exploited, some environmental problems will definitely arise because meaningful exploitation of natural resources and socio-economic

development is not possible without any damage to certain components of the natural environment. In this way, under environmental management, attention is paid to the socio-economic development of the societyon the one hand, and on the other hand, a lot of effort is made to preserve and protect the quality of the environment. According to Riordan, environmentrefers to the judicious selection of a suitable proposal from among various alternative proposals so that it fulfills the stated and desired objectives. As far as possible, under management, one or several strategies are adopted to achieve short-term objectives, but there is a lot of arrangement for the fulfillment of long-term objectives. Mainly include the following facts under environmental management

1. Protecting the environment by stopping and controlling the indiscriminate and indiscriminate exploitation of natural resources and the irrational activities of man, controlling and reducing the pollution level, controlling the rapid growth of human population and stopping harmful technology.
2. To promote the economic importance of the environment and its resources .
3. To preserve the environment for future generations.Environmental planning means, using the earth's renewable and non-renewable resources in various forms for developmental works, conservation of rare and valuable resources and preservation of the quality of the environment for a healthy life." In this way planning is the process of development. It has two main objectives

I. Achieving all round growth and development of the society.

II. Removal of socio-economic disparities by exploitation and consumption of all types of natural and human resources.

The main concern of environmental planning is to maintain the quality of the environment. Along with providing nutritional base to human life, to establish harmony between man and nature, enriching the environment from the point of

view of public welfare is indicative of environmental planning. The judicious use of nature's resources in proportion to the population is the main basis of environmental planning. Also, conservation of resources and control of pollution are essential conditions of environmental planning. Thus, economic development and environmental protection are two sides of the same coin. Poverty and illiteracy are helpful in the increase of environmental pollution.

Therefore, under environmental planning, special emphasis should be given on poverty alleviation and up gradation of education. There are two aspects of environmental planning. Firstly, the stability of the biosphere and its social, economic and cultural development and secondly, creating

environmental education and public awareness. Special emphasis should be given on three facts under environmental planning

1. Consuming natural and organic resources in appropriate quantity so thatregularity in bio-geochemical cycles is maintained.
2. Maintain harmony of interrelationship and functioning in natural and organicenvironment.
3. Disposal of waste generated by human activities by advanced technology. Thus, environmental management and planning is a one-way compromise between ecological balance and economic/material progress of man. Therefore,paying full attention to its ecological principles and socio-economic needs ofthe society.

Environmental Protection and Management

Worldwide awareness about environmental protection arose after the Second World War and cooperation on this issue started at the international level. In environmental protection, along with the conservation of various natural resources of the world, various measures have been included to preserve the existence of the earth.

In the year 1972, the Human Environmental Conference was organized by the United Nations in Stockholm, the capital of Sweden, from June 5 to June 12, in which 110 countries of the world participated and passed several resolutions regarding environmental protection. As a first step in this conference, the United Nations Environment Nation Environment Program (UNEP) was established on 5 June 1972. This foundation day of 5th June was declared as World Environment Day.The term conservation is used in environmental and ecological studies, especially in the context of the conservation of resources and the environment. Human beings have been using and consuming natural resources since their inception and are still doing so today. Due to continuous use, it is natural for any item or substance to decrease or expire. This fact is also applicable in the context of environment because environment is also a huge resource. The destruction of the environment is happening because of the pollutants generated in it. Pollutants generate personality in the system of the environment, due to which the problem of environmental degradation arises. Environmental degradation is the result of the pace of human development. With the increase in population, dependence on the environment is continuouslyincreasing. Man is exploiting forest resources to meet his needs, encroachment of agricultural land due to urbanization, industrialization. Because of which today's modern man is directly or indirectly continuously harming the environment by the construction of factories and by the activities of the organic matter that has been removed from it. Pollution in the environment is increasing.

Due to which human beings and the entire Jab world seem to be standing at the door of destruction. Conservation is defined as the most efficient and beneficial use of natural resources, in fact conservation is those efforts by which judicious exploitation, preservation and renewal of natural resources is possible. Conservation does not mean that the use of resources should be stopped, but their proper and necessary use is conservation, through which we can not only use them at present. But you can be sure of their use in future as well.

In this context, the first attempt by the environmentalists was made in 1972 in the conference "Human Environment Conference" organized by the UnitedNations and special emphasis was laid on environmental protection.

Several seminars were organized by widows, geographers, politicians, etc., in which issues related to conservation were raised the following is written

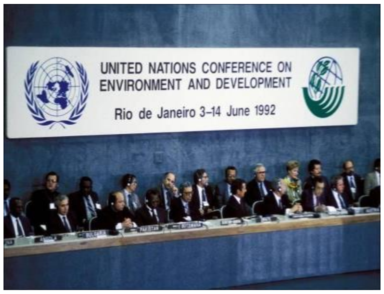

**RIO CONVENTION**

On the twentieth anniversary of the United Nations Environment Program, a conference of 120 nations of the world took place in Rio de Janeiro, a city in Brazil, from June 3 to June 13, 1992, which was named the United Nations Conference on Environment and Development or Rio Convention. given. In thisconference, an agreement was made for the protection of rich biological wealth of third world countries in which developed countries And provision was made to provide adequate capital and technology for the protection of bio-wealth of the developing countries. Apart from this, by the year 2005, a proposal was passed to reduce the emission of green house gases (carbon dioxide and methane etc.) by 20%.

It was also decided in the Rio conference that most of the expenditure on keeping the environment clean and its protection would be borne by the developed nations of the world which are more responsible for environmental damage. The Program of Action of the Rio Conference was named

Agenda-21. In this conference, it was expected from all the nations of the world that they should adopt those measures of economic development which do not harm the environment.

EARTH PLUS FIVE CONFERENCE- An environmental conference was held from 23 to 27 June 1997 in New York City, United States, to evaluate the progress of the decisions taken at the Rio Conference held in 1992. This conference was named Earth Plus Five or United Nations Earth Summit.
In this conference, no consensus could be reached on any important agreement. In this conference, there was a wide debate on issues such as reducing the emissions of harmful gases that harm the environment and making environmental protection techniques available to different countries of theworld at subsidized rates. .

MONTREAL CONSENSUS-

In September 1997, under the auspices of the United Nations in Montreal, Canada, there was an agreement to stop the production of CFCs and methyl bromide that harm the ozone layer, under which it was decided that in the worldBy the year 2015, the production of CFC and Methyl Bromide will be completely abolished. No agreement could be reached on issues such as saving the world's forests or providing financial assistance to developing countries for environmental protection.

GLOBAL WARMING CONFERENCE- An international conference on various issues related to increase in global temperature was held in Kyoto city of Japan from 1 December to 10 December 1997. In this conference, an agreement was reached to reduce the production of various green house gases (carbon dioxide, methane and nitrous oxide) responsible for the increase in global temperature. The Executive Director of the United Nations Environment Program stated in November 1999 that the rate of ozone layer damage has been reduced by curbing the use of chemicals and gasesthat harm the environment. He believes that if the developed nations continue to provide active yoga in this program, then by the year 2050 the ozone layer will reach the condition before 1980.

JOHANNESBURG EARTH SUMMIT

The United Nations Conference on Sustainable Development, known as the Second Earth Conference, was held in Johannesburg (South Africa) on 4 September 2002 to review the progress made on the decisions taken at the Earth Conference in Rio de genera in 1992. More than 60,000 delegates from about 200 nations participated in this biggest conference of the world so far. Heads of 106 nations were also involved in it. The US delegation to the conference was led by Secretary of State Colin Powell. The conference was inaugurated on 26 August at Ubuntu Village in Johannesburg by the President of South Africa, Thabombeki, who also presided over the ten-day conference. In his opening speech, Thobombeki

said that even after 10 years of the Earth Summit held in Rio de Janeiro; the world is facing challenges like poverty, war, conflict and terrorism. He said that the people of the world are looking forward to the conference that after meeting their skyrocketing expectations for a decade, the promises made in the Rio de Janeiro conference to protect the environment willbe kept on 'Agenda 21'. There was debate.

COP-8 CONFERENCE

The Eighth Conference (COP-8) of United Nations Member States on Climate Change, which lasted for 10 days between October 23 and November 1, 2002 at New Delhi's Vigyan Bhavan, ended on November 1, with 10 days of long debates and discussions. Many points related to climate change were discussed. The climate change convention focused on technology transfer, capacity development and adaptive change, as demanded by developing countries, was unanimously accepted. For the first time in the member countries, climate change has been linked to sustainable development.

Human and education related to environmental pollution:

Environmental pollution is a burning problem of the world today, whose father is man himself. The consumption pattern is also largely responsible for environmental pollution. According to the World Economic and Social Survey of the United Nations, the reason for the destruction of the environment in the next 35 years will not be more population but the production and consumption structure of different countries because both of these determine the level of destruction of the environment. Due to the influence of materialistic culture, humans have exploited and exploited nature to a great extent for their happiness. Although nature has the ability to keep itself balanced, but the state of destruction has reached such a point that nature is unable to keep itself balanced. The environment has been polluted to such an extent that the situationis becoming alarming. This can be gauged from the fact that for its protection, under the auspices of the United Nations, since the Stockholm Conference in 1972, seminars are being organized every year somewhere or the other. Due to the pollution of the entire environment, the educational environment (educo ecology) is also being affected, no matter how good the education is given in the polluted environment, it has a dangerous effect on the heart and mind of the students. Due to which the children become mentally retarded, unmotivated and physically weak. If the pace of uncontrolled industrial development, environmental pollution and destruction of fauna, flora and biodiversity continues here, then it will be impossible for human life to continue for a long time. Today human life has become very busy and

complicated due to degradation of environment. Due to which there is a need to create awareness about environmental problems in the present and future generations.

Objectives of Environmental Education :
Environmental education has the following objectives:

1. To develop an understanding of the environment among the general public.
2. To make people aware of environmental pollution and its protection measures.
3. To tell the people how to use the natural resources for a long time in the proper amount as required so that they can be safe for the future.
4. Their measures being taken towards environmental protection and theirresults
5. With the new technology adopted for environmental protection, the students to make aware.
6. To generate insight in the students about the inherent interrelationship and feedback between man and environment.
7. To encourage people to observe nature and understand the laws.
8. To enable students to understand the relationship between nature andenvironment.
9. To develop attitude among students for conservation of environment, nature

**BIBLIOGRAPHY**


1. Uttar Pradesh pollution control board
2. Wikipedia encyclopaedia
3. Google
4. Husain, majid, 2011, Human geography
5. www.Dowm to earth
6. Singh, L.R., 2003, Fundamental of Human Geography, Allahabad, ShardaPustaka Bhawan.
7. Husain, Majjid, 2016, Terms and concepts of Geography, NewDelhi, McGraw Hill Education.
8. Abbasi, S.A., Arya, D.S., Hameed,A.S and Abbasi, N.(1996). Water quality of typical Riverof Kerla: Punnurpuzha. Poll.Res. 15(2):163-166.
9. Abbasi, S.A., Naseema Abbasi. and Bhatia,K.K.S.(1997).The Kuttiadadi river basinp.65-143. In: WetlandsofIndia. EcologyandThreats. Vol. Discovery Publishing House, New Delhi.
10. Abubacker, M.N., Kannan,V., Sridharan,V.T., ChandraMohan, M. and Rajavelu, S.(1996). Physico-Chemical and Biological studies on UyykondoncanalwaterofRiverCauvery.Poll.Res.15(3):257-

259.

11. Adebisi, A.A. (1981). The physico-chemical hydrology of a tropical seasonal river Upper Ogum river ( Nigeria). Hdyrobiol. 79(2): 157-165.
12. Adeleye. I.A. and Adebiyi, A.A. (2003). Physico-Chemical and Microbiological assessment of Oka-Oba. J. Environ. Biol.24 (3):309- 313.Agarwal, D. K., Gaur, S.D., Tiwari, I.C., Narayanaswami, N. and Marwah, S.M.(1976). Physico- Chemical characteristics of Ganga water at Varanasi. Indian. J. Env. Hlth. 18(3): 201-206.
13. Agarwal, G.D (1999) Enviormental crisis of patit – pawani Ganga. Indian. J.Environ. Protec. 19(6):432-436.

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

# साहित्यशास्त्रे लक्षणावैशिष्ट्यम्

**राजश्रीचट्टोपाध्याय**

**सहकारी अध्यापिका, संस्कृतविभागः, गुरुदासकलेजः, पश्चिमवङ्गः**

**सारांशः-** सर्वोऽपि हि लोकव्यवहारः शब्दाधीनो यतः सर्वोऽपि जनः स्वाभिप्रायेण परान् बोधयितुं शब्दान्नेव प्रयुङ्क्ते। तथा चात्र कस्यचिच्छब्दस्यार्थः तस्य व्युत्पत्या न लभ्यते तर्हि केनचिद् वृत्तिसामान्येन तस्यार्थोऽवगन्तव्यः इति यास्कमुनिः। सा च पदपदार्थयोः सम्बन्धरूपावृत्तिः शक्तिर्लक्षणा चेति नैयायिकाः। शक्तिर्लक्षणाव्यञ्जना चेत्यन्ये। शक्तिरूपं सम्बन्धज्ञानं पदार्थोत्थापकं भवति तथा लक्षणारूपसम्बन्धज्ञानमपि। अतः मया शक्तिवच्छब्दनिरूपितार्थस्मारकसम्बन्धविशेषे लक्षणाविषये सर्वेषां मतमुल्लिख्य तत्प्रभेद-तन्निमित्त-तद्बीजन्तत्खण्डञ्चदर्शनार्थं **साहित्यशास्त्रे लक्षणावैशिष्ट्यम्**इति शीर्षकुयक्तैः शोधलेखैः साहित्यमतमुपस्थाप्यते।

**विशेषशब्दाः-** लक्षणा, आलङ्कारिकमते लक्षणा,जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा, जहदजहल्लक्षणा,उपादानलक्षणा, लक्षणलक्षणा, शुद्धा सारोपा, साध्यवसाना,, गौणी,तात्र्यानुपपत्तिः, अन्वयानुपपत्तिः इत्यादयः।

---

**साहित्यशास्त्रे लक्षणा**

**मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोथ प्रयोजनात्।**

**अन्योर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया।**[1]

**मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते।**

**रूढेः प्रयोजनाद्वाऽसौ लक्षणा शक्तिरर्पिता।**[2]

अभिधापुच्छभूता लक्षणा भवति। शक्यर्थस्य बाधे सति रूढितः, प्रयोजनात् वा तत्संवद्धः अन्योर्थः लक्षणयाश्रीयते। परन्तु अत्र हेमचन्द्राचार्येण लक्षणायाः हेतुत्वेन रूढिः न स्वीकृका। तस्य मते सा अभिधावत् एव अस्ति। मम्मटादयः लक्षणां ज्ञानस्वरूपत्वेन व्यवहारं अकुर्वन्। अत एव मुख्यार्थे अरोपितस्य शब्दस्य व्यापारत्वमङ्गिगकृतम्।

---

1.काव्यप्रकाशः-2.9

2.साहित्यदर्पणः-2.5

**Copyright:** © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

**आलङ्कारिकमते लक्षणा- एतेषां मते** अन्योऽर्थः यया लक्ष्यते प्रतिपाद्यते सा लक्षणा। एकावलीकारेण प्रोक्तं यत्–

**मुख्यार्थानुपपत्तौ तद्योगे रूढितोऽथवा फलात्।**

**अन्योर्थो यदि लक्ष्यो भवति तदा लक्षणाभिमता[3]।**

मुख्यार्थस्य बाधः तेन सम्बन्धः प्रसिद्धिः प्रयोजनं वा लक्षणायामुपयुज्यते। ततश्च मुख्यार्थस्य बाधे तेनैव सम्बन्धे मुख्यार्थेन अमुख्योऽर्थो यल्लक्ष्यते स आरोपितशब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठलक्षणा। तत्र कुशल इत्यादौ रूढितो लक्षणा । गाङ्गायां घोषः इत्यादौ तु प्रयोजनात्।

लक्षणाविषये प्रतापरूद्रयशोभूषणकारेण विद्यानाथेन प्रतिपाद्यते यत्– वाच्यार्थानुपपत्या तत्सम्बन्धिन्यारोपितः शब्दव्यापारो लक्षणा इति। अर्थात् वाच्यार्थानुपपत्या मुख्यार्थबाधेन हेतुना तत्सम्बन्धिनि मुख्यार्थसम्बन्धे विषये आरोपितः शब्दव्यापारः लक्षणा इत्यर्थः। अत्र यद्यपि स्वार्थं पत्यायोपरतव्यापारस्य शब्दस्य पुन्व्यापारान्तरयोगादर्थ एव लक्षक इत्यर्थव्यापारो लक्षणा तथापि वाच्यधर्मो वाचक उपचर्यत इति लक्षणायाः शब्दवृत्तिव्यवहारः[4]। कोविन्दकारः लिखति यत्

**शक्यार्थबाधे सङ्कोचः प्रचारः प्लुतिरेव वा।**

**सङ्केतस्य स्मृता वृत्तिलक्षणा योगसम्भवे।**[5]

**लक्षणायाः प्रभेदाः**- सामान्यतया अधुना सर्वेषां शास्त्राणां लक्षणाप्रभेदाः उच्यन्ते।

1) **साहित्यशास्त्रे-** लक्षणा षड्विधः। इति मम्मटः। ।

अ) **उपादानलक्षणा**– स्वसिद्धये पराक्षेपः उपादानलक्षणा। इयमेव अजहल्लक्षणेति उच्यते। यथा गौरनुबन्ध्यः।

आ) **लक्षणलक्षणा**– परार्थं स्वसमर्पणम् लक्षणलक्षणा। इयमेव जहल्लक्षणेति उच्यते। यथा गंगायां घोषः।

इ) **शुद्धा सारोपा**– यथा आयुर्घृतम्।

ई) **शुद्धा साध्यवसाना**, यथा पाञ्चालाः।

उ) **गौणी सारोपा**, यथा गौर्वाहीकः।

---

[3].एकावली पृ–62

[4].प्रतापरूद्रीयभूषणम्– पृ–5–

[5].कोविदानन्दः– पृ–28

ऊ) **गौणी साध्यवसाना**, यथा राजकीय पुरुष: राजा।

**सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा।**

**विषय्यन्त: कृतेऽन्यस्मिन्सा स्यात्साध्यवसानिका। ।**

**भेदाविमौ च सादृश्यात्संबन्धान्तरस्तथा।**

**गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ लक्षणा तेन षड्विधा।**[6]

विश्वनाथमते तु 80 संङ्ख्यका: लक्षणभेदास्सन्ति।

**लक्षणाया: वैशिष्ट्यानि-** लक्षणाया: वैशिष्ट्ये तत्प्रयोगं विचारणीयमस्ति। द्विरेफपदे तु लक्षितलक्षणा तत्र शक्यार्थस्य परम्परासम्बन्धस्वीकारात् तद्वैशिष्ट्यं दरीदृश्यते। अत अपभ्रंशस्थलेऽपि लक्षणा स्वीकार्यैव। अन्यथा काव्यप्रकाशादिषु ग्रन्थेषु लक्ष्यार्थस्य प्राकृत भाषीयोदाहरणादिकमसङ्गतं स्यात्। यथा "साहेन्ती" इत्यादि।

बोधकत्वं चात्रार्थबोधकतात्पर्याप्त्यधिकरणत्वं न च प्रत्येक वर्णेषु सा ज्ञापकतायामयं शाब्दबोधस्य ज्ञानस्यैवेष्टत्वात् समवायसम्बन्धोपस्थितमाकाशादे: शाब्दबोधविषयत्वम्।

यत्तु ज्ञाप्यत्वं न स्वजन्यबोधविषयकत्वमाकाशस्यापि समवायेन स्वाश्रयतया घटपदजन्यबोधविषयत्वेन घटपदज्ञाप्यत्वापत्ते:। न च स्वजन्यशाब्दबोधविषयत्वम्। तद् 'गङ्गायां घोष:' इत्यत्र प्रवाहस्य शाब्दबोधविषयत्वाभावेन लक्षणा नापत्तेरिति। तत्र स्वजन्य शाब्दबोधीय विषयत्वस्यैव शाब्दबोधस्वीकारात्।

'गङ्गायां घोष:' इत्यादौ तु प्रवाहसम्बन्धेनैव तीरबोधेनादोषात्। अत एव 'छत्रिणोयान्ति' इत्यादौ समुदाये एव लक्षणा स्वीकार्या प्रकारान्तरेणापि लक्षणा द्विविधा निरुढा प्रयोजनवती च। तत्र प्रयोजनाभावे शक्यार्थबोधप्रतिसन्धानपूर्वकं तत्सम्बन्धस्यपरार्थबोधे निरुढालक्षणा। यथा 'त्वचा ज्ञातम्' इत्यत्र त्वचि त्वगिन्द्रियस्य विशिष्टप्रयोजन फलत्वेन शक्यार्थबोधपूर्वकं तत्सम्बन्धपरार्थबोधात्मिका। यथा 'गङ्गायांघोष:' 'कुन्ता प्रविशन्ति' इत्यादौ अत्रार्थे घोषस्य प्रवाहरुपाधिकरणत्व कारणात् गङ्गापदेन तीरं लक्ष्यते। शैत्यपावनत्वप्रतीतिरेवात्र प्रयोजनम्।

अन्त्ये भीत्यापालायमान पुरुषस्य वाक्यमिदम्। अत्र कुन्तपदस्य तद्वारकपुरुषप्रवेशविषय तात्पर्यात् तद्धारके लक्षणा। कुन्तगत तैक्ष्ण्यप्रतीतिरेव प्रयोजनम्।

वेदान्तिनोऽपि पदार्थं द्विधा विभज्यन्ते शक्यो लक्ष्यश्च। तत्र शक्तिविषयो शक्य: लक्षणाविषयो लक्ष्य इति। लक्षणापि चैतेषां मते द्विधा वर्तते। केवललक्षणा लक्षितलक्षणा च। केवललक्षणाया लक्षणम् – शक्यसाक्षात् सम्बन्ध:। कवेल लक्षणायामुदाहरणन्तु 'गङ्गायां घोष:' इत्यत्र प्रवाहसाक्षात्सम्बन्धतीरे लक्षणा। यत्र च शक्यपरम्परा सम्बन्धेनार्थान्तर

---

[6].काव्यप्रकाश:

प्रतीति:। तत्र लक्षितलक्षणा यथा द्विरेफपदे तत्शक्यार्थरेफद्वयस्य तद्घटितप्रभ्रमरपदद्वारा मधुकरे वृत्ति:। ननु गौण्या वृत्तेरपि विद्यमानत्वात् गौणी लक्षणाया पार्थक्येन लक्षणाया: त्रैविध्य कथं न स्यात् इति चेत् न तस्या अपि लक्षित-लक्षणायामेवान्तर्भावात्। सिंहोमाणवक इत्यादि सिंहशब्दस्य वाच्यार्थक्रौर्यादिधर्मस्य सम्बन्धेन माणवकस्य प्रतीति:। एवञ्च वेदान्तिन: गौणी लक्षणां पृथक्त्वेन न स्वीकुर्वन्ति।

तात्पर्यानुपपत्तिरेवैतेषां मतेऽपि लक्षणायां बीजम्। पदे वाक्ये च लक्षणा वेदान्तिभि: स्वीक्रियते। अत एव गभीरायां नद्यां घोष इत्यादि स्थले एतेषां मतेऽपि पद समुदाये एव लक्षणा न तु पदे। न च वाक्ये शक्यार्थाभावात् कथं तत्र शक्यार्थ सम्बन्धरुपा लक्षणा स्वीक्रियते इति वाच्यम् - शक्त्या यत् पद सम्बन्धेन ज्ञाप्यते तत्सम्बन्धो लक्षणा ज्ञाप्य: शक्ति ज्ञाप्यश्च। अत एव यथा पदार्थे तथैव वाक्यार्थे।अतो अर्थवाद वाक्यानां प्राशस्त्ये निन्दावाक्यानां निन्दितत्वे च लक्षणा इत्यपि संगच्छते। वाक्यलक्षणाभावे तु एतत् सर्वमसङ्गतं स्यात्।

जहदजहलक्षणा विषयोऽपि एतेषां वैमत्यमस्ति। वेदान्तानुसारमत्र त्रिविधा लक्षणा भवति। जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणेति। शक्यार्थविहायार्थान्तरप्रतीतिमात्रं यत्र सा जहल्लक्षणा। यथा 'गङ्गायां घोष:'। यत्र शक्यार्थसमवेतार्थान्तरं लक्ष्यते तत्राजहल्लक्षणा। यथा शुक्लोघट:। अत्र शुक्लरुपगुणमन्तर्भाव्यैव तद्वृत्तिद्रव्ये लक्षणा। यत्र विशिष्टार्थवाचक: शब्द: एतदंशं विहाय एकदेशे वर्तते तत्र जहदजहल्लक्षणा भवति यथा 'सोऽयं देवदत्त' 'तत्वमसि' इत्यादौ। इयमेव भाग लक्षणा इत्यपि कथ्यते। वैयाकरणास्तु लक्षणां न स्वीकुर्वन्ति तेषां मते शक्तेरेव प्रसिद्धत्वाप्रसिद्धत्वभेदेन कार्यनिर्वाहात्। तथाहि गङ्गायां घोष इत्यादि स्थले गंगापदस्य भगीरथरखातावच्छिन्न प्रवाहविशेषे प्रसिद्धाशक्ति सामीप्य सम्बन्धावच्छिन्न तटत्वावच्छिन्न विषयकत्वावच्छिन्ननिरुपितार्थे अप्रसिद्धाशक्ति:। अत एव 'गङ्गायां घोष:' इत्यादौ द्वितीय शक्त्यैव निर्वाहे लक्षणा स्वीकारे नाग्रह: कर्तव्य:।अत एवोक्तम् - -

**"अर्थमात्रं विर्यस्तं शब्द: स्वार्थे व्यवस्थित:[7]"।**इति वाक्यपदीये संगच्छते।

अत एव केचनालंकारिका अपि लक्षणाया अन्यत्रान्तर्भावं कुर्वन्ति यथा वामन: लक्षणामलङ्कारेऽन्तर्भावयति। तथाहि सादृश्यात् वक्रोक्ति:। रत्नाकरो रुपके सादृश्यात् प्रयुक्तो सम्बन्धात् प्रयुक्तो वा यावान् भिन्नयो: सामानाधिकरण्यनिर्देश: स सर्वोऽपि रुपकमेव।

अत एव शक्यतावच्छेदाकारोप एव लक्षणापदेन व्यवह्रियते इति शाब्दिकानां मतम्। लक्षणा पृथक् वृत्तिरुपेण न स्वीकार्या वृत्तिद्वयावच्छेदकत्व कल्पने गौरवात्। अत एव शाब्दिकारन्या वृत्तिरिति कृत्वा लक्षणां तिरस्कुर्वन्ति। अत एव शक्त्यैव तत्पदवाच्यत्वेन प्रसिद्धान्य व्यक्तिबोधे व्यक्तिविशेषबोधे लक्षणेति व्यवहार:। यथा 'काकेभ्यो

---

7.वाक्यपदीय का. 2 का 25

दधिरक्ष्यताम्' इत्यत्र दध्युपधातकमात्रे काकत्वारोप:। कमलानि कमलानि इत्यादौ सौरभविशिष्टस्यैव कमलत्वेन बोध:। अत्र कमलपदस्य कमलत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधजनकत्वेऽपि कमलत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्य बोधो लक्षणस्यैव।

नन्वत्र शक्यतावच्छेदकारोपो दुर्लभा: तद्धर्माभाववति तद्धर्मप्रकारक ज्ञानस्यैवारोप पदार्थत्वेन कमलानि कमलानि इत्यादौ तद्धर्भाभावात् इति चेत् न लक्षणास्थले लक्षकपदस्य स्वशक्यतानवच्छेदकनिष्ठप्रकारता प्रतीतिजनकस्य तादृश प्रतीतेरेव पदार्थकत्वात्।

एतेन शक्यादन्येन रुपेण ज्ञाते भवति लक्षणा इत्युक्तिरप्यपास्ता। एवञ्च "त्वामस्मि वच्मि" इत्यादौ स्वबोध्यसम्बन्धत्वादि नैवाछेदकयत्वादस्य विशिष्टत्वात् व्यक्ति बोध:। शक्यार्थारोपस्यैव लक्षणा स्वीकारात् एवं "पुंयोगादाख्यायाम्" इति सूत्रभाष्ये 'गोपी' इत्यादौ गोप सम्बन्धि स्त्रीत्वेन लक्षाणायां "तस्येदम्" [8]इति शास्त्रेण तादृशऽर्थे असंप्रत्ययस्य तादृश वाक्यस्यैव वा नियमादसाधुत्वापत्ति दूषणमभिन्धाय नावश्यमेवाभिसम्बन्धोऽस्तीति उक्त्वा चतुर्भि: प्रकारै तस्मिन् स इत्येतत् भवति।

ताटस्थ्यात् तद्धर्म्यात् तत्सामीप्यात् तत्साहचर्यात्। 'मञ्चा हसन्ति' 'सिहो माणवक:' 'गङ्गायां घोष:' 'यष्टी: प्रवेशय' इत्यादुक्तय तत्रैवेकपरोऽप्याह –"आरोप्यते तादूप्यं न तु मुख्यम्''। बालेषु मञ्चारोपात् मञ्चपदप्रवृत्ति: हसन्ति इति पदप्रयोगात् विज्ञायते। अत शक्यातावच्छेदकारोपस्य लक्षणात्वे अस्त्येव। एव भाष्यकारकैयटादीनामपि सम्मति: न च गङ्गायां घोष इति वाक्यादारोपितगङ्गात्वेन बोधेऽपि आरोपित ज्ञानस्य भ्रममूलकत्वात् शास्त्रज्ञानं कृते तस्य भ्रमत्वेन ग्रहणाच्च तदुत्तरं शैत्यपावनत्वादि रुपं प्रयोजनं न सिद्धयेत्। यथा शुक्तौ रजततया ज्ञानेऽपि भ्रमत्वेन ज्ञाते सति तत्र लोकानामप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। व्यंजनया मुख्यगङ्गापदार्थाभेदस्यापि प्रतीते:[9]। अत एव शब्दज्ञानस्य तदभाववत्ता ज्ञानं न प्रतिबन्धकम्। शक्यतावच्छेदकत्वारोपस्य लक्षणात्वानङ्गीकारे तु गङ्गायां मीनघोषौ स्त: इति द्वान्दमपि न संगच्छेत। यतो हि द्वन्द्वार्थस्यैव यथा वा ग्राममजा नयति अजादिधनौ देवदत्तयज्ञदत्तौ इत्यादौ। यथा संख्यान्वये द्वन्द्ववारणाय पय: पयो नयति इत्यादावेकशेष कारणाय वा आवश्यकत्वेन नैयायिकरीत्या मीनस्य तीरत्वावच्छिन्नेऽन्वयेन। द्वन्द्व साधु: स्यात्। वैयाकरणानां तु गङ्गात्वेन एवतीरबोधात् एकधर्मावच्छिन्नत्वेन तु क्षति:। गौतमस्यापि शक्यतावच्छेकारोपस्य लक्षणत्वे सम्मंतिरस्ति। तथाहि "सहचरण " इति न्यायसूत्र व्यवस्थापितं तेन। अत्रारोप निमित्तानि सहचरणादीन्येव। अत एव वाक्यपदीयेऽपिगौणमुख्यार्थबोधक: शब्द एक एव। युगपत् सर्वार्थानां प्रकाशकत्वं तु न भवति प्रकरणादि निमित्तत्वाभावात्। तथाहि

---

[8].पा. सू. 4/1/48

[9].गौतम न्याय सूत्र अ. 1 आ. 2 सू. 5

**एकमाहुरनेकार्थं शब्दमन्येपरीक्षका:।**

**निमित्तभेदादेकस्य सर्वार्थो तस्य भिद्यते ॥**

**सर्वशक्तेषु तस्यैव शब्दस्यानेकधर्मण:।**

**प्रसिद्धिभेदात् गौणात्वं मुख्यत्वं चोपचर्यते।।**[10]

गोत्वानुसङ्गो वाहीके निमितात् कैश्चिदिष्यते। अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्द: स्वार्थेव्यवस्थित:।।

अत्र कैश्चित् पदेन शब्दनित्यतावादिनो वैयाकरणा इत्यवधेयम्। ननु यदि शक्यतावच्छेदकारोप एव वैयाकरणै: स्वीक्रियते। उत वा शब्दस्य अप्रसिद्धा शक्तिरेव लक्षणेति स्वीक्रियते तदा द्विरेफपदात् भ्रमरबोधो कथं जायते इति चेत् न। द्विरेफपदं रुढिशक्त्या भ्रमरबोधकम्। अत्र रथन्तरादि पदवत् अवयवार्थ प्रतीति न भवति। अत्र पदनिष्ठरेफद्वयस्य स्वार्थे आरोपात् तत् सम्बन्धित्वेनैव भ्रमर बोध:। अत एव भ्रमर पर्यायत्वेन द्विरेफ पद पाठोऽपि कोशादौ संगच्छते। नहि गङ्गापदस्य तीरपर्यायत्वेन कुत्रापि पाठो दृष्ट:। अत्र लक्षित लक्षणा भवितुं नार्हति।

यतो हि भ्रमरपदस्यानुच्चारितत्वात् उच्चारितस्यैव चार्थ प्रत्यायकत्वात् ततो बोधानापत्ते:। अतीतानपगतानां पदानां वृत्त्यनाश्रयतया वृत्त्याश्रयं तत्र न लभ्यते। पदेष्वतीतत्वादेवमुचारणदि प्रक्रिया नाशत्वादिनैवाधिकमेवान्यथा शब्दनित्यता भङ्गापत्ते:। अत एवोच्चारितस्यैव शब्दस्यार्थबोधकता स्वीक्रियते न तु स्मृतस्य । अत: "परोक्षे लिट्" इति सूत्रे परोक्षे इति विशेषणं धातो: न सम्भवति। शब्दरुपस्य तस्यारोप परोक्षत्वासंभावात् भाष्ये। न च स्वबोध्यपद वाच्यत्वेन द्विरेफपदं लक्षणया भ्रमरं. बोधयति इति वाच्यम्। अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनैव तेन बोधात्।

अत एवाप्रसिद्ध शक्त्या सर्वत्र शक्यतावच्छेदकारोपाद् बोध: सर्वत्र भविष्यति। नार्थो लक्षणया सति तात्पर्ये सर्वे सर्वार्थवाचक इति भाष्यसिद्धान्तात्। अत्र प्रसिद्धत्वं सर्वं वेद्यत्वम्। अप्रसिद्धत्वं सहृदयहृदयमात्रवेधत्वम्। ननु सर्वे सर्वार्थवाचका इति स्वीकरणेन घटपदात् पटरुपार्थबोध: कथन्न जायते इति चेत् तत्र तात्पर्याभावात्र बोध:। तात्पर्यञ्च अत्र ईश्वरदेवतामहर्षिलोकबृद्धपरम्परातो अस्मदादिभिर्लब्धो भवतीति न काचिद् विप्रतिपत्ति:।

मीमांसकाभिमतान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणा बीजमिति तन्मत निरसनपूर्वकं यैयायिकमतेन तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमिति सर्वसिद्धान्तसिद्धम्। अत्र विषये इदं बोध्यम् –

यत्तु मीमांसका अन्वयानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणायां बीजत्वस्वीकारे वेदे तात्पर्याभावात् वेदार्थबोधो न स्यादिति। किञ्च यष्टी प्रवेशय इत्यादिवाक्येऽपि प्रवेशयपदस्य यष्टिभोजनक प्रवेशासम्भवात् तत्राप्यन्वयानुपपत्तेरेव लक्षणाबीजमिति कथयन्ति तन्त्र विचार: सत्यम्। सर्वत्र तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमिति। अन्यथा "काकेभ्यो

---

10.वाक्यपदीयम् का. 2 कारिका. 250, 255

दधिरक्ष्यताम्" इत्यत्र काकपद शक्यार्थस्य दधिरक्ष्यकेन साकमन्वय संभवेऽपि कथं तत्पदस्य दध्युपघातके काकमार्जारादौ लक्षणा विद्वद्भिः स्वीकृता संगच्छते। एवमेव यष्टी प्रवेशय इत्यत्रापि यष्टिपदशक्यार्थस्य दण्डस्य गृह प्रवेशनान्वय संभवात् कथं तत्र लक्षणा स्वीक्रियते। तात्यर्यानुपत्तेस्तु लक्षणा बीजत्वे भोजनतात्पर्येण यष्टिशब्दस्य यष्टिधरे लक्षणा सञ्जायते। अतश्च सर्वत्रैव तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षाणायां बीजम्। किञ्चवेदस्थलेऽपि तात्पर्यांनुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं वक्तुरिच्छा तात्पर्यम्। सा चेच्छा परमेश्वरस्य स एव जगतः कर्ता वेदस्य प्रथमोच्चारयिता जीवगतधर्माधर्मरधिष्ठाता कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थोऽघटितघटनां .पटीयस्य मायया परिगृहीतविविधविग्रहोऽस्ति। तदन्य एतादृशो को यस्य वेदे तात्पर्यं स्वीकुर्यात्। अतश्च वेदेऽपि भगवतः परमेश्वरस्य तात्पर्यमेव सर्वत्राङ्गीकृत्य तत्रापि तात्पर्यानुपपत्तिरेवलक्षणा बीजं स्वीकरणीयाम्।

अतश्च तार्त्यानुपपत्तिरेव लक्षणायां बीजमिति सर्वमतसिद्धसिद्धान्तोऽस्ति। यतो हि वैयाकरणाभिमते प्रसिद्धाप्रसिद्धे द्वे शक्ती ये स्तः तेऽपि तात्पर्यादेव स्वीकृते स्तः। यस्य वाक्यस्य यत्र तात्पर्यं भवति तद् वाक्यं तत्र तत् तात्पर्यबोधकत्वात् प्रसिद्धं भवति। असति तात्पर्यज्ञाने केनापि वाक्येन कस्याप्यर्थस्य ज्ञानं भवितु नार्हति सर्वत्र तस्यैव हेतुत्वात्। इति शम्।

**परिशीलितग्रन्थसूची**


1. महाभाष्यम्, पतञ्जलिः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, 2008
2. वैयाकरणभूषणसारः, महामहोपाध्यायश्रीकौण्डभट्टविरचितः, चौखम्बा संस्कृत सीरीज वनारस्, 1939
3. नागेशः,परमलघुमञ्जुषा.कृष्णदास संस्कृत सीरीज्,वाराणसी 2011
4. मम्मटः, काव्यप्रकाशः, “आज” भवन् सन्त कबीर मार्ग, वाराणसी( 221001 यू.पी), जुलाई, 2016
5. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, पं श्राकृष्णवल्लाभाचार्यः, चौखाम्वा संस्कृत संस्थान्, वाराणसी, 1999
6. विश्वनाथः, साहित्यदर्पणः, आचार्यः कृष्णमोहनशास्त्री, चौखम्बा संस्कृत संस्थान वाराणसी, पुनमुर्द्रण – 2013
7. भामहः, काव्यालङ्कारः, चौखम्बा संस्कृत सीरिज् अफिस्, वाराणसी, 2002
8. आनन्दवर्धनः, ध्वन्यालोकः, जगन्नाथपाठकः, चौखम्बा विद्यभवन, वाराणसी, संस्करणम् – 2001
9. वामनः, काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः, प्रो. केदारनाथ शर्मा, कृष्णदास अकादेमी, वारणसी – 1979
10. संस्कृत शास्त्र का इतिहास, बलदेव उपाध्याय, शारदा मंदिर, वाराणसी, 1969

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

# Impact of New Foreign Trade Policy on Merchandise Trade and Service Trade in India

**Dr. Neha Jaiswal**
Assistant professor, Department of Commerce, Rajiv Gandhi South Campus, Banaras Hindu University, Varanasi, Uttar Pradesh, India

**ABSTRACT-** Export and Import of Goods & Services are very major part of cross border trade and have always been so in the past. The country earnsforeign exchange through export which further support to import. This study is to highlight the provisions and objectives of New Foreign Trade Policy in India.This paper also analyses the trends of India overall trade (Merchandise & Services) from the year 2011-12 to April-Dec 2022.The present study is based on only secondary data is collected from hand book of statistics of Indian economy, RBI Report, EXIM reports and world bank indicators. Descriptive statistics has been used to analyse the data and result is presented in tabular and diagrammatic form.

**Keywords :** Merchandise Trade (Export's & Import's), Service Trade, Foreign Trade Policy.

## INTRODUCTION

Foreign Trade Policy is the combination of rules and regulation governing the Export and Import of Goods and Services in India. International trade is considered to be the backbone of growth of any economy. FDI and Foreign Investment is the two way for international trade and finance operation in India. Every Trade & Industry is expecting positively towards New Foreign Trade Policy 2021-26 in which the Government targeted Indian Economy $ 5 Trillion by 2025 and appeal to the citizens be "Vocal for Local" and "Be Local and Go Global". Ministry of Commerce is now with the dynamic leadership of Hon Minister, Shri.Piyushji Goyal and when exporters look forward, the commitments announced in the Press Release as notified on the website of Ministry of Commerce & Industry. Ministry of Commerce have stated in the press release of "Electronic Governance and Trade Facilitation Reforms". This FTP is to transform the cross-border trade eco-system through efficient, transparent, risk based, coordinated, digital, seamless and technology driven procedures supported by IT infrastructure and data integrations. The policy also brings down the overall issuance and approval time for Export benefits, Export Promotion Schemes, Import/Export Licences for Restricted Items, Norms Fixation. It resulted in Improving India's ranking in Trading Across Borders indicator of the

**Copyright:** © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

World. The digitalisation of the FTP enables a truly paperless regulatory environment, increased Trade promotion role through a single window approach and establishing transparent and predictable policy regimes.

## OBJECTIVES OF THE STUDY

1) To Highlight the major provisions of New Foreign Trade Policy 2021-26 in India with their objectives and expectation.
2) An analysis of Merchandise Trade (Export and Import of Goods and Services) from the year 2011-12 to April-Dec 2022 in India.

## RESEARCH METHODOLOGY

This study is analytical in nature. The secondary data has been used in the study which is collected from various journals, books, and hand book of statistics of Indian economy, RBI, EXIM reports and world bank indicators. The period of analysis for this study has been selected twelve years in India. The period of the study is from 2011-12 to April-Dec 2022.The methods of descriptive statistics is used to analyse the data and result is presented in diagrammatic and tabular form.

## ANALYSIS AND INTERPRETATION

### 1. NEW FOREIGN TRADE POLICY FOR THE YEAR 2021-26

The Foreign Trade Policy in India is basically a set of rules and regulations for promoting the import and export of goods and services from the country. The policy is framed by the DGFT (Directorate General of Foreign Trade) under the Ministry of Commerce & Industry. The Current Foreign Trade Policy was introduced on 1st April 2015 for the period of 5 years. The key expectations from Foreign Trade Policy 2021-26 are presented in below diagram-

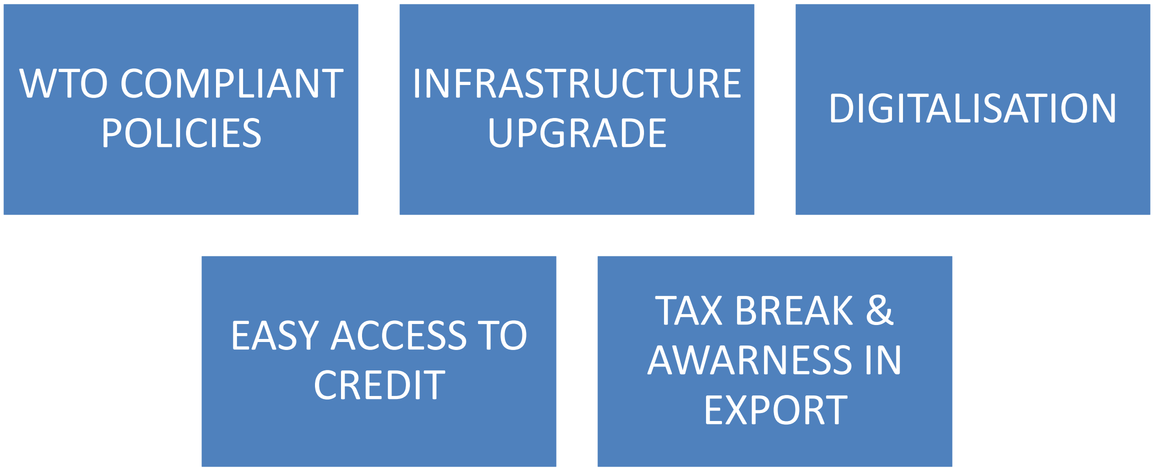


**Diagram 1: Expectation from the New Policy**

- **WTO Compliant Tax Incentives:** The government has introduced the Remission of Duties and Taxes on Export Products ( RoDTEP) to end the need of the hour.
- **Infrastructure Upgrade**: The Government need to invest in upgrading infrastructure for efficient and extensive network like: warehouses, ports, SEZs, quality testing labs, certification centres etc which will help exporters stay competitive in a cut-throat market.It also needs to adopt modern trade practices that can be implemented through the digitisation of export processes. This will save both time and cost.
- **Digitalisation:** Digitalisation makes the whole process of imports and exports paperless and online. This also brings a transparency in trade globally.
- **Easy access to credits**: The rise in prices of raw materials such as steel, and plastics along with a shortage of shipping containers and labour are making it difficult for the MSMEs to take full advantage of the global increase in demand. Due to inadequate collateral, they face a problem in lending money. The government must help MSMEs to export potential in existing tariff lines and provide policy support to raise the number of exporting MSMEs and increase MSME exports.
- **Tax Breaks:** The government must support in respect of easing and lowering the tax rates. Therefore, there is an urgent need to simplify the tax structure in import and export of goods and

services. Furthermore, a seamless disbursal of GST refunds, without administrative delays, carries paramount importance.

- **Awareness in Export**: There are many Exporters who lacks awareness in respect of trade opportunities. The government shall urgently expand the zone of consideration to engage with all stakeholders such that a consciously-framed and guided policy outlook emerges which guides both the Centre and private businesses for the nation's economic progress. The New FTP address export constraints, review the regulatory and operational framework to reduce the transit costs and create a low-cost operating environment through developed logistics and utility infrastructure.

### 1.1 Purpose of New Foreign Trade Policy

The main aim for the policy would be to make India a leader in International Trade in the next 5 years. The Government has many other purposes behind the New FTP which is presented in below graph:

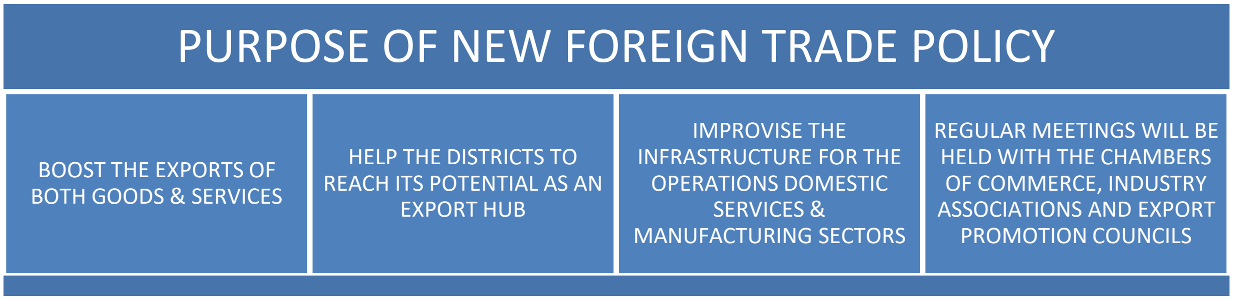


**Diagram 2 : Aims of New Foreign Trade Policy**

### 1.2 Highlights the Major Provision of New FTP 2021-26

The Government has committed to working seriously towards its $5 trillion dream, the Ministry of Commerce and Industry has few following plans for the new policy as briefed below. -

❖ **Targeting for $5 trillion economy-** The Government of India has the vision of making the Indian Economy $5 Trillion by 2025 and appealed to the citizen to be "Vocal for Local" and "Be Local and Go Global". For achieving this dream, India needs to register a GDP growth rate of 8% or more in the next few years and triple its exports to $1 trillion by 2025. The advisory group has suggested the reformation of labor laws, reducing the capital cost, selecting the right trading partner, sector-specific strategy to promote the export, etc.

❖ **Implementation of District Export Hubs** - The "District Export hub initiative" will be a significant part of the new policy which aims to help small businesses and farmers in providing export opportunities through eCommerce and digital marketing platforms. The following objective shall be fulfilled under this initiative.

- The Government will identify the potential goods and services in each district,
- Will identify the Agricultural and Toy Clusters,
- Set up district export promotion committees (DEPCs), which will make action plans to promote district export.
- Mapping of GI (geographical indications) products.

❖ **Correcting Trade imbalance**- There is **persistent** demand from the industry to correct the imbalances in India's International trade processes; discussion has been done to reduce the constraints in the global market regarding the policy and procedure of FTP, lower the transaction cost, and enhancing the ease of doing business.

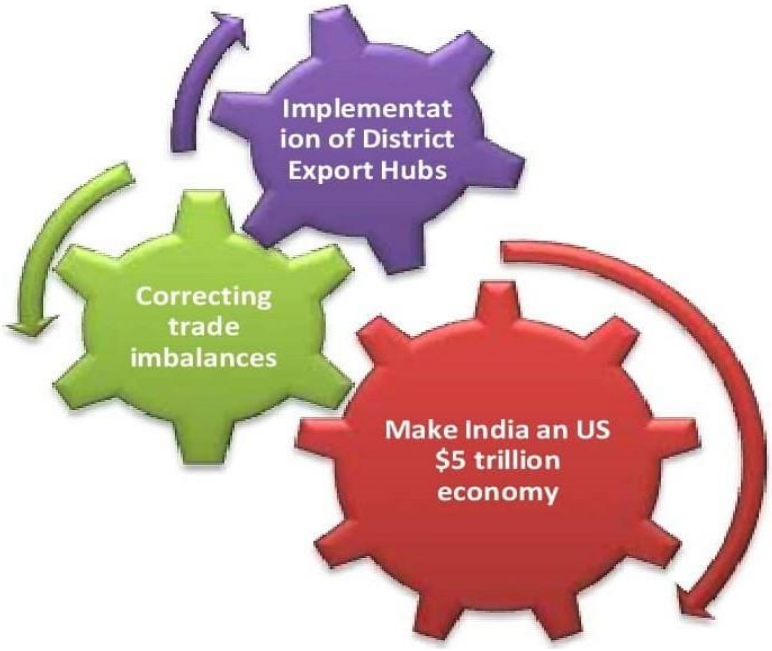


**Diagram 3 : The Plans of the Ministry of Commerce and Industry for the new policy**

## 2. ANALYSIS OF MERCHANDISE TRADE IN INDIA

### 2.1 India Overall Merchandise Trade (Export and Import of Goods and Services)

India's overall (Merchandise and Services) exports in 2021-22 were US$ 676.53 billion as against US$ 497.90 billion in 2020-21, registering a positive growth of 35.88 per cent. For the period April-December 2022 exports were estimated at US$ 568.57 billion as against US$ 489.69 billion during April-December 2021, registering a positive growth of 16.11 per cent. Overall exports to GDP ratio have been seeing a declining trend over the past few years. However, it exhibited an increase in 2021-22 and stood at 21.30 per cent. Overall imports in 2021-22 were US$ 760.06 billion, exhibiting a positive growth of 48.46 per cent over the same period in the previous year. For the period April-December 2022 imports were estimated at US$ 686.70 billion as against US$ 546.95 billion during April-December 2021, registering a positive growth of 25.55 per cent. Overall trade deficit in 2021-22 was US$ 83.53 billion, which was higher than the deficit of US$ 14.06 billion in 2020-21. Overall Trade deficit for the period April-December 2022* is estimated at US$ 118.12 billion as against the deficit of US$ 57.26 billion during April-December 2021. The broad trends in overall Exports, Imports and Trade Balance since 2011-12 are indicated in the graph below:

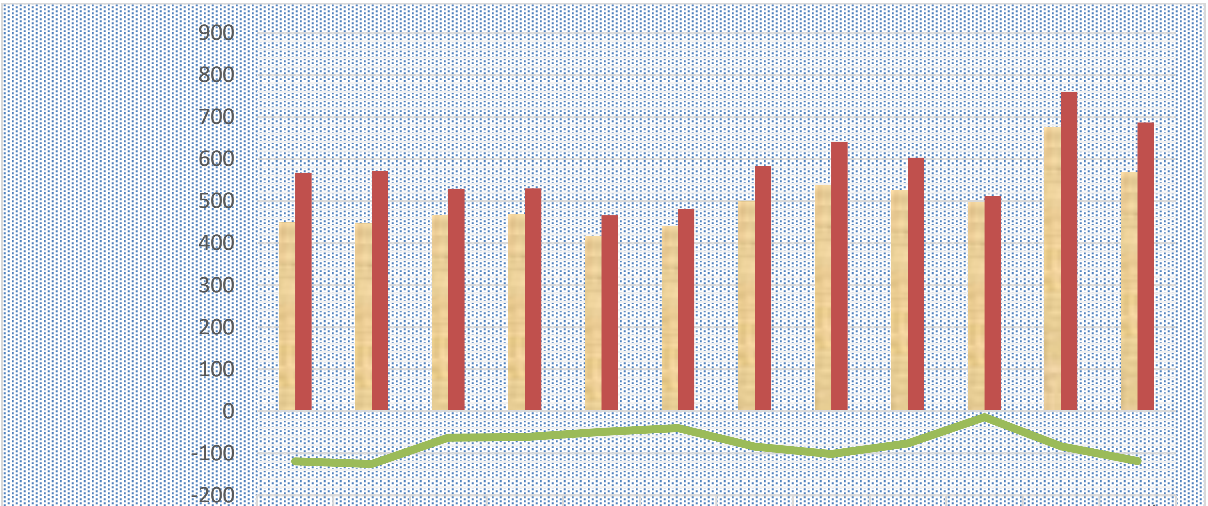


| | 2011-12 | 2012-13 | 2013-14 | 2014-15 | 2015-16 | 2016-17 | 2017-18 | 2018-19 | 2019-20 | 2020-21 | 2021-22 | April-Dec 2022 |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Export | 448.29 | 446.08 | 466.22 | 468.45 | 416.6 | 440.05 | 498.62 | 538.08 | 526.55 | 497.9 | 676.53 | 568.57 |
| Import | 567.55 | 571.5 | 528.95 | 529.61 | 465.64 | 480.21 | 583.11 | 640.14 | 602.98 | 511.96 | 760.06 | 686.7 |
| Trade Balance | -119.26 | -125.42 | -62.73 | -61.16 | -49.04 | -40.16 | -84.49 | -102.06 | -76.43 | -14.06 | -83.53 | -118.13 |

**Table 1: India Overall Trade (Merchandise & Services) Since 2011-12 to April-Dec 2022.**

### 2.2 Merchandise Trade of Goods from the year 2011-12 to April-Dec 2022

India's merchandise exports for the complete financial year i.e. 2021-22 were US$ 422 billion as against US$ 291.81 billion during 2020-21, registering a positive growth of 44.62 per cent. The monthly merchandise exports remained in the range of US$ 30 billion to US$ 45 billion during FY 2021-22 with the highest ever exports recorded in the month of March 2022 at US$ 44.57 billion. India's merchandise exports surpassed the set target (US$ 400 billion) by recording exports of US$ 422 billion in FY 2021-22. A similar approach has again been followed to monitor and boost exports in 2022-23. During April-December 2022 (QE) exports registering a positive growth of 9.09 per cent than the period April-December 2021. Merchandise export to GDP ratio an increasing trend of 13.92 per cent was recorded in FY 2021-22.

Imports during 2021-22 registered an increase of 55.43 per cent from US$ 394.44 billion in 2020-21 to US$ 613.05 billion in 2021-22. Import during April-December 2022(QE) stood at US$ 551.70 billion, an increase of 24.96 percent compared to US$ 441.50 billion during April-December 2021.Thus the trade deficit in 2021-22 was estimated at US$ 191.05 billion as against the deficit of 102.63 billion in 2020-21. In April-December 2022(QE), trade deficit increased to US$ 218.94 billion from US$ 136.45 billion in April-December 2021.  The overall trend of Merchandise trade (Export and Import of Goods and Services) in India are presented in the table below:

| | 2011-12 | 2012-13 | 2013-14 | 2014-15 | 2015-16 | 2016-17 | 2017-18 | 2018-19 | 2019-20 | 2020-21 | 2021-22 | April-Dec 2022 |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Export | 305.96 | 300.4 | 314.41 | 310.34 | 262.29 | 275.85 | 303.53 | 330.08 | 313.36 | 291.81 | 422 | 332.76 |
| Import | 489.32 | 490.74 | 450.2 | 448.03 | 381.01 | 384.36 | 465.58 | 514.08 | 474.71 | 394.44 | 613.05 | 551.7 |
| Trade Balance | -183.36 | -190.34 | -135.79 | -137.69 | -118.72 | -108.51 | -162.05 | -184 | -161.35 | -102.63 | -191.05 | -218.94 |

**Table 2: India Merchandise Tradeof Goods Since 2011-12 to April-Dec 2022.**

**2.3 Trends of Service Trade from 2011-12 to April Dec 2022.**

In India, the services sector in India has been majorly contributed to export and FDI which positively effect over the development of economy and GDP growth. This sector has had a significant impact in pandemic or the economic disruptions. Services exports in 2021-22 stood at US$ 254.53 billion as compared to US$ 206.09 billion recorded in 2020-21, which is a positive growth of 23.50 per cent. Services exports contribution to India's GDP has been exhibiting an increasing trend, from 7.70 per cent in 2018-19 to 8.01 per cent in 2021-22. India's services exports stood at US$ 235.81 billion in April-December 2022 as compared to US$ 184.65 billion in April-December 2021, which is a positive growth of 27.71 per cent. Services imports were US$ 147.01 billion in 2021-22 as compared to US$ 117.52 Billion in 2020-21, a positive growth of 25.09 per cent. The cumulative value of imports during April-December 2022 was US$ 134.99 billion, registering a positive growth of 28.01 per cent vis-à-vis April-December 2021. A surplus of US$ 107.52 billion and US$ 100.82 billion was generated in services trade in 2021-22 and April-December 2022 respectively. The broad trends in Services Exports, Imports and Trade Balance in the last ten years are given in the table below:

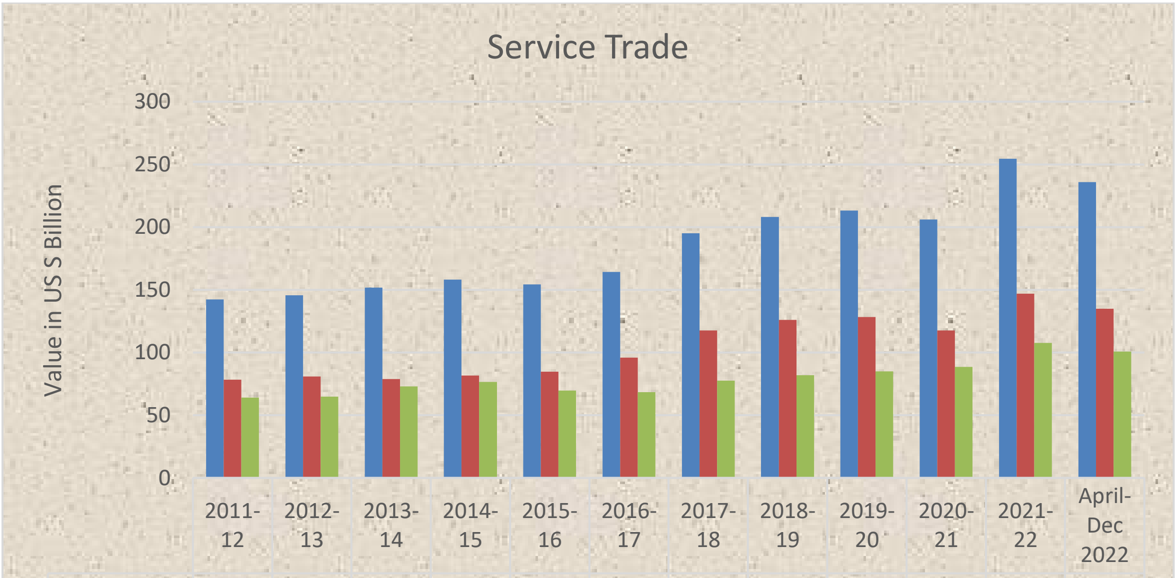


| | 2011-12 | 2012-13 | 2013-14 | 2014-15 | 2015-16 | 2016-17 | 2017-18 | 2018-19 | 2019-20 | 2020-21 | 2021-22 | April-Dec 2022 |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Export | 142.32 | 145.68 | 151.81 | 158.11 | 154.31 | 164.2 | 195.09 | 208 | 213.19 | 206.09 | 254.53 | 235.81 |
| Import | 78.23 | 80.76 | 78.75 | 81.58 | 84.63 | 95.85 | 117.53 | 126.06 | 128.27 | 117.52 | 147.01 | 134.99 |
| Net Service | 64.09 | 64.92 | 73.06 | 76.53 | 69.68 | 68.35 | 77.56 | 81.94 | 84.92 | 88.57 | 107.52 | 100.82 |

**Table 3 : India Merchandise Tradeof Services Since 2011-12 to April-Dec 2022.**

## CONCLUSION

India's Foreign Trade had shown resilience and continue to offer bright prospects for growth of the economy. The New Foreign Trade Policy of Government is to approach and interacts with all stakeholders -line Ministries/ Departments, State Governments, Indian Mission abroad, Export Promotion Councils, Exporters and Industry Associations for achieving the target. A similar approach has again been followed to monitor and boost exports in new five years EXIM Policy. Imports and Exports both are themain determinant for the production andemployment growth of an economy. Based on various literature reviews and analysis shows that Government has promoting and encouraging to the manufacturer and traderto make the India as Leader in International Market.

## REFERENCES


1. Annual-Report-FY-2022-23-DoC.pdf
2. Nirmala.M and Vadivel.M (2019), "A Study on performance evaluation of Imports and Exports on Economic Growth of India". International Journal of Analytical and Experimental Modal Analysis, ISSN No. 0886-9367, Vol.No.11, No.8, Year 2019, pg.no. 1025-1032.
3. Hatemi-j, A., 2002. Export performance and economic growth nexus in Japan: a bootstrap approach. Japan and the World Economy, 14(1), pp. 25-33.
4. Hye, Q.M.A., 2012. Exports, imports and economic growth in China: an ARDL analysis. Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies. Kibria, M.G. and Hossain, M.S., 2020. Does export affect the Economic growth? An empirical investigation for Bangladesh. American Journal of Economics and Business Management, 3(1), pp. 219-226.
5. Kilavuz, E and Topcu, B.A., 2012. Export and economic growth in the case of the manufacturing industry: panel data analysis of developing countries. International Journal of Economics and Financial Issues, 2(2), pp. 201-215.
6. Raghuramapatruni, R. and Surya Chaitanya, R.V., 2020. An appraisal of the impact of international trade on economic growth of India-through the ARDL approach. Shan, J. and Sun, F., 1999. Export-led growth and the US economy: some further testing. Applied Economics Letters, 6(3), pp. 169-172.

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

# A Critical Appraisal of National Education Policy, 2020

**Ranjana Kumari**
Assistant Professor
Department of Education, B. S. City College, Bokaro, Jharkhand, India

**ABSTRACT** - The National Education Policy (NEP) of India, implemented in 2020, is a transformative policy aimed at revolutionizing the country's education system. This article critically appraises the NEP 2020, examining its salient features, strengths, weaknesses, and its potential impact on various stakeholders. It also provides recommendations and suggestions for improving the implementation of the policy to ensure its effectiveness in achieving the desired outcomes. Through a comprehensive analysis, this article aims to contribute to the ongoing discourse on education reform in India.
**Keywords :** National Education Policy, NEP 2020, Education system.

## INTRODUCTION

Education is the cornerstone of societal development and progress. The National Education Policy (NEP) refers to a comprehensive framework or document that outlines the vision, goals, and strategies for the development and reform of the education system in a country. It is a policy statement or blueprint that guides the government and stakeholders in the education sector to bring about significant changes and improvements in various aspects of education. A National Education Policy typically covers a wide range of areas, including early childhood education, primary and secondary education, higher education, vocational education, teacher training, curriculum development, assessment and examination systems, infrastructure development, funding mechanisms, and inclusive education, among others. It sets out the principles, objectives, and strategies for the development, organization, and delivery of education at all levels. The purpose of a National Education Policy is to provide a clear direction for educational development, address the challenges and gaps in the existing system, promote access to quality education for all, and align education with the changing needs of society. It aims to provide a holistic and comprehensive framework that encompasses various dimensions of education, including academic, social, cultural, and economic aspects. The development of a National Education Policy typically involves extensive consultations with stakeholders, including government officials, educators, researchers, students, parents, and representatives from civil society organizations. It takes into account the national context,

**Copyright:** © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

international best practices, research findings, and the aspirations and needs of the population. National Education Policies are often periodically reviewed and revised to ensure they remain relevant and responsive to the changing educational landscape and societal needs. They serve as a guiding document for educational planning, policy formulation, and implementation, providing a roadmap for educational development and reform over a specified period. It's important to note that the specifics and scope of a National Education Policy may vary from country to country, depending on the unique context, challenges, and priorities of each nation.

Recognizing the need for comprehensive reforms in the education system, the Government of India introduced the National Education Policy (NEP) in 2020. The NEP 2020 aims to provide a roadmap for transforming the education landscape of the country and addresses the challenges posed by the 21st century. This article critically appraises the NEP 2020, analyzing its salient features, strengths, weaknesses, and the potential impact on various stakeholders, including students, teachers, parents, and educational institutions. By examining the policy through a critical lens, this article aims to contribute to the ongoing dialogue on education reform in India.

**Salient Features of NEP 2020:-** The NEP 2020 encompasses several key features that reflect its transformative vision. One of the significant highlights is the shift from rote learning to a multidisciplinary and holistic approach. The policy emphasizes the development of critical thinking, creativity, and problem-solving skills among students. It also advocates for a flexible curriculum that allows students to choose subjects according to their interests and aptitudes. Another salient feature is the emphasis on early childhood education and the recognition of the foundational years as crucial for cognitive and socio-emotional development. The NEP 2020 also acknowledges the importance of digital technology in education and aims to integrate it effectively to enhance teaching and learning processes. The policy further emphasizes the professional development of teachers, recognizing their pivotal role in shaping the education system.

- **Universalization of Education:** The NEP aims to provide universal access to quality education for all children aged 3 to 18 years. It emphasizes early childhood care and education, ensuring foundational literacy and numeracy, and achieving universal participation in schooling.
- **Holistic and Multidisciplinary Education:** The policy encourages a multidisciplinary approach to education, promoting the integration of arts, humanities, sciences, and vocational subjects. It emphasizes the development of critical thinking, creativity, and problem-solving skills.
- **Flexibility and Choice:** The NEP advocates for a flexible curriculum framework that allows students to choose their subjects based on their interests and aptitudes. It promotes a modular approach to education, enabling students to select courses from different disciplines.

- **Assessment Reforms:** The policy seeks to shift the focus from rote learning and high-stakes examinations to a more comprehensive and continuous assessment system. It emphasizes formative assessments, competency-based evaluations, and a reduction in the emphasis on board examinations.
- **Teacher Training and Professional Development:** The NEP recognizes the importance of well-trained and motivated teachers. It aims to improve the quality of teacher education by revising the curriculum, enhancing the training of teachers, and promoting their professional development throughout their careers.
- **Technology Integration:** The policy highlights the importance of integrating technology into teaching and learning processes. It emphasizes the use of digital resources, online learning platforms, and educational technology tools to enhance access and quality of education.
- **Promotion of Indian Languages:** The NEP encourages the promotion and preservation of Indian languages. It aims to ensure that students have the opportunity to learn at least one Indian language besides Hindi and English, promoting multilingualism and cultural diversity.
- **Inclusive Education:** The policy emphasizes inclusive education for children with disabilities and aims to provide them with equal opportunities for learning and development. It advocates for the creation of barrier-free and conducive learning environments.
- **Higher Education Reforms:** The NEP envisions significant reforms in the higher education sector, including the establishment of a single higher education regulator, fostering multidisciplinary institutions, promoting research and innovation, and internationalization of higher education.
- **Financial Commitment:** The NEP emphasizes the need for increased public investment in education. It recommends allocating a significant portion of the GDP to education, aiming to reach 6% of GDP as soon as possible.

**Critical Appraisal of NEP 2020:-** While the NEP 2020 holds immense potential, a critical appraisal reveals certain areas of concern that require attention. Firstly, the policy lacks a clear roadmap for effective implementation. Without a well-defined plan with specific timelines, responsibilities, and resource allocation, the realization of the policy's objectives may be challenging. One critical aspect that needs scrutiny is the policy's reliance on decentralization and the role of states. While decentralization can enhance local context sensitivity, it may lead to disparities in educational quality and standards across different regions. Striking a balance between autonomy and standardization is essential to ensure equity and uniformity in education. Additionally, the NEP 2020 emphasizes the integration of technology in education. However, there is a pressing need to address the digital divide that exists in the country. Unequal access to technology and the internet, particularly in rural and economically disadvantaged areas, poses a significant challenge. Bridging this divide is essential to

ensure equal opportunities for all students and prevent further marginalization. Furthermore, the policy's focus on mother tongue as the medium of instruction, while promoting regional languages, may pose challenges in areas with linguistic diversity. Balancing the promotion of regional languages with the need for proficiency in a global language like English is crucial to prepare students for a competitive globalized world.

The National Education Policy (NEP) of India 2020 has been the subject of both praise and criticism. Here is a critical appraisal of the NEP 2020-

- **Implementation Challenges:** One of the primary concerns with the NEP 2020 is the implementation of its ambitious goals. The policy proposes significant changes across various levels of education, and executing these changes effectively will require substantial resources, infrastructure, and coordination among multiple stakeholders. The success of the NEP will depend on the government's commitment and ability to implement it effectively.
- **Lack of Clarity on Funding:** While the NEP emphasizes the need for increased investment in education, it does not provide a clear roadmap on how the proposed reforms will be funded. Without a concrete plan for financing, the implementation of the policy may face significant challenges.
- **Standardization vs. Flexibility:** While the NEP advocates for a flexible curriculum and multidisciplinary approach, there is a concern that it may compromise the standardization and quality of education. The wide range of subject choices and the modular approach could lead to fragmentation and inconsistency in the curriculum, making it difficult to maintain uniform standards across the country.
- **Teacher Training and Capacity:** The NEP recognizes the importance of teacher training and professional development. However, there is a need to address the existing gaps in teacher education and ensure the availability of qualified and well-trained teachers. Implementing the proposed reforms will require a significant investment in teacher training programs and infrastructure.
- **Language Policy:** The NEP emphasizes the promotion of Indian languages and multilingualism. However, there are concerns about the feasibility of implementing this policy, particularly in regions with diverse linguistic backgrounds. The practical challenges of implementing a multilingual education system, including the availability of teachers and resources, need to be addressed.
- **Inclusion and Equity:** While the NEP emphasizes inclusive education, there is a concern that the policy does not adequately address the socio-economic disparities and the needs of marginalized

communities. Ensuring equal access to quality education for all students, including those from disadvantaged backgrounds and with disabilities, requires specific and targeted interventions.

- **Assessment and Examination System:** The NEP proposes a shift from a rote-learning and examination-focused system to a more comprehensive and continuous assessment. However, there is a need for clarity on the new assessment methods, their standardization, and the impact they will have on students' overall development and future opportunities.
- **Higher Education Reforms:** The NEP's focus on multidisciplinary institutions and research and innovation in higher education is commendable. However, there is a need for a detailed plan on implementation, funding, and quality assurance to ensure that these reforms translate into tangible improvements in the higher education sector.
- **Consultation and Stakeholder Engagement:** Critics argue that the NEP drafting process did not adequately involve all stakeholders, including teachers, students, and education experts. A more inclusive and participatory approach could have led to a policy that better reflects the diverse needs and aspirations of the education community.

**Recommendations and Suggestions:-** To address the identified concerns and enhance the effectiveness of the NEP 2020, several recommendations and suggestions can be considered. Firstly, a well-defined and detailed implementation plan should be developed, outlining specific actions, responsibilities, timelines, and resource allocation for each stage of the policy's execution. Regular monitoring and evaluation mechanisms should be established to assess progress and identify areas that require intervention. To ensure equity and uniformity in education, the central government should provide guidance, support, and capacity-building assistance to states, particularly those with limited resources and capacity. Standardization of certain aspects, such as curriculum frameworks and teacher training programs, can maintain quality while allowing flexibility for regional adaptation.Addressing the digital divide requires concerted efforts. Investments in digital infrastructure, providing internet connectivity to remote areas, and offering digital literacy programs are crucial steps. Public-private partnerships can play a significant role in facilitating technology access and promoting digital inclusion.

Moreover, the NEP 2020 should provide clearer guidelines for the implementation of the policy's vision regarding the medium of instruction. Flexibility should be provided to schools and institutions to adopt an approach that suits their specific context while ensuring students develop proficiency in both regional and global languages.

**Conclusion:** The NEP 2020 is a transformative policy with the potential to revolutionize India's education system and prepare students for the challenges of the 21st century. However, critical

appraisal reveals the need for a well-defined implementation plan, addressing disparities resulting from decentralization, bridging the digital divide, and providing clearer guidelines on the medium of instruction. By incorporating these recommendations, the NEP 2020 can be effectively implemented, ensuring quality education for all and fostering the holistic development of students.

## REFERENCES

1. Government of India. (2020). National Education Policy 2020. Ministry of Education.
2. Kumar, K. (2021). Critical Analysis of the National Education Policy of India. Journal of Education and Practice, 12(9), 50-59.
3. Ramachandran, V., & Sharma, D. (2022). A Comprehensive Analysis of the National Education Policy 2020. Indian Journal of Education, 6(2), 85-100.
4. Sharma, R., & Gupta, N. (2021). National Education Policy 2020: A Critical Analysis. International Journal of Advanced Education and Research, 6(6), 9-21.

# शोधशौर्यम्

**Publisher**

Technoscience Academy
(The International open Access Publisher)
Website : www.technoscienceacademy.com

Email: editor@shisrrj.com